

НАУКОВИЙ ВІСНИК ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск №2/2015

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 2

Херсон
2015

2

Наукове періодичне видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ****2015 Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ**

*Рекомендовано
до друку та поширення
через мережу Internet
Херсонським державним
університетом на підставі
Протоколу № 6 від
19.01.2015 р.*

*Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
серія № 21082-10882 Р,
видане Державною реєстраційною
службою України
24.11.2014 р.*

Адреса редакційної колегії:
Кафедра соціально-економічної географії, Херсонський державний університет, факультет біології, географії і екології, 73000 м. Херсон, вул. 40 р. Жовтня, 27.
Тел.: +38 (0552) 32-67-17.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. Точка зору редакційної колегії не завжди збігається з позицією авторів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**Головний редактор:**

Вінніченко Г.П. – професор кафедри екології та географії Херсонського державного університету, доктор геолого-мінералогічних наук, професор;

Заступник головного редактора:

Шапошиников К.С. – декан факультету економіки та менеджменту Херсонського державного університету, доктор економічних наук, професор;

Відповідальний секретар:

Мальчикова Д.С. – завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент;

Члени редакційної колегії:

Топчієв О.Г. – професор кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, професор;

Гужалова І.В. – професор кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, старший науковий співробітник;

Кисельов Ю.О. – професор кафедри екології та географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, професор;

Пилипенко І.О. – декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент;

Давидов О.В. – завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент;

Яворська В.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, доктор географічних наук;

Немець Л.М. – завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор географічних наук, професор;

Немець К.А. – професор кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор географічних наук, професор;

Мезенцев К.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор географічних наук, професор;

Барановський М.О. – завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор;

Смаль В.В. – професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор;

Підрушній Г.П. – завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, доктор географічних наук, старший науковий співробітник;

Вишневецький В.І. – професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету, доктор географічних наук, професор;

Павел Чаплінський – Dr. Hab., професор географії кафедри дослідження міст і регіонів, факультет наук про Землю Щецинського університету (Польща);

Пауліна Шмельінська-Петрашек – Ph.D., заступник декана Інституту географії та регіональних досліджень Поморської академії в Слупську (Польща).

ЗМІСТ

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	4
Підгрушний Г.П., Мезенцев К.В., Мезенцева Н.І. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	4
Paweł Czapliński DZIAŁANIA INNOWACYJNE W SEKTORZE PRZETWÓRSTWA RYBNEGO W POLSCE	14
Барановський М.О. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВ'ЯЗАННЯ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ.....	28
Яворська В.В. Ніколаєва О.І. Шулевський С.О. АНАЛІЗ СТРУКТУРНО-ВІКОВИХ ДЕФОРМАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	37
Кисельов Ю.О. ДЕЯКІ РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ	46
Омельченко Н.В. СПЕЦИФІКА ТА РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В РІВНІ УРБАНІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	50
Молікевич Р. СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ «МЕДИКО-ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ» З ПОЗИЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ.....	57
Бульба Ю. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНВЕСТУВАННЯ ТА КАПІТАЛЬНІ ІНВЕСТИЦІЇ В УКРАЇНІ.....	64
ГЕОМОРФОЛОГІЯ ТА ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ	70
Винниченко Г.П., Давыдов А.В., Бровко М.А. АНАЛІЗ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ СЕВЕРНОГО ПОБЕРЕЖЬЯ АЗОВСКОГО МОРЯ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ ЕГО РЕКРЕАЦИОННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ	70
Давыдов О.В., Журавська І.Ю. ОСОБЛИВОСТІ АНТРОПОГЕННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КАРКІНІТСЬКОЇ ЗАТОКИ.....	76
Афанасьєва О.О. ПРОВІДНІ ВИДИ АНТРОПОГЕННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕЛЬЄФУ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	79
ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ	87
Охременко І., Кросенко Я. САДОВО-ПАРКОВІ КОМПЛЕКСИ МІСТА ХЕРСОНА: ПЕРЦЕПЦІЙНИЙ АСПЕКТ	87
Malchukova D., Ponomareva A., Molikeych R. ENVIRONMENTAL PROTECTION AND SPATIAL PLANNING OF ECO-NET STRATEGIES IN REGIONS WITH HIGH LEVEL OF ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION OF GEOSYSTEMS.....	92
Сімченко С.В. ПРИРОДНО-РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ ТЕРИТОРІЇ УЗБЕРЕЖЖЯ ЧОРНОГО ТА АЗОВСЬКОГО МОРІВ У МЕЖАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ОДИН ІЗ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ.....	108
НОВІТНІ ПІДХОДИ ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩІЙ ТА СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ	113
Ковальова К.І., Нападівська Г.Ю. МЕТОД ПРОЕКТІВ ЯК ЗАСІБ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ З ГЕОГРАФІЇ.....	113

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Підгрушний Г.П.,

доктор географічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу суспільно-
географічних досліджень
(Інститут географії Націо-
нальної академії наук України)

Мезенцев К.В.,

доктор географічних
наук, професор,
професор кафедри економіч-
ної та соціальної географії
(Київський національний універ-
ситет імені Тараса Шевченка)

Мезенцева Н.І.,

кандидат географічних
наук, доцент,
доцент кафедри економічної
та соціальної географії
(Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка)

*У статті розкрито просторові аспекти економічних трансформацій у галузях промисловості, сфері послуг та аграрній сфері України в пострадянський період. На основі обчислення коефіцієнта Джині проаналізовано динаміку економічної нерівності регіонів України. **Ключові слова:** регіон, економічні трансформації, регіональна нерівність, Україна.*

*В статье раскрыты пространственные аспекты экономических трансформаций в отраслях промышленности, сфере услуг и аграрной сфере Украины в постсоветский период. На основе расчета коэффициента Джини проанализирована динамика экономического неравенства регионов Украины. **Ключевые слова:** регион, экономические трансформации, региональное неравенство, Украина.*

Pidgrushnyi G., Mezentsev K., Mezentseva N. SPATIAL AND TEMPORAL ASPECTS OF ECONOMIC TRANSFORMATION IN UKRAINE'S REGIONS. The article deals with spatial aspects of economic transformation in the sectors of industry, services and the agricultural sector of Ukraine in the post-soviet period. On the basis of the calculation of the Gini coefficient studied the dynamics of economic inequality of regions of Ukraine. **Key words:** region, economic transformation, regional disparities, Ukraine.

Постановка проблеми. Регіональний соціально-економічний розвиток держави характеризується нерівномірністю, зумовлюється відмінностями у впливі факторів розвитку регіонів (від забезпеченості природними ресурсами до ефективності управлінських стратегій). Тому невід'ємними складовими процесу регіонального розвитку є формування як ядер

концентрації людської діяльності, так і периферійних територій. Причиною економічної нерівності регіонів є процес концентрації економічної діяльності в тих місцях, які мають конкурентні переваги.

Економічні трансформації в Україні в просторовому контексті пов'язані насамперед зі зміною концентрації й спеціалізації промислового та сільськогосподар-

ського виробництва, об'єктів сфери послуг. Економічні трансформації 90-х рр. ХХ ст. негативно позначилися на всіх сферах життя в Україні. У регіональному аспекті це проявилось в посиленні поляризації простору та формуванні депресивних територій. Останні слід розглядати як результат процесу периферизації.

Метою статті є просторовий аналіз економічних трансформацій в Україні та оцінка динаміки економічної нерівності регіонів.

Матеріали й методи дослідження. Під час написання роботи використано дані офіційної статистики (статистичних довідників Державної служби статистики України) та власні розрахунки авторів. Для порівняння інтенсивності протікання процесів економічних трансформацій базовими обрано 1991 р. (або 1990 р.), 2001 р. (2000 р.) та 2011 р. (2010 р.). Головний акцент зроблено на аналізі трендів основних індикаторів, виявленні міжрегіональних диспропорцій і розривів. Для аналізу динаміки регіональної економічної нерівності використано коефіцієнт Джині.

Результати дослідження. Розвиток економіки України та її регіонів у пострадянський період характеризується інтенсивною динамікою та складними трансформаційними процесами. Так, 1990-ті рр. ознаменувалися безпрецедентним скороченням виробництва валового внутрішнього продукту (далі – ВВП). Найнижчим обсяг виробництва ВВП був у 1999 р., він становив лише 40,8% рівня 1990 р. Проблеми економічного розвитку України в цей час були спричинені складними й неоднозначними процесами становлення державності, переходу від планово-регламентованої до ринкової економіки, що супроводжувалися зміною форм власності, розривом традиційних економічних

зв'язків, виходом на міжнародні ринки тощо.

Ринкові реформи й лібералізація зовнішньоекономічної діяльності дали результат, що характеризувався помітним зростанням економіки та суттєвими змінами в її структурі, лише в 2000-х рр. Це зростання тимчасово сповільнилося лише в 2009 р. у зв'язку зі світовою економічною кризою. У середньому в країні збільшення виробництва валової доданої вартості в 2011 р. становило 171,5% рівня 2000 р. До групи областей із найвищими темпами зростання економіки потрапили, з одного боку, слабозвинені регіони, що отримали певні інвестиції, а з іншого – регіони, у яких розміщені найбільші міста (Київ і Харків), які набули метрополітарних ознак і перейшли на стадію постіндустріального розвитку. Найнижчий рівень зростання економіки мають старопромислові регіони Донбасу й Придніпров'я, що характеризуються слабодиверсифікованою структурою економіки з переважанням важкої індустрії та низьким рівнем технологічності виробництва.

Визначальною рисою трансформації структури економіки України та її регіонів за останнє десятиліття є скорочення частки первинного й вторинного (реальних секторів) за стрімкого зростання третинного сектора економіки. Так, у цілому в країні за 2001–2011 рр. частка третинного сектора в структурі доданої вартості зростала з 36,4 до 50,2%. Найвища частка третинного сектора спостерігається в західних прикордонних областях та в регіонах, у яких розміщені великі постіндустріальні міста, що реалізують метрополітарні функції (м. Київ – 77,3% загального обсягу валової доданої вартості, Харківська область – 56,6%, Львівська область – 54,7%, Чернівецька область – 54,4%, Волинська область – 52,4%, Закарпатська область – 52,2%), а найнижча – у Полтавській

(29,3%), Луганській (34,3%), Дніпропетровській (36,0%), Донецькій (39,2%) та інших старопромислових, індустріально розвинутих регіонах, що мають інертну, «обтяжену» структуру виробництва.

Тенденція до зростання третинного сектора економіки відповідає світовим трендам, однак в Україні цей процес має свою специфіку і не завжди може кваліфікуватися як прогресивний. Пояснюється це тим, що в більшості регіонів країни частка третинного сектора збільшується переважно внаслідок зростання частки тих видів діяльності, які пов'язані зі сферою обміну (торгівлею, операціями з нерухомістю тощо). Водночас ті види діяльності, які забезпечують ефективне функціонування виробництва й продукування інновацій (ринкова інфраструктура, науково-дослідна та проектно-конструкторська діяльність, надання підприємницьких послуг (консалтинг, інжиніринг, маркетинг тощо)) у більшості регіонів залишаються слабкорозвиненими.

Ще однією визначальною рисою трансформації структури економіки України, яка помітно проявилася останнім часом, є зростання частки видобувної промисловості за загального зниження частки первинного сектора економіки. Цей процес є ознакою посилення екстенсивної спрямованості розвитку економіки країни та її багатьох регіонів.

У 2011 р. частка промисловості у виробництві валової доданої вартості країни становила 28% (у 2000 р. – 31,4%), у структурі зайнятості – 24,5% (у 2000 р. – 27,9%). При цьому близько 51% промислової продукції країни виробляється в чотирьох старопромислових регіонах, що характеризуються високою часткою (понад 80%) галузей важкої індустрії: Донецькій (19,9%), Дніпропетровській (15,6%), Луганській (7,9%) і Запорізькій (7,3%) областях. Ще понад 12% припадає на м. Київ. Цей

показник є значним у Харківській (4,7%), Полтавській (4,6%), Одеській (3,4%) і Київській (3,1%) областях. В усіх інших регіонах цей показник не перевищує 2,5%. При цьому співвідношення між регіонами щодо виробництва промислової продукції впродовж останнього десятиліття залишається малорухомих. Лише останнім часом намітилася незначна тенденція до зростання частки Закарпатської, Тернопільської, Хмельницької та інших областей у виробництві промислової продукції країни.

Основними видами промислової діяльності України є виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (18,1% загального обсягу промисловості), виробництво й розподіл електроенергії (18%), металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів (16,6%), добувна промисловість (11%), машинобудування (11,6%), хімічна та нафтохімічна промисловість (6,7%).

У спадок від колишнього Радянського Союзу Україна отримала значною мірою милітаризовану промисловість (35% потужностей військово-промислового комплексу колишнього СРСР) з деформованою галузевою структурою, у якій спостерігалось надмірне (понад 70%) переважання галузей важкої індустрії. З 1970-х рр. у промисловості наростали кризові процеси, спричинені вадами планової економіки, слабким розвитком сукупності виробництв, що забезпечують особисте споживання, орієнтованістю інновацій переважно на виробництво продукції військового призначення тощо. У процесі трансформації соціально-економічних умов господарювання (перехід до ринкових відносин, інтеграція у світову господарську систему тощо) за зволікання з реалізацією дієвих реформ в економічній сфері криза ще більше посилилась і набула гострого характеру. У 1990 р. зростання

промислового виробництва взагалі припинилося, а в наступні роки відбувся його різкий спад. Лише в 1995 р. темпи падіння почали уповільнюватися, а в 1999 р. намітилося певне зростання виробництва (4%).

Інституційні зміни в організації промисловості, пов'язані з перерозподілом власності на основні засоби (приватизація основних промислових підприємств), створенням потужних фінансово-промислових груп (компаній) та поліпшенням інвестиційного клімату в 2000-х рр., забезпечили значне зростання виробництва. Найбільшого рівня приріст промислової продукції досяг у 2007 р. і становив 187% рівня 2000 р. Світова економічна криза спричинила його падіння в 2009 р. Однак уже в 2011 р. виробництво реалізованої продукції промисловості становило 166,1% рівня 2000 р.

Найвищими показники зростання промислового виробництва були в низці слабозвинених в індустріальному плані центральних і західних областей: Закарпатській (311,4%), Черкаській (287,2%), Волинській (283,2%), Кіровоградській (274,4%), Житомирській (255,4%), Тернопільській (253,3%) та інших, що пов'язано з досить ефективною реалізацією в цих регіонах багатьох інвестиційних проектів, насамперед відродження на новій технологічній основі виробництва харчової продукції, напоїв і тютюнових виробів, окремих машинобудівних виробництв (створення підприємств зі збирання автомобілів та автобусів, побутової техніки тощо), виробництва з виготовлення будівельних матеріалів тощо. Промислове виробництво певною мірою стимулювалося завдяки наданню окремим регіонам і містам у Закарпатській, Волинській, Житомирській та інших областях статусу територій пріоритетного розвитку та спеціальних економічних зон.

Найнижчі показники зростання промислового виробництва спостерігалися в південних областях (Херсонській (100,4%) та Одеській (144,2%), у яких пріоритетний розвиток мав зовнішній транспорт і сільське господарство), у старопромислових регіонах (Донецькій (147,3%) та Дніпропетровській (150,6%) областях, що характеризуються найвищою часткою в промисловості країни) та в депресивній Чернігівській області (142,8%).

Досить диференційованою за аналізований період була також динаміка виробництва за окремими видами промислової діяльності. Найвищими темпами розвитку в Україні характеризувалися такі види промислової діяльності: машинобудування (288,7%), виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (219,3%), хімічна й нафтохімічна промисловість (190,7%). Дуже висока динаміка зростання галузей оброблення деревини й виготовлення виробів із неї (331,7%) та целюлозо-паперового виробництва й видавничої справи (233,2%) може в перспективі вивести їх на рівень загальнодержавної спеціалізації.

Незважаючи на певну стабілізацію структури промислового виробництва України в останнє десятиліття, у ній відбулися помітні трансформації, тренд яких було сформовано в 1990-і рр. У 1991–2000 рр. в структурі промислового виробництва країни й регіонів відбулися такі зміни:

– різко зросла «обтяженість» галузевої структури промисловості внаслідок збільшення частки матеріало-, енерго- та екоємних галузей важкої індустрії (електроенергетики, видобувної та хімічної промисловості, чорної металургії, інших галузей);

– значно скоротилися загальні обсяги та частка високотехнологічних виробництв (насамперед машинобудування), а також окремих виробництв промислових

товарів широкого вжитку (насамперед легкої промисловості).

Ці тенденції фактично призвели до втрати Україною статусу високоіндустріальної держави.

В умовах ринкових трансформацій економіки й лібералізації зовнішньої торгівлі вищезазвані тенденції в динаміці структури промисловості зумовлювалися декількома факторами: відносним попитом на світовому ринку на продукцію галузей важкої індустрії (електроенергію, чорні метали, продукцію хімічної промисловості тощо); відсутністю попиту на продукцію високотехнологічних галузей країни, які фактично не змогли змінити мілітарну орієнтацію та перейти на випуск масової високоякісної наукоємної продукції цивільного призначення; низькою конкурентоспроможністю продукції широкого вжитку тощо. Регіональні процеси розвитку промисловості в країні значною мірою підпорядковуються всім наведеним тенденціям.

Останнім часом динаміка промислового виробництва країни характеризується стрімким зростанням частки видобутку неенергетичних корисних копалин. Причина цього, очевидно, криється в утвердженні в країні кланово-олігархічної системи, орієнтованої на швидке отримання надприбутків. Розроблення надр і видобуток мінеральної сировини за сприятливої кон'юнктури міжнародних ринків більше, ніж будь-який інший вид економічної діяльності, забезпечує це. Масштабні інвестиційні проекти, які нині є в країні та в найближчій перспективі плануються до реалізації, свідчать про те, що ця тенденція посилиться. Насамперед мають на увазі проекти з формування потужного гірничорудного комплексу в зоні Кременчуцької магнітної аномалії (Полтавська область), будівництво комбінату з видобутку й збагачення титано-апатитових руд

Житомирщини, нарощування обсягів видобутку уранової руди в Кіровоградській області тощо. Більшість цих проектів є екологічно небезпечними та не сприяють збалансованому й динамічному розвитку регіонів.

Сам по собі розвиток добувної промисловості створює певний інерційний ефект в економіці, унеможлиблює прогресивні зрушення в її структурі. Пояснюється це тим, що ця галузь характеризується загалом незначними пропульсивними властивостями (здатністю створювати мультиплікативний ефект, генерувати й поширювати імпульси розвитку на навколишню територію, диверсифікувати та ускладнювати економічні структури). У поєднанні з низькою технологічністю гірничорудного виробництва все це має дестимулювальний для високотехнологічних виробництв ефект, що й гальмує становлення інноваційної моделі економіки, її перехід до постіндустріальної стадії. При цьому слід зазначити, що такі процеси тією чи іншою мірою притаманні більшості регіонів України.

Початок сучасним аграрним реформам в Україні було покладено в 1990 р. з ухвалою законів про земельну реформу (Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про земельну реформу», а ще через два роки – Постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі»). Це зумовлювалося тим, що на початку 1990-х рр. аграрна сфера України характеризувалася низькою продуктивністю праці (на той час один зайнятий у сільському господарстві США забезпечував продуктами харчування до 130 осіб, а в Україні – лише 12–13 осіб). У 1991 р. в Україні в колгоспах і радгоспах зосереджувалося 93,5% ріллі, а вироблялося лише 75% валової сільськогосподарської продукції.

Аграрна реформа в Україні проводилася за п'ятьма напрямками: господарська реформа (перетворення колгоспів і радгоспів на приватно-ринкові структури), земельна реформа, формування аграрного ринку, фінансова стабілізація, соціальний розвиток сільської місцевості.

Виділяють три основні етапи проведення аграрної реформи в Україні. Перший етап передбачав роздержавлення й приватизацію земель, проведення розпаювання, реструктуризацію підприємств у нові організаційно-правові структури. З 1995 р. внаслідок розпаювання майна й землі колективних сільськогосподарських підприємств власниками паїв середнім розміром 4,2 га стали 6,6 млн селян. До 2000 р. на базі колективних сільськогосподарських підприємств було створено 14,2 тис. приватних агроформувань (у тому числі 8,8% становили фермерські господарства, 20,4% – приватно-орендні підприємства, 23,3% – виробничі кооперативи, 47,5% – господарські товариства). При цьому 7,4 тис. новостворених підприємств зберегли земельні масиви колишніх колективних сільськогосподарських підприємств. Однак проведення аграрної реформи до 2001 р. не дало позитивних змін. За цей період капітальні вкладення в сільське господарство скоротилися в 20 разів, внесення мінеральних добрив – у 7 разів, витрати на охорону земельних угідь – у 25 разів. Це призвело до того, що за 10-річний період сільське господарство України було відкинуто до рівня 1950-х рр. Наслідками таких процесів стало зuboжіння сільського населення, скорочення сільськогосподарського виробництва, часткова втрата внутрішнього й зовнішнього ринків збуту сільськогосподарської продукції, значне погіршення якості сільськогосподарських угідь. Перелом в аграрній сфері настав наприкінці ХХ – на поча-

тку ХХІ ст. у зв'язку зі створенням аграрного ринку.

Основним завданням другого етапу аграрної реформи було створення аграрного ринку. Передбачалося не лише створення аграрних бірж, надання аграрним підприємствам економічної свободи щодо каналів збуту виробленої продукції та визначення ціни на неї, а й створення в кожному поселенні пунктів заготівлі сільськогосподарської продукції, кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; створення в кожному районі торгових домів, оптово-роздрібних торговельних закладів; створення в містах із населення понад 100 тис. жителів оптово-продовольчих ринків, постійно діючих ярмарків-виставок, аукціонів живої худоби тощо.

Основним завданням третього етапу є фінансове оздоровлення аграрних підприємств через списання боргів сільськогосподарських угідь та сільськогосподарських товаровиробників, надання дотацій для виробництва м'яса й молока, звільнення окремих підприємств від сплати ПДВ, введення фіксованого сільськогосподарського податку.

У цілому в 2000-х рр. спостерігалось збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва, зростання його експортного потенціалу. Частка валової продукції сільського господарства у ВВП України зросла з 6,6% у 2007 р. до 8,4% у 2011 р. Найбільшими обсягами виробництва валової продукції сільського господарства в Україні вирізняються Київська, Дніпропетровська, Вінницька, Донецька, Харківська, Черкаська та Полтавська області, сумарна частка яких становить понад 40%.

У процесі реформування в Україні було здійснено перерозподіл землі між сільськогосподарськими підприємствами різних форм власності. Якщо в 1990 р. особистими підсобними господарствами насе-

лення використовувалося лише 6,5% сільськогосподарських угідь, то в 2011 р. – 23,7%, а фермерськими господарствами – 20,1%.

Особливістю сільського господарства України є те, що особисті селянські господарства виробляють більше половини валової сільськогосподарської продукції, однак їхня частка щороку знижується (з 66,0% у 2000 р. до 52,7% у 2011 р.). Найвища частка особистих підсобних господарств у виробництві валової продукції сільського господарства характерна для областей Західної України (Закарпатської (95,6%), Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької), а найнижча – для Київської (39,7%), Черкаської областей та Автономної Республіки Крим. Розрив між мінімальною й максимальною частками становить 2,4 раза.

У 2001–2011 рр. територіальні зміни у виробництві сільськогосподарської продукції були пов'язані з такими процесами:

- розширенням посівних площ соняшника поза зонами традиційної спеціалізації;
- підвищенням концентрації вирощування зернових культур у степовій частині;
- зменшенням концентрації вирощування кормових культур.

У поєднанні із застосуванням сучасних технологій виробництва й технічних засобів такі зміни зумовлюють зменшення працеемності сільськогосподарського виробництва та зростання безробіття населення в сільській місцевості.

У структурі посівних площ України з 2001 р. до 2011 р. на 7% зросла частка угідь, зайнятих під зерновими культурами, та на 11% – частка угідь, зайнятих під технічними культурами (за рахунок вирощування соняшника, ріпаку тощо), а також значно скоротилася (на 27%) частка угідь, зайнятих під кормовими культурами. У

структурі валової продукції сільського господарства частка продукції рослинництва зросла, а частка тваринництва скоротилася (на 8%).

У контексті аграрних реформ важливим для України був вступ до Світової організації торгівлі в 2008 р. Позитивними наслідками цього із часом може стати відкриття окремих ринків сільськогосподарської продукції та продовольства для українських товарів, можливість застосувати прозору систему вирішення суперечок, поліпшення міжнародного іміджу країни. Негативні складові пов'язані зі зниженням або скасуванням митних бар'єрів, що може призвести до здешевлення імпортного продовольства.

В агробізнесі України активно функціонують агрохолдинги, які є вертикально інтегрованими структурами, що створюються шляхом оренди землі потужними промисловими групами, фінансовими й сервісними структурами. В Україні діють агрохолдинги змішаного типу, які займаються водночас фінансово-кредитною, виробничою, торговельною та транспортною діяльністю. Основними напрямками їхньої діяльності є вирощування зернових, олійних, технічних культур, експорт зернової продукції, тваринництво, перероблення сільськогосподарської сировини, виробництво й реалізація продовольства. Основною галуззю спеціалізації агрохолдингів в Україні є рослинництво (80% вартості в структурі реалізованої продукції), що зумовлюється високим рівнем його рентабельності. Загалом в Україні нараховується понад 50 потужних агрохолдингів, які використовують 15% ріллі. Найпотужнішими агрохолдингами є «UkrLandFarming», «NCH», «Кернел», «Мрія» «Миронівський хлібопродукт». Як правило, вони є міжрегіональними. Наприклад, агрохолдинг «Мрія» орендує сільськогосподарські угіддя на території

чотирьох областей (Тернопільської, Івано-Франківської, Хмельницької та Чернівецької); підприємства агрохолдингу «UkrLandFarming» розміщені на території 21 області. Функціонування агрохолдингів в Україні зумовлює надконцентрацію земельних ресурсів і, як наслідок, монополізацію на ринку оренди землі та ринку сільськогосподарської продукції.

Перманентні реформи в окремих галузях сфери послуг (освіти, охорони здоров'я) є незавершеними та поки що не дають підстав для їхнього оцінювання щодо позитивних чи негативних зрушень.

У сфері послуг працює близько 60% зайнятого населення. За останнє десятиліття цей показник зріс більше ніж на 10%. При цьому максимальне значення характерне для м. Києва, а мінімальне – для регіонів Центральної України. У структурі зайнятості сфери послуг понад 40% припадає на торгівлю, готельне й ресторанне господарство, по 10% і більше – на освіту, охорону здоров'я, транспорт і зв'язок, державне управління. За останнє десятиліття значно зросла частка зайнятих у торгівлі, готельному й ресторанному господарстві, фінансовій діяльності. Саме розміщення закладів цієї сфери є визначальним у сучасному розвитку великих міст України. Водночас частка зайнятих в освіті й охороні здоров'я скорочується.

За останні два десятиліття відбулися суттєві трансформації в розвитку сфери послуг. Урізноманітнилися організаційні форми підприємств галузі. Відбуваються зміни в радіусах обслуговування: якщо в сільській місцевості за окремими видами послуг вони збільшилися (насамперед освітніх і медичних закладів), то в містах скоротилися (заклади торгівлі, фінансових послуг, низки медичних послуг (стоматологічних кабінетів, амбулаторій сімейної медицини тощо)). Асортимент послуг у містах суттєво розширився, а в сільській

місцевості значно поступається міському. Роздрібний товарообіг у розрахунку на одну особу в міських поселеннях майже в 5 разів перевищує показник у сільській місцевості. Найвищим він є в м. Києві.

Новим у розвитку сфери послуг є формування мережі регіональних торговельно-розважальних центрів (далі – ТРЦ) – молів. В Україні вони вперше виникли в м. Києві в 2001 р. в процесі реконструкції площ і вулиць. Нині в країні функціонує майже 100 регіональних молів у 30 містах.

Торговельно-розважальні центри в менших містах розміщуються в центральній їхній частині, у середніх і великих вони переважно винесені до житлових масивів і рекреаційних зон. У своїй локалізації ТРЦ орієнтуються на наявність потужних транспортних магістралей, зручних під'їзних шляхів і близькість зупинок громадського транспорту. Деякі ТРЦ здійснюють безкоштовні перевезення відвідувачів від певних районів міст (наприклад, «Екватор» у Рівному, Полтаві, Чернівцях і Бердянську). У цілому ТРЦ в містах розміщуються в зонах зручної транспортної доступності (причому чим далі від центру міста, тим потужнішою має бути автомагістраль). У найбільших і найстаріших містах ТРЦ розміщуються переважно кільцеподібно, на деякій відстані від «ядра».

У регіональному аспекті спостерігається диференціація забезпеченості торговельно-розважальними центрами. За кількістю молів на 100 тис. жителів найбільш насиченими є Київська (у тому числі м. Київ), Дніпропетровська, Харківська, Вінницька, Чернівецька, Івано-Франківська та Миколаївська області. Найменша насиченість ТРЦ характерна для Закарпатської, Хмельницької, Херсонської, Кіровоградської областей та Автономної Республіки Крим.

Для оцінювання рівномірності розподілу за регіонами в 2000-х рр. валового

регіонального продукту, наявних доходів і витрат населення, рівня безробіття, визначеного за методологією Міжнародної

організації праці, розраховано коефіцієнти Джині (див. рисунок 1.).

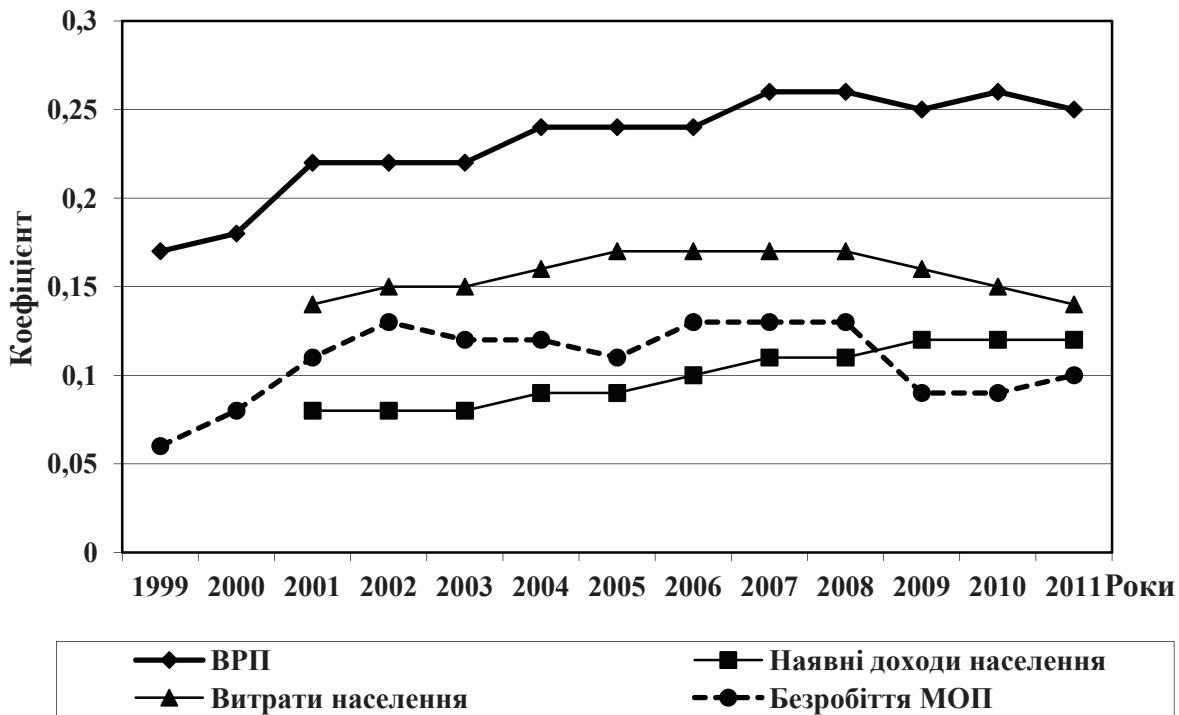

Рис. 1. Динаміка коефіцієнта Джині в Україні

Примітка: розраховано авторами за матеріалами Державної служби статистики України

Проаналізувавши їх, можна зробити висновок, що регіональна економічна нерівність в Україні не була значною (коефіцієнти Джині знаходяться в межах від 0,08 до 0,26). Можна виявити такі тенденції:

– зміни коефіцієнтів Джині для валового регіонального продукту (далі – ВРП) і наявних доходів населення свідчать про стійке зростання економічної нерівності регіонів до 2009 р. (порівняно із серединою 1990-х рр. коефіцієнт Джині для ВРП зріс удвічі) та її стабілізацію в подальші роки;

– зміни коефіцієнта Джині для витрат населення підтверджують зростання економічної поляризації регіонів до початку світової економічної кризи 2008–2009 рр. та повільне її зменшення в наступні роки;

– зміни коефіцієнта Джині для рівня безробіття не мають чіткого тренду й свідчать про зниження економічної нерівності регіонів у періоди 2002–2005 рр. та після світової економічної кризи 2008–2009 рр.

Певне посилення економічної поляризації серед регіонів України, що мало місце в 2000-х рр., зумовлювалося декількома факторами, а саме:

1) протягом досліджуваного періоду спостерігалось істотне зростання концентрації господарської діяльності в Дніпропетровському регіоні, переважно в господарських агломераціях Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ та Кривий Ріг. У цей період частка регіону у виробництві валової доданої вартості країни зростає з 8,9 до 10,3%. Це сталося насамперед за-

вдяки посиленню територіальної концентрації виробництва важкої промисловості;

2) певне зростання концентрації господарської діяльності відбулося в Київській і Харківській областях. Частка цих регіонів у виробництві валової доданої вартості зростає з 20,5 до 22,5% та з 5,7 до 6,0% відповідно. Зростання концентрації господарської діяльності в цих регіонах зумовлюється переважно третинним сектором;

3) водночас протягом досліджуваного періоду відбувалося повільне зменшення концентрації господарської діяльності в старопромислових (Запорізькій і Донецькій областях) та аграрно-індустріальних (Вінницькій, Сумській, Рівненській, Чернігівській та інших областях) регіонах.

Висновки. Оптимізація просторової організації суспільства в Україні має ґрун-

туватися на формуванні збалансованої за ієрархічним принципом мережі полюсів зростання, здатної стимулювати та підтримувати соціально-економічний розвиток територіальних таксонів усіх рівнів: від локального до загальнонаціонального. При цьому важливим є посилення фактора інноваційної діяльності у формуванні полюсів соціально-економічного розвитку, особливо регіонального, міжрайонного, а в окремих випадках навіть районного рівнів. Світовий досвід показує, що процес продукування та впровадження технологічних інновацій характеризується високим пропульсивним потенціалом, який забезпечує формування не лише окремих полюсів, а й цілих ареалів розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мезенцев К.В. Урбанізовані території України: причини та наслідки трансформації у пострадянський період / К.В. Мезенцев, Н.І. Мезенцева // Соціально-географічні виклики у Східно-Центральній Європі на початку XXI століття : зб. матер. міжнар. наук. географ. конф. (м. Берегове, 29–30 березня 2012 р.) / за ред. Д.Д. Фодора. – Берегове, 2012. – Т. 1. – С. 310–317.
2. Мезенцев К.В. Регіональний розвиток: чинники нерівномірності та формування периферії / К.В. Мезенцев // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». – 2012. – № 9(234). – С. 20–26.
3. Мезенцева Н.І. Територіальні особливості розміщення торговельно-розважальних центрів в Україні / Н.І. Мезенцева, Т.Л. Бура // Регіон-2012: стратегія оптимального розвитку : матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 жовтня 2012 р.) / за ред. В.С. Бакірова. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. – С. 39–42.
4. Підгрушний Г.П. Значення полюсів соціально-економічного розвитку у вдосконаленні територіальної організації суспільства / Г.П. Підгрушний // Український географічний журнал. – 2013. – № 4. – С. 40–47.
5. Підгрушний Г.П. Трансформаційні процеси в економіці України: галузевий та регіональний аспекти / Г.П. Підгрушний // Географічна наука і практика: виклики епохи : матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16–18 травня 2013 р.). – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 1. – С. 195–198.

DZIAŁANIA INNOWACYJNE W SEKTORZE PRZETWÓRSTWA RYBNEGO W POLSCE

dr hab.

Paweł Czaplinski

Katedra Badań Miast i
Regionów
Uniwersytet Szczeciński
ul. Mickiewicza 18, 70-383
Szczecin
e-mail: somma@o2.pl

*W artykule podjęto próbę identyfikacji zakresu działań innowacyjnych w sektorze przetwórstwa rybnego w Polsce na podstawie realizowanego obecnie Programu Operacyjnego „Ryby” 2007-2013. Szczególnej uwadze poddane zostały skala, zakres i formy innowacyjności w przetwórstwie rybnym. Ważnym elementem rozważań jest wymiar przestrzenny opisywanych zjawisk. **Słowa kluczowe:** innowacyjność, przemysł przetwórstwa rybnego, sektorowe programy operacyjne.*

Czaplinski P. INNOVATING ACTIONS IN THE FISH PROCESSING SECTOR IN POLAND.

*In the article an attempt was made to identify the range of innovative actions in the fish processing sector in Poland on the basis of the currently implemented in the Operational Programme “Fish” 2007-2013. Special mind have undergone the scale, scope and forms of innovation in fish processing. An important element of consideration is the spatial dimension of these phenomena. The results of the studies conducted clearly indicate that innovative actions (according to accepted criteria) did not constitute significant size in the overall number of applications submitted, contracts, payments made in the framework of the Operational Programme. As far as in activities related to technological innovations, the amount of the payments accounted for 12,9% of the total payment in the framework of Programme, for activities conducive to marketing and organizational innovation respectively 0,2% and 0,6%. **Key words:** innovation, the fish processing industry, sectoral operational programmes*

Чаплинський П. ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В РИБОПЕРЕРОБНІЙ ГАЛУЗІ ПОЛЬЩІ. У статті визначено провідні інноваційні зміни в рибопереробній галузі Польщі, на основі впроваджуваної оперативної програми «Риба» на період 2007-2013 роки. Було проаналізовано масштаби, обсяги і форми впроваджених інновацій в переробці риби, здійснено просторовий аналіз цих даних. Результати проведених досліджень чітко показують, що нові заходи (відповідно до прийнятих критеріїв) не дали значних результатів щодо заявлених змін, договорів та прибутків у рамках оперативної програми. В діяльності, пов'язаній з технологічними інноваціями, сума прибутків склала 12,9% від загальної суми прибутків у рамках програми, а для маркетингової діяльності і організаційних інновацій відповідно 0,2% і 0,6%. Ключові слова: інновація, рибопереробна галузь, галузеві оперативні програми.

Wprowadzenie

W sytuacji turbulentnych zmian rynkowych, swobody przepływu zasobów, postępujących procesów i skutków globalizacji oraz wzrastających wymagań konsumentów przedsiębiorstwa zmuszone są poszukiwać nowych przewag konkurencyjnych, którymi mogłyby zwrócić na siebie uwagę potencjalnych klientów.

Jak twierdzi wielu autorów to innowacje stanowią kluczowy czynnik rozwoju przedsiębiorstw, stwarzając szansę uzyskania przewagi konkurencyjnej. Osiągnięcie przewagi nie jest sytuacją stabilną zwłaszcza w perspektywie długookresowej. Stąd potrzeba permanentnych dostosowań do dynamicznego otoczenia poprzez m.in. poszukiwanie innowacji najczęściej na polu strategii, zasobów, kompetencji (Drucker P.F.,

1992; Porter M.E., 1996, 2001; Faulkner D., Bowman C., 1999; Mizgajska H., 2002; Platonoff A.L., Małaszewicz D., Sysko-Romańczuk S., 2006; Janasz W., Kozioł K., 2007; Antoszkiewicz A.D., 2008; Anthony S.D., Johnson M.W., Sinfield J.V., Altman E.J. 2010).

Wydaje się, że każdy rodzaj działalności gospodarczej ze swej natury posiada nieco odmienną bazę czynników egzo i endogenicznych, która decyduje o czasie, miejscu, formie i głębokości wprowadzania innowacji. Innowacje mogą bowiem napotykać na szereg barier natury ekonomicznej, technicznej, organizacyjnej a także behawioralnej.

Przemysł przetwórstwa rybnego w Polsce to obecnie jedna z najbardziej dynamicznie rozwijających się grup działalności przemysłu spożywczego, co wynika m.in. z realizowanych kierunków, zakresu i tempa działań innowacyjnych (Bykowski P.J., 2010; Czaplński P., 2010; Marciniak M., 2009).

Obecnie dotyczą one nie tylko nowych produktów, ale również zastosowania nowoczesnych linii technologicznych, urządzeń i aparatury produkcyjnej, automatyzacji procesów przetwórczych, wdrażania nowych standardów w zakresie jakości, bezpieczeństwa i pochodzenia produktów rybnych.

Odrębnym aspektem działań innowacyjnych w przetwórstwie jest ich zdecydowany wpływ na procesy połowowe i nowe technologie połowów, bowiem istnieje silna presja popytowa na ściśle określony surowiec tak pod względem cech biologicznych (co musi uwzględniać ochronę zasobów) jak również stopnia, formy i jakości jego przetworzenia.

W warunkach spowolnienia gospodarczego przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego wykazują również szereg działań adaptacyjnych o charakterze innowacyjnym w zakresie marketingu i

zarządzania. Dotyczy to głównie procesów konsolidacji, która w przypadku rynku rybnego obejmuje źródła surowca, proces produkcji, handlu i dystrybucji wyrobów gotowych, ale przede wszystkim organizację przedsiębiorstw i procesów ich zarządzania.

W świetle powyższego nie dziwi fakt, że na skutek podjętych działań innowacyjnych większość przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce mimo wielu ograniczeń nadal wykazuje zyskowność.

Celem artykułu jest identyfikacja działań innowacyjnych w sektorze przetwórstwa rybnego w Polsce na podstawie realizowanego obecnie Programu Operacyjnego „Ryby” 2007-2013.

Innowacyjność w przetwórstwie rybnym – rozważania teoretyczne

Innowacyjność (łac. *innovatio* – odnowienie) oznacza nową wartość lub jakość. W języku potocznym oznacza: coś nowego i/lub innego od dotychczasowych rozwiązań – nowość. Powszechnie kojarzy się z potrzebną zmianą na lepsze i bardzo często używana jest, jako synonim słów ulepszenie lub modernizacja (Janasz W., Kozioł K., 2007).

Pojęcie innowacji do literatury wprowadził J.A. Schumpeter. Zdefiniował on innowacje jako działania polegające na wprowadzeniu nowych produktów, wprowadzeniu nowych metod produkcji, znalezieniu nowych rynków zbytu, zdobyciu nowych źródeł surowców lub półfabrykatów oraz wprowadzeniu nowej organizacji procesów gospodarczych (Schumpeter J.A., 1960).

Obecnie stosowaną powszechnie definicją innowacji jest definicja zaproponowana przez OECD w trzeciej edycji Podręcznika Metodologicznego Oslo. Według OECD innowacja to: *wdrożenie w praktyce gospodarczej nowego lub znacząco udoskonalonego produktu, usługi lub procesu, w tym także wdrożenie nowej metody*

marketingowej lub organizacyjnej redefiniującej sposób pracy lub relacje firmy z otoczeniem (OECD, Eurostat, 2008).

Z powyższej definicji wynikają następujące wnioski. Po pierwsze każda innowacja musi mieć praktyczne zastosowanie. Po drugie innowacja nie musi oznaczać nowatorstwa sensu stricte. Po trzecie innowacyjność może mieć bardzo szeroki zakres – innowacje produktowe, procesowe, marketingowe, organizacyjne (Bukowski M., Szpor A., Śniegocki A., 2012).

Należy podkreślić, że w badaniach przestrzennych dotyczących innowacyjności (w tym w badaniach z zakresu geografii przemysłu) szczególnie istotny jest nie tylko sam pomiar aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw, ale również relacje przedsiębiorstw z otoczeniem, zwłaszcza z innymi jednostkami produkcyjnymi, przedstawicielami władz lokalnych oraz instytucjami otoczenia biznesu. Wydaje się, że wymieniona triada jest kluczowa w stymulacji działań innowacyjnych.

W polskim przetwórstwie ryb pojęcie innowacyjności jest nader popularne, niemniej nie ma ono jednej powszechnie akceptowanej definicji. Najczęściej, szczególnie w działaniach administracji stosuje się definicje numeryczne, w których wymienia się obszary działań uznawane za działania innowacyjne.

Do takich rozwiązań nawiązuje definicja działań innowacyjnych zawarta w Programie Operacyjnym „Zrównoważony Rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich na lata 2007-2013”. Traktuje ona innowacyjne jako zbiór działań obejmujący studia, projekty pilotażowe i działania wspólne mające na celu wprowadzenie technik innowacyjnych w sektorze rybołówstwa, a także wprowadzenie nowoczesnych metod monitoringu środowiska. Przy czym projekty pilotażowe to inaczej testowanie i wdrażanie

nowych rozwiązań technicznych i technologicznych zwłaszcza w połowach. Natomiast działania wspólne to tworzenie nowych organizacji producentów oraz restrukturyzacja już istniejących.

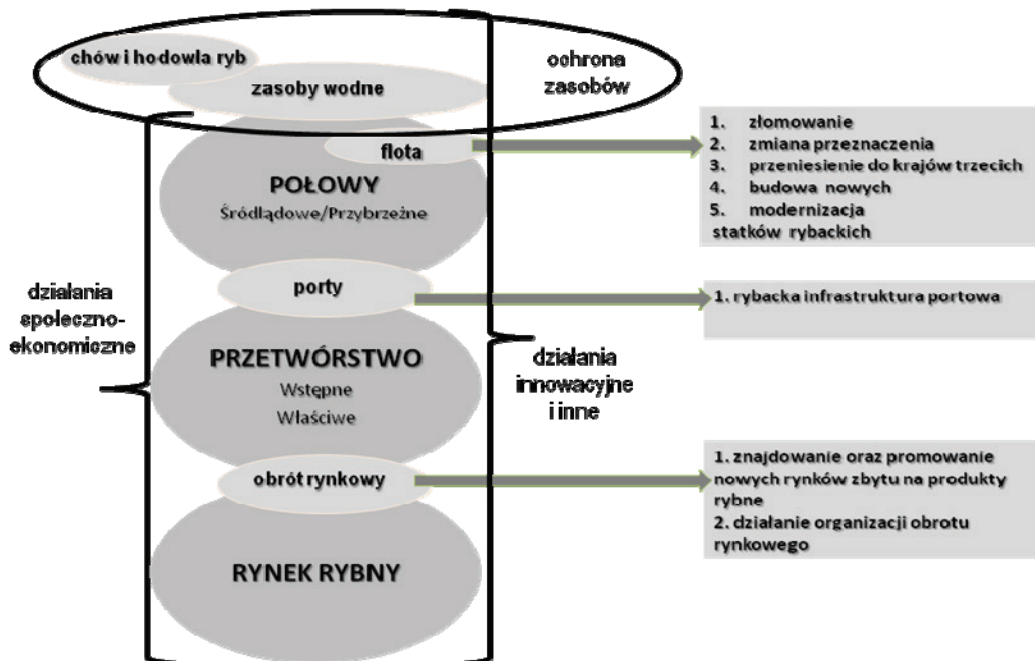
Można zatem przyjąć, że w obecnie realizowanym Programie działania innowacyjne nie mają szczególnego statusu i miejsca, a raczej są rozproszone. Wynika to nie tylko ze zmiany w podejściu do pojęcia innowacji w sensie largo, lecz także ze specyfiki aplikacyjnych działań innowacyjnych przypisanych do poszczególnych osi priorytetowych Programu (innowacyjność w sensu stricte). Realizowany we wcześniejszym okresie programowania, Sektorowy Program Operacyjny „Rybołówstwo i Przetwórstwo Ryb”, określał wprost zakres działań innowacyjnych w sektorze rybnym (ryc.1., ryc.2.).

Godne uwagi jest także to, że działania innowacyjne w przetwórstwie rybnym są ściśle związane z pozostałymi głównymi i pośrednimi ogniwami sektora rybnego. Funkcjonowanie przetwórstwa w tym jego innowacyjność, jest determinowana głównie przez szeroko rozumiane połowy oraz rynek rybny. Pomiędzy tymi trzema głównymi ogniwami zachodzą różnego typu relacje, co może prowadzić do sytuacji w której działania innowacyjne realizowane w obrębie jednego z powyższych elementów wymusza działania innowacyjne w pozostałych. Dla przetwórstwa rybnego nie bez znaczenia pozostają także ogniwa pośrednie sektora tj. porty i obrót rynkowy. Stanowią one bazę, czasem granicę powiązań aktywnych i pasywnych przedsiębiorstw przetwórczych.

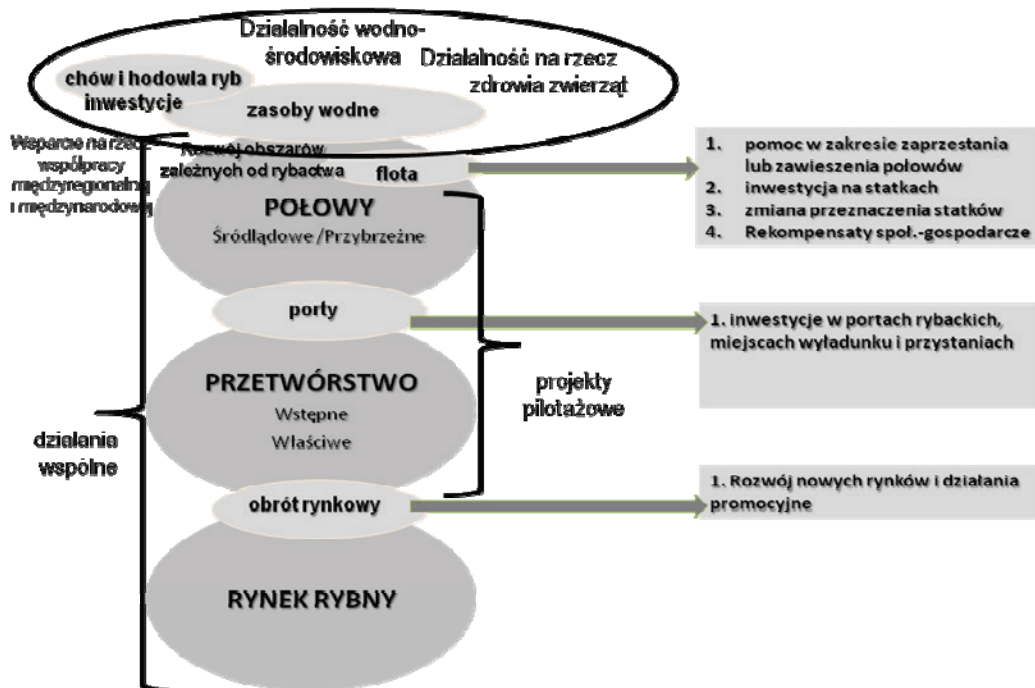
Powyższe ustalenia prowadzą do konkluzji, iż działania innowacyjne w sektorze przetwórstwa rybnego mają bardzo szeroki, elastyczny, być może także

uznaniowy charakter. Z punktu widzenia funkcjonowania Programu jest to bardzo praktyczne. Wymusza jednak pytanie o granice innowacyjności.

Ryc. 1. Miejsce przetwórstwa rybnego oraz zakres działań innowacyjnych w sektorze rybnym w okresie programowania 2004-2006 Źródło: Opracowanie własne

Ryc. 2. Miejsce przetwórstwa rybnego oraz zakres działań innowacyjnych w sektorze rybnym w okresie programowania 2007-2013 Źródło: Opracowanie własne

Skala, zakres i formy innowacyjności w przetwórstwie rybnym

Tab.1.

Struktura Programu Operacyjnego „Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007-2013”

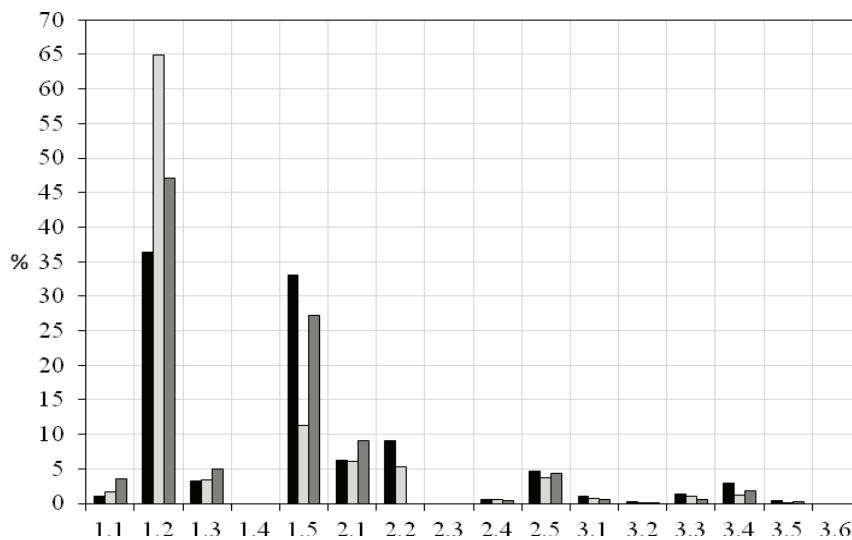
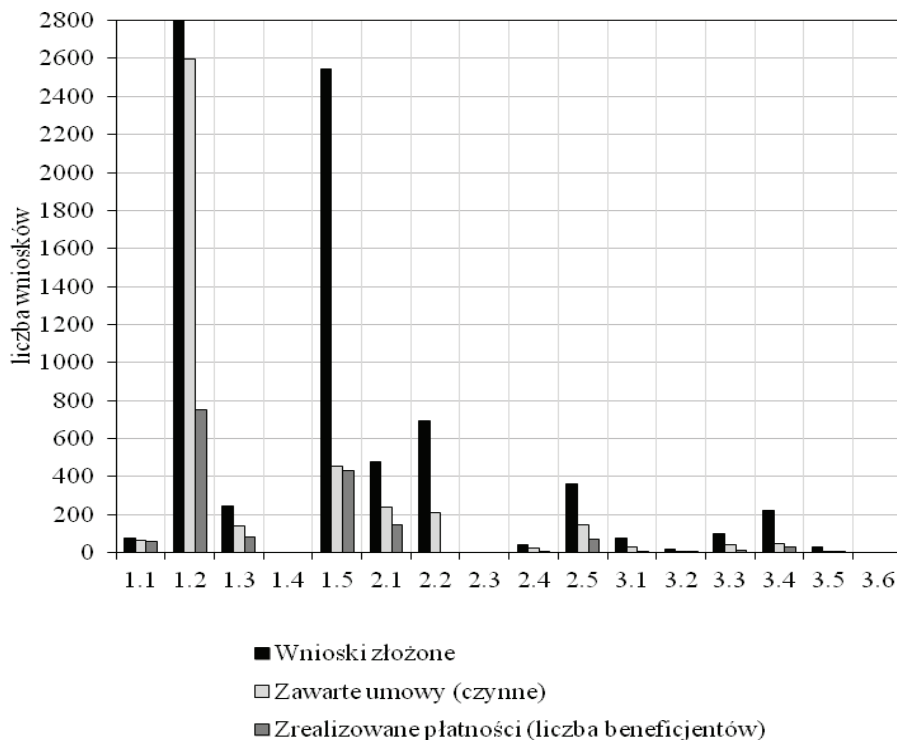
1. OŚ PRIORYTETOWA - ŚRODKI NA RZECZ DOSTOSOWANIA FLOTY RYBACKIEJ
1.1. Pomoc publiczna z tytułu trwałego zaprzestania działalności połowowej
1.2. Pomoc publiczna z tytułu tymczasowego zaprzestania działalności połowowej
1.3. Inwestycje na statkach rybackich i selektywność
1.4. Rybactwo przybrzeżne
1.5. Rekompensaty społeczno - gospodarcze w celu zarządzania krajową flotą rybacką
2.OŚ PRIORYTETOWA - AKWAKULTURA, RYBOŁÓWSTWO ŚRÓDLĄDOWE, PRZETWÓRSTWO I OBRÓT PRODUKTAMI RYBOŁÓWSTWA I AKWAKULTURY
2.1. Inwestycje w chów i hodowli ryb
2.2. Działania wodno - środowiskowa
2.3. Środki na rzecz zdrowia zwierząt
2.4. Rybołówstwo śródlądowe
2.5. Inwestycje w zakresie przetwórstwa i obrotu
3. OŚ PRIORYTETOWA - ŚRODKI SŁUŻĄCE WSPÓLNEMU INTERESOWI
3.1. Działania wspólne
3.2. Ochrona i rozwój fauny i flory wodnej
3.3. Inwestycje w portach rybackich, miejscach wyładunku i przystaniach
3.4. Rozwój nowych rynków i kampanie promocyjne
3.5. Projekty pilotażowe
3.6. Modyfikacja w celu zmiany przeznaczenia statków rybackich
4. OŚ PRIORYTETOWA - ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ OBSZARÓW ZALEŻNYCH OD RYBACTWA
4.1. Rozwój obszarów zależnych od rybactwa
4.2. Wsparcie na rzecz współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej
5. OŚ PRIORYTETOWA - POMOC TECHNICZNA
5.1. Pomoc techniczna

Źródło: „Zrównoważony Rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007-2013”, MRiRW, Warszawa, 2008

Wskazane trudności związane z precyzyjnym określeniem skali, zakresu i form działań innowacyjnych wymuszają przyjęcie pewnych ram umożliwiających dalszą analizę.

Dlatego też uznano, że charakterystyka działań innowacyjnych w przetwórstwie rybnym zostanie przeprowadzona na podstawie zbioru działań obejmujący inwestycje (2.5.), projekty pilotażowe (3.5.) i działania wspólne (3.1.), zawarte w PO „Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007-2013”. Za takim rozstrzygnięciem przemawiają zarówno względy merytoryczne (zgodność z definicją innowacyjności wg OECD) jak i uwarunkowania statystyczne (dostępność, kompletność, porównywalność danych), (tab.1.).

Jak wynika ze sprawozdań dotyczących stopnia realizacji PO „Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007-2013” na koniec 2010 r. działania innowacyjne (w ramach przyjętych kryteriów) nie stanowiły istotnych wielkości w ogólnej liczbie złożonych wniosków, zawartych umów i zrealizowanych płatności. Najwięcej działań innowacyjnych podjęto w ramach zadania 2.5., gdzie ilość złożonych wniosków (363) stanowiła zaledwie (4,7%) ogółu wniosków, zaś liczba beneficjentów (4,3%). W pozostałych dwóch działaniach zaliczonych do działań innowacyjnych (3.1 oraz 3.5) liczba wniosków jak również zrealizowane płatności nie przekraczała 1,0 % ogółu. Należy jednak zwrócić uwagę, że wartość wniosków na inwestycje w zakresie przetwórstwa i obrotu stanowiła 24.6% kwoty ogólnej, zaś wartość wniosków na działania wspólne i projekty pilotażowe odpowiednio: 4,1% i 3,2 %. Dla pełnej oceny działań istotna jest również kwota zrealizowanych płatności. Ta dla działania 2.5 wyniosła ona 78486574,83 zł co stanowiło 12,9% ogółu zrealizowanych płatności w ramach Programu Operacyjnego. Dla działań 3.1 oraz 3.5 odpowiednio 0,2% oraz 0,6%.

Ryc.3. Struktura realizacji działań PO „Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007-2013”
Stan na 31.12.2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Sprawozdanie z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa za 2010 r., ARiMR, Warszawa

Jak już wspomniano, jednym z "Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich" wynika, że w celem inwestycji winien być: jak i obrotu. Z dokumentów PO

1. Wzrost potencjału przemysłu przetwórczego poprzez rozbudowę istniejących obiektów lub budowę nowych, wykorzystujących produkty akwakultury, połowy polskiej floty (w szczególności ryb pelagicznych) i surowiec importowany;

2. Poprawa jakości i konkurencyjności przetwarzanych i wprowadzanych do obrotu produktów rybnych poprzez inwestycje w nowe technologie, nowe wyposażenie i innowacyjne metody produkcji, w tym zarządzanie jakością, bezpieczeństwo żywności i certyfikacja procesów;

3. Wspieranie inwestycji mających na celu ograniczenie negatywnego wpływu produkcji na środowisko. Będzie miał również na celu poprawę warunków pracy i higieny oraz dostosowanie obiektów

przetwórczych i handlowych do ograniczeń środowiskowych, (w tym budowę oczyszczalni ścieków);

4. Utrzymanie i/lub wzrost poziomu zatrudnienia, przy wzięciu pod uwagę potrzeby zapewnienia równego dostępu do rynku pracy dla kobiet i mężczyzn.

Należy zatem przyjąć, że określone w Programie cele uwzględniają wszystkie powszechnie znane płaszczyzny innowacyjności chociaż z racji ogólnikowych stwierdzeń można mieć wątpliwości czy uwzględniają je w równym zakresie i głębokości (Kaleta A., 2006).

Znacznie istotniejszym problemem jest jednak realizacja wyznaczonych celów poprzez konkretne działania innowacyjne (tab.2).

Tab. 2.

Rejestr wniosków o dofinansowanie w ramach działania 2.5 – Inwestycje w zakresie przetwórstwa i obrotu, PO „Ryby 2007-2013”

Kategoria przedsiębiorstwa	Liczba przedsiębiorstw				Wnioskowana kwota dofinansowania w zł	Przyznana kwota dofinansowania	
	wnioskujący		beneficjenci			w zł	% kwoty wnioskowanej
	liczba	w %	liczba	w %			
mikro	109	30,1	46	20,8	295 089 312,48	50 712 118,45	17,2
małe	111	30,7	83	37,6	191 639 947,52	79 616 269,20	41,5
średnie	87	24,0	55	24,9	401 466 664,24	168 766 057,10	42,0
duże	55	15,2	37	16,7	105 008 415,93	39 688 545,20	37,8
Razem	362	100,0	221	100,0	993 204 340,17	338 782 989,95	34,1

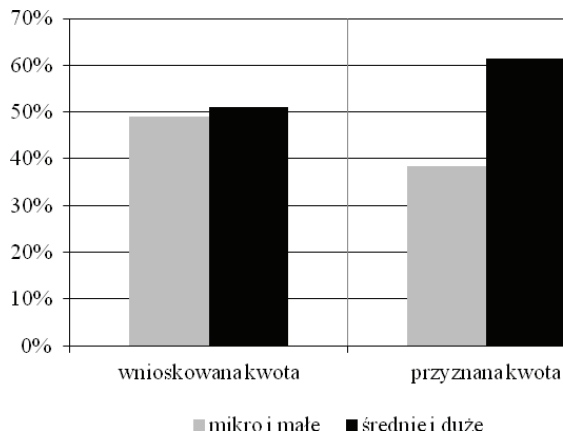
Źródło: Opracowanie własne na podstawie wniosków składanych do ARiMR. Stan na 31.12.2010 r.

Inwestycje w zakresie przetwórstwa i obrotu, które zaliczono do działań innowacyjnych wskazują na dużą aktywność przedsiębiorstw w pozyskiwaniu środków. Udział kwot wnioskowanych na 31.12.2010 r. w ogóle środków Programu wyniósł 232,4%. Po weryfikacji wniosków, zredukowano ją do poziomu 79,3%.

Szczególnie aktywne okazały się przedsiębiorstwa przetwórcze z grup mikro oraz małe, które (łącznie 220 przedsiębiorstw wnioskujących - 60,8% ogółu wnioskujących) ubiegały się o kwotę 486 729 260,00 zł. W grupie mikro przedsiębiorstw, znaczna część wniosków

(57,8%) została odrzucona, co wpłynęło na bardzo niski odsetek przyznanej kwoty dofinansowania (17,2%). Śród przyczyn tak niskiej skuteczności wniosków można wymienić: niedociągnięcia proceduralne wniosków oraz przeszacowanie kwot wnioskowanych w stosunku do realiów. Wskazane przyczyny mogą mieć swoje źródło w samych przedsiębiorstwach (potencjał kadrowy), ale także w jednostkach otoczenia (np. ARiMR). Znacznie lepsza sytuacja występuje w grupie przedsiębiorstw małych, wśród których 74,8% przedsiębiorstw wnioskujących o środki zostało beneficjentami.

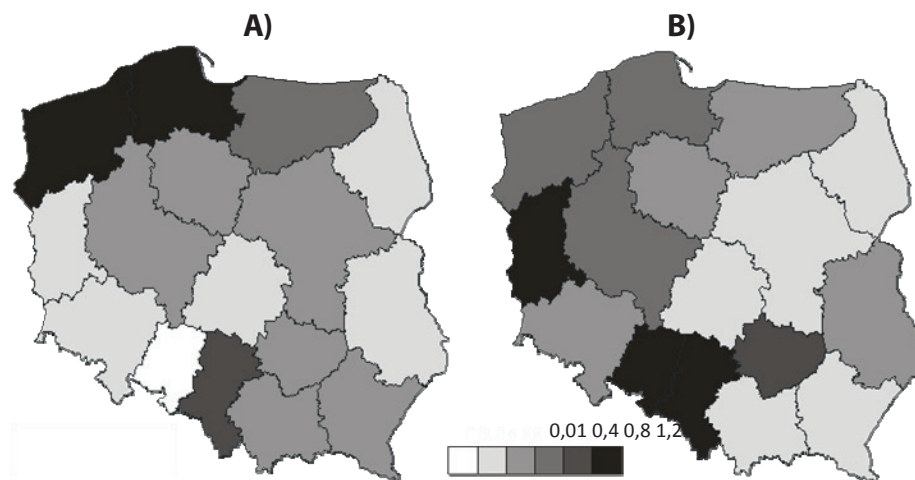
Ryc.4. Podział środków działania 2.5 według wielkości przedsiębiorstw

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wniosków składanych do ARiMR. Stan na 31.12.2010 r.

Średnie i duże przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego (łącznie 142 przedsiębiorstwa wnioskujące – 39,2% ogółu wnioskujących) ubiegały się o kwotę 506475080,17 zł. Stanowiło to 51,0% wnioskowanej kwoty ogółem. Po weryfikacji wniosków udział kwoty przyznanej dla

średnich i dużych przedsiębiorstw przetwórczych wyniósł 61,5%. Taki podział kwot może wynikać nie tylko z zasobów własnych przedsiębiorstw, ale także z powiązań organizacyjnych przedsiębiorstw (procesy konsolidacyjne) jak również działań lobbingowych (ryc.4).

Struktura przestrzenna przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce wykazuje znaczne zróżnicowanie. Tradycyjna nadmorska lokalizacja przedsiębiorstw przetwórczych, ustępuje na skutek rosnącego znaczenia nowych lub na nowo odczytywanych czynników lokalizacji. Do tej grupy czynników należą obecnie niskie koszty transportu, bliskość i wielkość rynku zbytu oraz tzw. czynniki miękkie. W województwie pomorskim i zachodniopomorskim na koniec 2010 r. znajdowało się 58,5% ogółu przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego (ryc.5).

Iloraz lokalizacji LQ dla zakładów przetwórczych uprawnionych do sprzedaży bezpośredniej

- A) na rynek krajowy i rynek UE w 2010 r.
- B) na rynek krajowy w 2010 r.

Ryc. 5. Struktura przestrzenna przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w 2010 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Głównego Inspektorat u Weterynarii

W świetle powyższych ustaleń wysoka liczba złożonych wniosków w ramach działania 2.5 przypadająca na województwa nadmorskie wydaje się być przewidywalna, podobnie jak relatywnie wysoka liczba wniosków w regionach południowej części kraju (województwo małopolskie, śląskie).

Rozkład przestrzenny zgłaszanych wniosków w ramach działań innowacyjnych (na bazie działania 2.5) nawiązuje więc do struktury przestrzennej przemysłu przetwórstwa wybranego w Polsce, a jednocześnie wskazuje na proces dyspersji działalności przetwórczej. Potwierdza to wskaźnik Kostrubca, który w roku 2010 spadł do poziomu 86,06%¹.

Na tak zarysowanym tle, za interesujące należy uznać wyniki dotyczące aktywności liderów przetwórstwa rybnego w zakresie inwestycji zaliczanych do działań innowacyjnych. Ich rozmieszczenie świadczy o bardzo silnej pozycji województwa pomorskiego, jako regionu innowacyjnego, przy relatywnie niskiej liczbie lokalizacji tego typu przedsiębiorstw w województwie zachodniopomorskim i całkowitym ich braku w województwie warmińsko-mazurskim. Jednocześnie na uwagę zasługują przedsiębiorstwa z innych regionów Polski. Wśród nich szczególnie zaznaczyła się aktywna strategia spółki Contimax S.A. z Bochni (w omawianej grupie złożyła najwięcej wniosków) oraz strategia inwestycyjna spółki Rekin sp. j. z Białegostoku, której skala inwestycji, głównie w infrastrukturę magazynową i kanały dystrybucyjne spowodowała detronizację wielu uznanych marek z Pomorza.

Z danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa wynika, że pozyskiwane środki inwestycyjne w ramach działania 2.5 w przeważającej większości

były przeznaczane na odnowienie lub/i poszerzenie parku maszynowego (59,0%) oraz cele budowlane (27,1%). Można zatem stwierdzić, że w latach 2007-2010 r. działania innowacyjne w przetwórstwie rybnym w dużej mierze koncentrowały się na innowacyjności procesowej, a raczej przygotowaniach do tejże. Wśród wielu przykładów można wymienić wykonanie linii technologicznej do produkcji ryb panierowanych, zakup urządzeń do produkcji sałatek, rozbudowę zakładu produkcyjnego i wyposażenie w maszyny i urządzenia (ryc.6.).

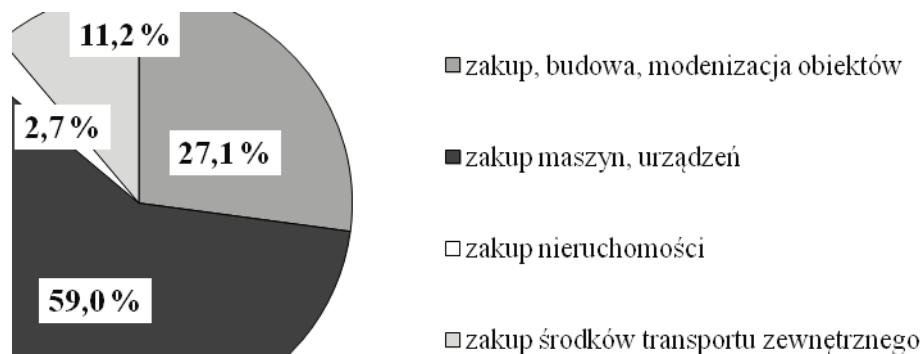
W znacznie mniejszym zakresie była realizowana innowacyjność produktowa, chociaż pośrednio wynika ona z innowacyjności procesowej. Przykładem tego typu działań była postulowana przez jedno z przedsiębiorstw poprawa warunków sanitarno-weterynaryjnych łańcucha chłodniczego produktów rybnych oraz wprowadzenie nowego asortymentu produktów. Warto także dodać, że innowacyjność produktowa, podobnie jak i innowacyjność marketingowa, mimo wielu działań, nie była powszechnie eksponowana. Wynika to z m. in. z ochrony własnych interesów rynkowych, którym szkodziłoby upublicznienie w ramach składanego wniosku.

Według przeprowadzonych badań ewaluacyjnych istnieje duże zróżnicowanie ocen skuteczności inwestycji w ramach działania 2.5 zaliczanych do działań innowacyjnych. Szczególnie ostrej ocenie podlegały działania mające na celu uzyskanie certyfikatów jakości, będące elementem innowacyjności produktowej. Ponad 40% przedsiębiorców reprezentujących przetwórstwo rybne stwierdziło, że zrealizowane działania w tym zakresie nie wpłynęły w żaden sposób na ich uzyskanie. Zbliżony odsetek respondentów (37%) wskazywał także na brak lub mały

¹ Wskaźnik Kostrubca obliczony na podstawie histogramu rozkładów brzegowych lokalizacji przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce. Stan na 31.12.2010 r. (Runge J., 2006).

wpływ działań inwestycyjnych w celu poszerzenia asortymentu wyrobów. Jednocześnie 38% badanych uznało, że inwestycje (w ramach działania 2.5.) przyczyniły się w dużym lub bardzo dużym stopniu do zwiększenia zdolności produkcyjnych, a także do spełnienia

wymagań UE. Również wysoko oceniono wpływ inwestycji na wzrost konkurencyjności zakładu oraz rozszerzenie rynków zbytu. W obu przypadkach 34% przedsiębiorców wskazało na dużą lub bardzo dużą siłę tego wpływu (ryc.7.).

Ryc. 6. Struktura przeznaczenia środków otrzymanych na podstawie wniosków w ramach działania 2.5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych ARiMR, oddział Gdynia

Wyniki ewaluacji skłaniają do refleksji nad skutecznością całego Programu Operacyjnego, w tym nad zasadnością i celowością wydawanych pieniędzy w ramach poszczególnych osi priorytetowych i działań. Zaprezentowane skrajne oceny działania 2.5. mogą wynikać ze specyfiki poszczególnych inwestycji. Ich miejsca, czasu, otoczenia lub czynnika behawioralnego.

Na przedstawione wyniki można także spojrzeć przez pryzmat innowacyjności. De fakto, ocenie podlegały bowiem poszczególne jej rodzaje. Badani przedsiębiorcy nisko ocenili innowacyjność produktową jako stymulantę konkurencyjności przedsiębiorstw przetwórczych. Znacznie lepiej w opinii respondentów jawi się innowacyjność technologiczna, chociaż jej wpływ na podniesienie konkurencyjności jest raczej

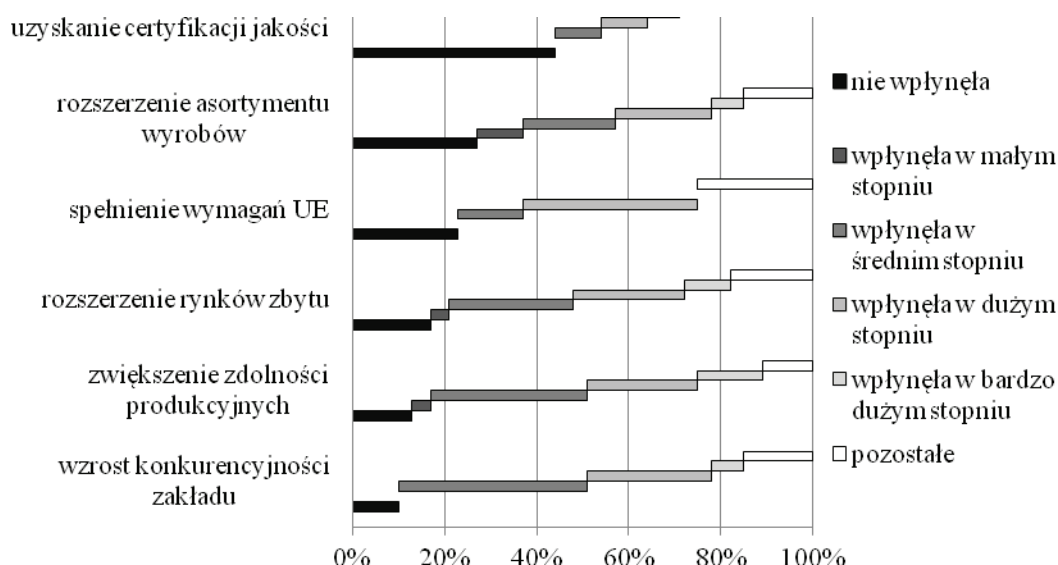
umiarkowany. Natomiast najwyżej oceniane są działania w sferze innowacyjności marketingowej.

Poza inwestycjami w zakresie przetwórstwa i obrotu, do działań innowacyjnych zaliczono także projekty pilotażowe (działanie - 3.5.), jednak ich liczba w skali kraju jest raczej znikoma.

Od początku uruchomienia Programu, wg danych na 31 grudnia 2010 r. złożono zaledwie 22 wnioski o dofinansowanie na kwotę 76,5 mln zł. Podpisano 6 umów na kwotę 22,8 mln zł. Dla 3 beneficjentów wypłacono kwotę 3,6 mln zł. Na podstawie podpisanych umów realizowano testowanie trzech innowacyjnych technologii, testowanie planu zarządzania oraz planów rozdziału nakładu połowowego. Przeprowadzono badania alternatywnych technik zarządzania rybnictwem, opracowano cztery nowe rozwiązania

techniczne i technologiczne mające na celu doskonalenie metod chowu i hodowli ryb oraz badania w zakresie rybactwa śródlądowego. Opracowano nowe

rozwiązania techniczne i technologiczne mające na celu poprawę technologii w zakresie przetwórstwa ryb.

Ryc. 7. Ocena wzrostu konkurencyjności zakładu przetwórstwa rybnego w wyniku realizacji operacji w ramach środka 2.5

Źródło: Ankieta ewaluacyjna ARiMR, maj 2011 r.

Wartość wszystkich zrealizowanych i nadal realizowanych projektów stanowi zaledwie 0,6% środków Programu Operacyjnego „Ryby 2007-2013”. Jednak za szczególnie interesującą należy uznać ich strukturę przestrzenną, bowiem projekty pilotażowe są realizowane głównie przez uczelnie wyższe lub instytuty naukowo-badawcze zaledwie w czterech województwach. W rzeczywistości

srowadza się to do kilku miast, będących jednocześnie ośrodkami akademickimi, tj. Bydgoszczy, Gliwic, Olsztyna, Szczecina i Koszalina. W tym zestawieniu widoczny jest brak jednostek naukowo-badawczych z Trójmiasta, w którym zlokalizowanych jest kilka jednostek statutowo związanych w badaniami w zakresie gospodarki morskiej (tab. 3).

Tab.3.

Struktura przestrzenna podpisanych umów w ramach działania 3.5. PO Ryby 2007-2013

Województwo	Liczba operacji	Kwota przyznanego wsparcia w zł
Kujawsko-pomorskie	1	2 599 440,00
Śląskie	1	2 715 546,00
Warmińsko-mazurskie	2	12 274 717,56
Zachodniopomorskie	2	5 215 124,00
Suma		22 804 827,56

Źródło: Sprawozdanie ARiMR z realizacji PO Ryby 2007-2013 z dnia 31.12.2010

Kolejnym działaniem Programu Operacyjnego zaliczonym do działań innowacyjnych są tzw. działania wspólne

(działanie - 3.1.), które podobnie jak projekty pilotażowe nie stanowią znaczącej wielkości tak pod względem ilości działań jaki i ich

wartości w stosunku do ogółu środków Programu.

Według danych ARiMR na 31 grudnia 2010 r., złożono 77 wniosków o dofinansowanie na kwotę 163,8 mln zł. Podpisano 29 umów na kwotę 13 mln zł (wszystkie w 2010 r.). Wyplacono dla dziewięciu beneficjentów kwotę 1,3 mln zł. Celem podjętych przedsięwzięć w ramach działań wspólnych była restrukturyzacja trzech organizacji producentów, przeprowadzenie 24 procesów doskonalenia

kwalifikacji zawodowych lub rozwoju nowych metod i narzędzi szkoleniowych, zorganizowanie 30 spotkań między przedstawicielami nauki a podmiotami gospodarczymi w sektorze rybactwa (szkoleń, seminariów, programów wymiany praktyk, konferencji). Ponadto opracowano i wdrożono system służący do ustalania i śledzenia pochodzenia produktów rybnych oraz zrealizowano cztery inwestycje dotyczące sprzętu i infrastruktury w zakresie obrotu produktami rybołówstwa (tab.4).

Tab.4.

Struktura przestrzenna podpisanych umów w ramach działania 3.1. PO Ryby 2007-2013

Województwo	Liczba operacji	Kwota przyznanego wsparcia w zł
Pomorskie	10	3 139 498,00
Warmińsko-mazurskie	5	4 158 363,00
Mazowieckie	4	95 155,00
Kujawsko-pomorskie	3	200 481,00
Wielkopolskie	3	976 077,00
Zachodniopomorskie	3	4 506 130,00
Suma		13 075 704,00

Źródło: Sprawozdanie ARiMR z realizacji PO Ryby 2007-2013 z dnia 31.12.2010

Struktura przestrzenna podpisanych umów w ramach działania 3.1. nawiązuje do rozmieszczenia organizacji, instytucji oraz jednostek badawczych związanych z gospodarką rybną. Dotyczy to głównie trzech województw północnych, w których łączna wartość przyznanego wsparcia stanowiła 90,3% ogółu przyznanego środków. Należy dodać, że tego typu działalność (w przeciwieństwie do działania 3.5.) ma charakter miękkiej. Stąd obecność w tym zestawieniu województwa mazowieckiego i wielkopolskiego, de facto Warszawy i Poznania, jako ważnych centrów konferencyjnych oraz miejsc biznesu i handlu.

Podsumowanie

Należy zgodzić się z tezą M. Marciniak (2007) iż: wzrost konkurencyjności przetwórstwa rybnego w Polsce nie będzie

możliwy bez rozwijania innowacji technologicznych w zakresie poprawy wydajności, jakości oraz atrakcyjności produktów rybnych przy równoczesnym przestrzeganiu wymogów ochrony środowiska. W podobnym tonie brzmią postulaty T. Linkowskiego (2009), który stwierdza, że pożądanymi kierunkami innowacji w sektorze przetwórczym winno być:

1. Zastosowanie nowoczesnych linii technologicznych, urządzeń i aparatury produkcyjnej, automatyzacja procesów przetwórczych
2. Wdrażanie nowych standardów w zakresie jakości, bezpieczeństwa i pochodzenia produktów rybnych,
3. Opracowywanie nowych produktów i asortymentów.

Wydaje się jednak, że silne akcentowanie innowacyjności technologicznej

(procesowej i produktowej) choć istotne, jest nie wystarczające. Współczesne przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego w Polsce, które rywalizują na rynku tak krajowym jak i europejskim dysponują w zasadzie określonym gatunkowo, podobnym jakościowo surowcem. Zbliżona jest również technologia jego transportu i przerobu. Rozszerza się co prawda asortyment nowych produktów (np. paluszki rybne), jednakże jest to proces powolny. Nie ze względu na możliwości przedsiębiorstw, ale na przyzwyczajenia konsumentów. Wszystkie przedsiębiorstwa zobligowane są do wdrażania nowych standardów w zakresie jakości, bezpieczeństwa i pochodzenia produktów rybnych (m.in. IFS, BRC, MSC, HCCP i in.).

Wobec tego, koniecznym wydaje się większe zaangażowanie w działaniach związanych z innowacyjnością marketingową. Tego typu działania, obejmujące czasem znaczące zmiany w wyglądzie produktu, jego opakowaniu, pozycjonowaniu i promocji są realizowane, jednakże ich skala, a przede wszystkim miejsce w strategii przedsiębiorstwa jest często niedoceniane.

Większej uwagi należałoby także poświęcić także innowacyjności organizacyjnej, a w szczególności organizacji sprzedaży, dystrybucji, magazynowania oraz współpracy z innymi firmami i otoczeniem biznesu. W tym kontekście jawi się problem nowej, innowacyjnej organizacji przestrzeni, opartej na teorii klastra.

Do realizacji wskazanych celów niezbędne jest efektywne wykorzystanie potencjału badawczego polskich instytucji naukowych, zgodne z regionalnymi strategiami innowacyjności.

Należy w tym miejscu postawić pytanie czy w świetle przedstawionych faktów, realizowany jest pełny wachlarz działań

innowacyjnych w przemyśle przetwórstwa rybnego?

Wyniki przeprowadzonych badań jasno wskazują, że działania innowacyjne (według przyjętych kryteriów) nie stanowiły istotnych wielkości w ogólnej liczbie złożonych wniosków, zawartych umów i zrealizowanych płatności w ramach badanego Programu Operacyjnego. O ile w działaniach związanych w innowacjami technologicznymi, kwota zrealizowanych płatności stanowiła 12,9% ogółu płatności w ramach Programu, to dla działań sprzyjających innowacyjności marketingowej i organizacyjnej odpowiednio 0,2% oraz 0,6%.

Ocena takiego stanu rzeczy wydaje się być negatywna, jednak można to tłumaczyć następująco. Po pierwsze większość polskich przetwórci ryb została zmodernizowana wcześniej. Obecnie nie wymaga zatem znaczących nakładów inwestycyjnych. Po drugie, działania w zakresie innowacyjności marketingowej i organizacyjnej posiadają wysoki stopień wrażliwości. A zatem nie są i nie będą realizowane w sposób otwarty. Po trzecie współpraca na linii nauka – technika – przetwórstwo jest raczej mało zadowolająca. Można wręcz stwierdzić, że potencjał naukowy jednostek badawczych jest nie wykorzystywany. Po czwarte polscy przetwórcy ryb mimo kilkunastu organizacji producenckich nie stanowią jednolitej struktury, przez co ich działania przybierają czasem partykularny charakter. Wreszcie po piąte, z różnych względów nie wszystkie przedsiębiorstwa zgłosiły swój akces do Programu. Ponadto 61,0% wniosków (co daje 65,9% kwoty wnioskowanej) nie została zakwalifikowana do finansowania. Daje to poważny asumpt do dyskusji na temat deklaratywnego i rzeczywistego poziomu innowacyjności przetwórstwa rybnego.

Na zakończenie warto zaznaczyć, że w nowym okresie programowania 2014-2020 przemysł przetwórstwa rybnego w Polsce nie otrzyma znaczącego wsparcia.

Zasadniczym powodem tej decyzji jest nowoczesność i wysoka konkurencyjność przedsiębiorstw przetwórczych.

Literatura:

1. Anthony S.D., Johnson M.W., Sinfield J.V., Altman E.J., 2010, *Przez innowację do wzrostu: jak wprowadzić innowację przełomową*. Wolters Kluwer, Warszawa.
2. Antoszkiewicz A.D., 2008, *Innowacje w firmie, praktyczne metody wprowadzania zmian*, Warszawa.
3. Bukowski M., Szpor A., Śniegocki A., 2012, *Potencjał i bariery polskiej innowacyjności*, IBS, Warszawa
4. Bykowski P.J., 2010, *Przetwórstwo ryb w Polsce – szanse i zagrożenia*, referat wygłoszony na XXXV Krajowej Konferencji – Szkolenia dla Hodowców Ryb Łososiowatych, Jastrzębia Góra, 6-8.10.2010 r.
5. Czapliński P., 2010, *The competitiveness of the Polish fish processing industry* [w:] *Страны с развивающимися рынками в условиях финансово-экономического кризиса*, Волгина Н.А., Балашова С.А., Голобова Ж.Г., Дегтярева Е.А., (red.), РУДН, Москва
6. Drucker P.F., 1992, *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, PWE, Warszawa.
7. Faulkner D., Bowman C., 1999, *Strategie konkurencji*, Felberg SJA, Warszawa.
8. Janasz W., Kozioł K., 2007, *Determinanty działalności innowacyjnej przedsiębiorstw*, PWE, Warszawa.
9. Kaleta A., 2006, *Innowacyjność strategii jako czynnik sukcesu przedsiębiorstw* [w:] *Przedsiębiorczość i innowacyjność. Wyzwania współczesności*, A. Kaleta, K. Moszkowicz, L. Woźniak (red.), Wyd. AE, Wrocław.
10. Linkowski T., 2009, *Innowacyjność w sektorze rybołówstwa*, referat wygłoszony na konferencji: *Gospodarka morską jako sektor innowacyjny*, Gdańsk, 6.11.2009 r.
11. Marciniak M., 2009, *Analiza i ocena zmian w polskiej gospodarce rybnej po akcesji do Unii Europejskiej*, *Problemy Światowego Rolnictwa*, Tom 7, SGGW, Warszawa, s.70-79
12. Marciniak M., 2007, *Innowacyjność i wzrost konkurencyjności w sektorze rybnym*, AR, Szczecin
13. Mizgajska H., 2002, *Aktywność innowacyjna polskich małych i średnich przedsiębiorstw w procesie integracji z UE*, Poznań.
14. Porter M. E., 1996, *Strategia konkurencji. Metody analizy sektorów i konkurentów*, PWE, Warszawa.
15. Porter M.E., 2001, *Porter o konkurencyjności*, PWE, Warszawa.
16. Program Operacyjny Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007-2013, MRiRW, Warszawa, 2008
17. Platonoff A.L., Małaszewicz D., Sysko-Romańczuk S., 2006, *Innowacyjność polskich firm*, *Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa*, nr 1.
18. Runge J., 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wyd. UŚ, Katowice
19. Schumpeter J.A., 1960, *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВ'ЯЗАННЯ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Барановський М.О.,

доктор географічних наук,
професор,
завідувач кафедри географії
(Ніжинський державний уні-
верситет імені Миколи Гоголя)

*Визначено найбільш гострі проблеми регіонального розвитку в Україні, охарактеризовано основні цілі та завдання Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 р., здійснено аналіз інструментів її реалізації, розкрито джерела фінансування завдань регіональної політики, визначено головні напрями суспільно-географічних досліджень проблем територіального управління з метою забезпечення збалансованого розвитку регіонів країни. **Ключові слова:** регіональний розвиток, регіональна політика, державні цільові програми, фонд регіонального розвитку.*

*Определены наиболее острые проблемы регионального развития в Украине, охарактеризованы основные цели и задачи Государственной стратегии регионального развития Украины на период до 2020 г., осуществлен анализ инструментов ее реализации, раскрыты источники финансирования задач региональной политики, определены главные направления общественно-географических исследований проблем территориального управления с целью обеспечения сбалансированного развития регионов страны. **Ключевые слова:** региональное развитие, региональная политика, государственные целевые программы, фонд регионального развития.*

Baranovsky M. ORGANIZATIONAL AND INSTITUTIONAL BASE OF SOLUTION TO MODERN PROBLEMS OF REGIONAL DEVELOPMENT IN UKRAINE. *The most acute problems of regional development in Ukraine are defined, the main goals and objectives of National Strategy of Regional Development of Ukraine for the period till 2020 are characterized, the analysis of tools for its implementation is completed, the sources of financing the regional policy objectives are revealed, the key directions of social and geographical researches of problems of territorial governing to ensure balanced development of country's regions are determined. **Key words:** regional development, regional policy, state target programs, regional development fund.*

Постановка проблеми. Попри численні заяви щодо необхідності розв'язання найбільш гострих проблем регіонального розвитку, значну кількість наукових досліджень із зазначеної проблематики в Україні важко навести хоча б один приклад успішного їх вирішення на будь-якому ієрархічному рівні. Розпочата ще в середині 2000-х рр. адміністративно-територіальна реформа так і не була реалізована, Україні не вдалося подолати існуючі диспропорції в соціально-

економічному розвитку її регіонів, немає позитивних результатів не те щоб у подоланні стану депресивності окремих територій, а навіть в елементарному визначенні їх переліку. Неоднозначні й суперечливі процеси відбуваються в сільській місцевості, де депопуляція населення, деградація соціальної інфраструктури, депривація сільського соціуму досягли критичної межі.

Після зміни влади в Україні в 2014 р. з новою силою постало питання про

децентралізацію регіонів і фінансових ресурсів, про необхідність прийняття нової державної регіональної політики, яка б стимулювала ефективний і збалансований розвиток окремих територій країни.

Урядом держави зроблено перші кроки для пошуку шляхів розв'язання сучасних проблем регіонального розвитку. Ідеться про затвердження Кабінетом Міністрів України (Постанова від 6 серпня 2014 р. № 385) нової Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 р. (далі – Державна стратегія). Цей документ потребує ґрунтовного наукового аналізу з метою оцінки її потенційних можливостей щодо вирішення найбільш гострих регіональних проблем сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Априорі вважається, що регіональний розвиток, регіональна політика, управління територіями є тими сферами науки та практики, на яких розуміються всі, хто так чи інакше має відношення до центральних і регіональних органів влади. Саме цим пояснюється величезна кількість публікацій у наукових, періодичних виданнях, засобах масової інформації. Вирішенням зазначених проблем займаються насамперед фахівці з регіональної й аграрної економіки, державного управління, частково представники історичної науки, юриспруденції, соціології тощо. Представники суспільної географії займають центральне місце в рейтингу науковців, які займаються ґрунтовним вивченням проблем регіонального розвитку. У цьому контексті варто відзначити наукові праці Ф. Заставного, Л. Немець, М. Паламарчука, М. Пістуна, Л. Руденка, О. Топчієва, О. Шаблія. Суспільно-просторова нерівність і поляризація як наслідки та форми прояву

сучасних особливостей регіонального розвитку в Україні детально розкриті в монографічному дослідженні К. Мезенцева, Г. Підгрушного, Н. Мезенцевої [4]. Аналітичний аналіз загальних диспропорцій регіонального розвитку, шляхів і напрямів стимулювання розвитку проблемних територій, у тому числі сільських, здійснено автором цієї роботи [2; 3]. Водночас суспільні географи зазвичай недостатньо уваги приділяють аналізу нормативно-законодавчої бази, організаційно-управлінських заходів, які регламентують процеси регіонального розвитку. Дослідження останніх без урахування інституційних аспектів знижують конкурентоспроможність результатів наукового пошуку суспільних географів.

Метою статті є науковий аналіз цілей, завдань, конкретних механізмів і заходів, які містяться в Державній стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 р. й можуть слугувати основою для вирішення не лише сучасних проблем країни, а й забезпечення сталого розвитку її територій на перспективу.

Виклад основного матеріалу. Прийняття нової Державної стратегії зумовлене щонайменше двома обставинами: по-перше, завершенням терміну дії аналогічної програми, яка була затверджена в 2006 р. й розрахована на період до 2015 р.; по-друге, ускладненням соціально-економічної й суспільно-політичної ситуації в країні через анексію Криму та бойові дії в частині Донецької й Луганської областей, а також відсутністю реальних результатів у розв'язанні найбільш гострих проблем регіонального розвитку. Крім того, як зазначається в самому документі, стратегія розроблена відповідно до європейських стандартів і на період, що синхронізується з плановими й бюджетними циклами Європейського Союзу (далі – ЄС).

Наявність в Україні низки проблем у розвитку окремих територій є доведеним фактом. Серед найбільш гострих із них можна назвати такі: 1) суттєві диспропорції в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів; 2) посилення процесів поляризації в усіх секторах економіки; 3) дезінтеграція економічного простору; 4) формування промислових депресивних регіонів і монофункціональних міст; 5) утворення значних за розмірами зон сільської депресивності; 6) значна асиметрія за показниками якості життя населення, особливо між містами й сільською місцевістю; 7) гіпертрофований розвиток столиці; 8) відсутність єдиних підходів до розв'язання проблем регіонального розвитку, насамперед депресивних регіонів і міст.

Наведемо лише декілька фактів, які підтверджують вищезазначене.

По-перше, це посилення міжрегіональних диспропорцій у душових

показниках валового регіонального продукту. Якщо в 1997 р. перевищення максимального значення цього показника складало 3,6 раза, то в 2013 р. – 6 разів. Прогнозні розрахунки до 2020 р., проведені з використанням трендового моделювання, показують, що диспропорції будуть зростати й надалі, адже очікуване перевищення максимального значення душового показника валового регіонального продукту над мінімальним буде становити 6,5 раза (рис. 1). У 1997 р. в Україні налічувалося лише сім проблемних регіонів, у 2013 р. їх кількість зросла до 16 одиниць.

По-друге, значні диспропорції простежуються й у виробництві промислової продукції, в інвестиціях в основний капітал. Наприклад, частка Дніпропетровської області в обсягах реалізованої промислової продукції України в 2013 р. становила 18,2%, тоді як Чернівецької – лише 0,4%.

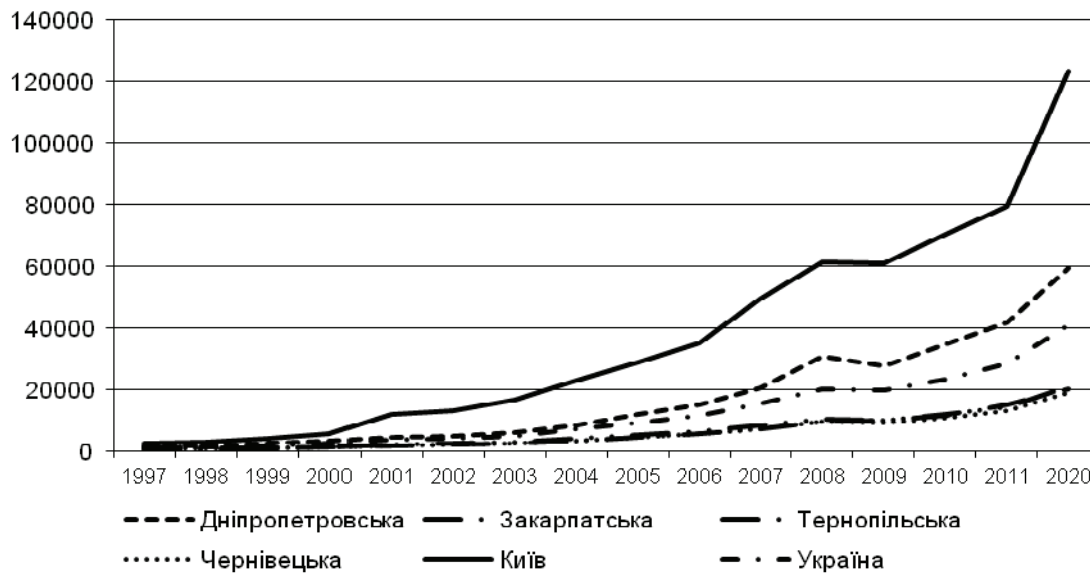

Рис. 1. Динаміка душових показників валового регіонального продукту окремих регіонів України впродовж 1997–2013 рр. з прогнозом до 2020 р.

Негативні тенденції спостерігаються в структурі промислового виробництва

регіонів України, свідченням чого є домінування в більшості з них однієї чи двох

низькотехнологічних галузей. У Вінницькій, Тернопільській областях і навіть у м. Києві такою галуззю є харчова промисловість, у Дніпропетровській області – гірничодобувна промисловість і чорна металургія. Загалом порівняно з початком 90-х рр. ХХ ст. в Україні помітно зростає частка сировинноємких галузей.

По-третє, досить неоднозначними трендами розвитку характеризується аграрний сектор. Відновлення сільськогосподарського виробництва йде вибірково, на провідні позиції виходять ті території, які характеризуються кращими природними передумовами для виробництва аграрної продукції й залучення інвестиційних ресурсів. Диспропорції найбільш рельєфно проявляються не на рівні регіонів, а на рівні адміністративних районів. Є сільські райони, де на одного жителя виробляється близько 100 грн сільськогосподарської продукції, а є такі, де ці показники становлять понад 50 тис. грн (Канівський район).

По-четверте, усе чіткіше проявляються диспропорції й у розвитку міських поселень. Великі міста, насамперед обласні центри, стають головними осередками концентрації економічного потенціалу, людських ресурсів, інвестиційного капіталу. Саме вони отримують лівову частку як внутрішніх, так і іноземних інвестицій. Наприклад, частка Харкова в загальному обсязі інвестицій однойменного регіону становить 53,3%, Запоріжжя – 64,1%, Одеси – майже 68%. Зазначені проблеми потребують першочергового вирішення шляхом проведення ефективної державної регіональної політики.

Принципова відмінність нової Державної стратегії від попередньої полягає в тому, що вона ґрунтується на інших концептуальних підходах до вирішення проблем подолання

регіональних диспропорцій. Зокрема, замість політики вирівнювання, патерналістських підходів, основна увага зосереджується на необхідності активізації розвитку внутрішнього потенціалу регіонів.

Усвідомлення на державному рівні необхідності жорсткої економії фінансових ресурсів зумовлює той факт, що в новій Державній стратегії ключовими визначено лише три цілі.

Перша ціль – підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів, що передбачає розробку низки заходів, які мають посилити інвестиційну привабливість і конкурентоспроможність територій і міст країни. Перелік цих заходів є досить значним: починаючи від розвитку інфраструктури й економічного потенціалу міст, завершуючи активізацією транскордонного співробітництва й підвищенням ефективності використання внутрішнього потенціалу регіонів (людського, наукового, природно-ресурсного тощо). Ця мета чітко узгоджується з новими концептуальними положеннями Державної стратегії щодо подолання патерналістських настроїв під час вирішення проблем розвитку окремих регіонів.

Головною в Державній стратегії є друга ціль, а саме територіальна соціально-економічна інтеграція та просторовий розвиток, оскільки її реалізація найтісніше пов'язана з вирішенням ключових проблем регіонів. Серед низки заходів, які передбачається здійснити в межах реалізації другої мети, варто акцентувати увагу на тих із них, які направлені на запобігання збільшенню диспропорцій, на стимулювання створення «точок зростання» й підтримки проблемних територій, створення умов для продуктивної зайнятості населення, модернізацію системи освіти, підвищення стандартів життя

в сільській місцевості. Окремо в другій цілі вказується на необхідність виконання завдань і здійснення заходів, спрямованих на вирішення актуальних проблем розвитку Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим.

Третя ціль – ефективно державне управління у сфері регіонального розвитку – більше стосується проблем удосконалення нормативно-законодавчої бази, оскільки положення багатьох із чинних базових документів містять суттєві недоліки, що ускладнює їх імплементацію. У цьому контексті варто звернути увагу на Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів», недосконалість положень якого досі не дає можливості визначити на офіційному рівні перелік депресивних регіонів, промислових, сільських районів і міст обласного підпорядкування. Це у свою чергу не дозволяє розпочати про-

цедуру санації депресивних територій, існування яких є однією з ключових проблем регіонального розвитку в Україні. Одним із завдань Державної стратегії визначено децентралізацію влади й реформування місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою. Нагальною проблемою залишається також удосконалення системи стратегічного планування регіонального розвитку.

Окремо варто зупинитися на характеристиці інструментів реалізації завдань Державної стратегії та джерел їх фінансування.

Щодо перших, то їх перелік залишається фактично незмінним із середини 2000-х рр. ХХ ст. (рис. 2). Практика показала, що, по-перше, використовуються не всі інструменти, по-друге, ефективність зазначених інструментів залишається низькою.

Рис. 2. Інструменти реалізації Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 р.

Регіональні стратегії розвитку окремих територій були розроблені для кожного з регіонів України відповідно до прийнятої в 2006 р. Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2015 р. Фактично в них конкретизувалися завдання для кожного з регіонів, виходячи із

загальнодержавних інтересів. У більшості випадків виконати поставлені завдання не вдалося, як не вдалося й досягти прогнозованих макроекономічних показників. Після прийняття нової Державної стратегії в регіонах триває розробка відповідних програм на період до 2020 р.

Великі надії науковці та практики покладають на такий інструмент реалізації завдань державної регіональної політики, як угоди щодо регіонального розвитку. Їх формування передбачає виконання низки процедур, а головне – чітке узгодження дій центральних і регіональних органів влади. Укладаються такі угоди між Кабінетом Міністрів України й обласними державними адміністраціями. У них чітко визначені не лише конкретні програмні завдання, а й джерела фінансування. Упродовж 2007–2014 рр. було розроблено, узгоджено й затверджено до виконання лише шість угод щодо регіонального розвитку (Донецька, Вінницька, Івано-Франківська, Херсонська, Волинська та Львівська області). Детальний аналіз реалізації завдань уже підписаних угод щодо регіонального розвитку показав, що вони не виконані в жодній з областей. Ідеться насамперед про їх фінансування, рівень виконання якого в 2011 р. склав лише 61%, у тому числі 65,9% із фондів державного бюджету та 42% із регіональних фондів [1, с. 29]. Отже, підписання, здавалося б, узгодженої на всіх рівнях угоди не є гарантією її успішного виконання.

Державні програми подолання стану депресивності окремих територій поки що можуть розглядатися лише як гіпотетичний інструмент реалізації завдань державної регіональної політики, оскільки недоліки законодавчої бази не дозволяють на офіційному рівні визначити їх перелік.

Найбільш поширеною формою трансграничного співробітництва, яка діє ще із середини 90-х рр. ХХ ст., є євро регіони. Наразі в Україні офіційно функціонує 10 євро регіонів, у межах яких реалізується низка різноманітних проектів. Разом із цим варто визнати, що в них не повною

мірою реалізуються потенційні можливості, які передбачені їх статутами.

Свої проблеми й особливості реалізації мають також галузеві (соціально-економічні) і територіальні цільові програми. Таких програм у кожному з регіонів забагато («Власний дім», «Демографія» тощо), що призводить до розпорошення фінансових ресурсів. Їх виконання значною мірою залежить від субвенцій із державного бюджету, що в умовах його дефіциту створює перешкоди для реалізації поставлених завдань.

Ще в середині 90-х рр. ХХ ст. в Україні було розроблено кілька державних цільових програм розвитку окремих територій, зокрема «Полісся», «Поділля», «Карпати» тощо. Ініціаторами створення таких програм були центральні органи влади, виконавцями – обласні державні адміністрації, Рада по вивченню продуктивних сил України, Інститут регіональних досліджень Національної академії наук України. Через брак фінансових ресурсів жодна з програм не була виконана.

Пошук реальних механізмів і джерел фінансування заходів регіональної політики є важливим завданням, від якого значною мірою залежить успішність їх реалізації. Практика виконання завдань Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р. показала, що кошти державного й місцевих бюджетів не є надійним джерелом їх фінансування. Світовий досвід переконливо доводить, що для вирішення територіальних проблем головним джерелом фінансових ресурсів є Державний фонд регіонального розвитку. У країнах ЄС створено єдиний фонд для всього об'єднання.

У Бюджетному кодексі України, прийнятому Верховною Радою України 8 липня 2010 р. (Постанова № 2456-IV), нарешті було вирішено питання про створення

фонду регіонального розвитку й у нашій країні. У ст. 24 Бюджетного кодексу України зазначається, що його кошти будуть спрямовуватися на виконання державної стратегії регіонального розвитку та регіональних стратегій розвитку окремих територій, державних цільових та інвестиційних програм, угод щодо регіонального розвитку, програм транскордонного співробітництва тощо. Обсяг державного фонду регіонального розвитку має складати не менше 1% прогнозованого обсягу доходів загального фонду Державного бюджету України за рік. Відповідно до норм Бюджетного кодексу України 70% фінансових ресурсів державного фонду має розподілятися між регіонами України залежно від кількості населення, а 30% фінансових ресурсів повинні скеровуватися в регіони з найбільш гострими проблемами соціально-економічного розвитку.

Крім фінансів Державного фонду регіонального розвитку, заходи нової Державної стратегії будуть фінансуватися за рахунок коштів галузевих (міжгалузевих) державних цільових програм і бюджетних програм центральних органів виконавчої влади, що спрямовуються на розвиток відповідної сфери в регіонах, субвенцій, інших трансфертів із державного бюджету місцевим бюджетам, коштів місцевих бюджетів, коштів технічної допомоги ЄС, інших міжнародних донорів, міжнародних фінансових організацій, коштів інвесторів, власних коштів підприємств.

Позитивним явищем варто вважати той факт, що Україна починає все активніше використовувати кошти структурних фондів ЄС для подолання проблем регіонального розвитку. Так, із 2013 р. в Україні виконується програма ЄС «Підтримка реалізації політики регіонального розвитку в Україні», бюд-

жет якої становить 20 млн євро. Готується до реалізації ще одна програма, зокрема «Місцевий розвиток, орієнтований на громадськість – етап III», індикативний бюджет якої становитиме 23,8 млн євро.

З урахуванням рівня значущості та складності заходів у Державній стратегії пропонується основну частину фінансових ресурсів (65%) скерувати на виконання вищезазваної першої мети (рис. 3).

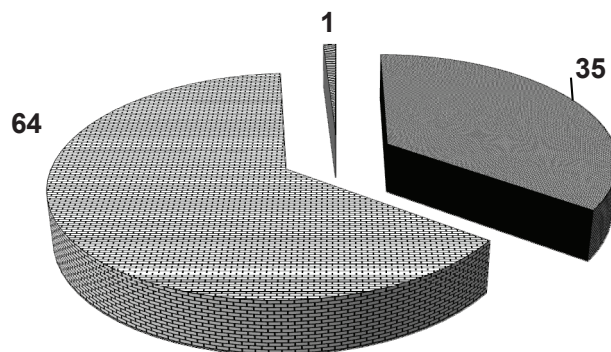
Затверджена Кабінетом Міністрів України Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2020 р., безперечно, є дуже важливим документом. За відсутності в Україні відповідного закону норми й положення зазначеного документа фактично регламентують проведення державної регіональної політики в нашій країні на середньострокову перспективу.

Як уже зазначалося, суспільні географи досить плідно працюють над вирішенням проблем регіонального розвитку в Україні. Прийняття нової Державної стратегії створює сприятливі передумови для активізації наукового аналізу цієї проблематики, розширення предметного поля досліджень суспільної географії.

Найбільш широкі можливості щодо залучення наукових здобутків суспільних географів до розв'язання проблем регіонального розвитку розкриваються за реалізації другої стратегічної цілі – територіальної соціально-економічної інтеграції та просторового розвитку. Слабка політика структурних реформ, відсутність реальних джерел її фінансування, недоліки нормативно-законодавчої бази, неправильно обрана практика фінансової підтримки проблемних територій спричинили не скорочення, а наростання регіональних диспропорцій, посилили поляризацію простору. З урахуванням названих вище проблем завдання

суспільної географії полягають у поглибленні наукового аналізу територій країни з метою визначення ключових точок росту, найбільш доцільних видів і форм господарювання, пошуку альтернативних видів економічної діяльності,

делімітації різних типів проблемних регіонів і міст, розробки програм подолання стану депресивності окремих територій, удосконалення структури зайнятості населення тощо.

- Ціль 1. Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів
- ▣ Ціль 2. Територіальна соціально-економічна інтеграція та просторовий розвиток
- ▣ Ціль 3. Ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку

Рис. 3. Розподіл фінансових ресурсів за цілями Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р.

Важливими є також обґрунтування механізмів активізації розвитку міст завдяки інноваційній діяльності, диверсифікації структури економіки, соціальної сфери, покращанню транспортної доступності, що посилять їх вплив на прилеглі території. Актуальним завданням залишається пошук тих галузей і видів діяльності в поселеннях різної людності, на окремих територіях, які можуть стати осередками ендogenous розвитку.

Практичне застосування можуть мати напрацювання суспільних географів щодо реформування місцевого самоврядування та проведення адміністративно-територіальної реформи.

Сформована в Україні практика розробки різноманітних програм, які стосуються проблем регіонального розвитку, без залучення експертного середовища

суспільних географів є хибною. Водночас самі географи мають переглянути тематику наукових досліджень, спрямовувати свої зусилля на розробку власної стратегії територіальної організації суспільства й державної регіональної політики.

Висновки. Проведений аналіз організаційно-інституційних засад розв'язання проблем регіонального розвитку в Україні дозволяє сформулювати певні висновки.

1. Основним нормативним документом, який регламентуватиме реалізацію завдань державної регіональної політики на найближчу перспективу, є затверджена в 2014 р. Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2020 р. Вона прийнята з урахуванням позитивного досвіду європейських країн, базується на їх стандартах і розроблена на

період, що синхронізується з плановими та бюджетними циклами ЄС.

2. Принципова відмінність нової Державної стратегії від попередньої полягає в тому, що вона ґрунтується на інших концептуальних підходах до вирішення проблем подолання регіональних диспропорцій. Зокрема, замість політики вирівнювання, патерналістських підходів основна увага зосереджується на необхідності активізації розвитку внутрішнього потенціалу регіонів.

3. У новій Державній стратегії визначено три ключові цілі, досягнення яких сприятиме вирішенню низки проблем регіонального розвитку. Крім цього, вона містить чітко сформульовані інструменти реалізації завдань державної регіональної політики та джерела їх фінансування. Уперше під час прийняття таких програм головним джерелом фінансування визначено Державний фонд регіонального

розвитку, обсяг якого має складати не менше 1% доходної частини Державного бюджету України на відповідний рік. Левову частку коштів, які будуть зібрані з різних джерел, передбачається скерувати на виконання завдань другої цілі, зокрема територіальної соціально-економічної інтеграції та просторового розвитку.

4. Прийняття нової Державної стратегії створює сприятливі передумови для активізації наукового пошуку щодо проблем регіонального розвитку, розширення предметного поля досліджень суспільної географії. Знання нормативно-законодавчої бази, організаційно-управлінських заходів, які регламентують процеси управління територіями, уміння застосовувати їх на практиці сприятимуть, з одного боку, вирішенню проблем регіонального розвитку, з іншого боку, зростанню авторитету суспільно-географічних досліджень в експертно-науковому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барановський М. Механізми стимулювання розвитку депресивних територій України: інституційні аспекти / М. Барановський // Часопис соціально-економічної географії. – 2012. – Вип. 13(2). – С. 26–30.
2. Барановський М. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: [монографія] / М. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
3. Барановский Н. Поляризация пространственного развития Украины: глубина, причины, следствия, пути преодоления / Н. Барановский // Национальная и региональная экономика: текущие научные проблемы Восточной Европы: [монография] / под ред. Э. Милош. – Lublin: Politechnica Lubelska, 2013. – С. 48–61.
4. Мезенцев К. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: [монографія] / К. Мезенцев, Г. Підгрушний, Н. Мезенцева. – К.: ДП «Прінт Сервіс», 2014. – 132 с.

УДК 911.3

АНАЛІЗ СТРУКТУРНО-ВІКОВИХ ДЕФОРМАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Яворська В.В.,

доктор географічних наук,
професор кафедри економічної та соціальної географії
(Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова)

Ніколаєва О.І.,

аспірант кафедри економічної та соціальної географії
(Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова)

Шулевський С.О.,

аспірант кафедри економічної та соціальної географії
(Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова)

*Розглянуто структурно-вікові зрушення населення України на прикладі графіка деформації піраміди 2001 р. Визначено, що значні масштаби структурних деформацій, зокрема негативні відхилення у вікових пірамідах, пов'язані з катастрофічними втратами населення та відповідними демографічними хвилями. Розроблено й апробовано методику кількісного аналізу статево-вікових пірамід. Проаналізовано причини негативних і позитивних деформацій в Україні в цілому та в кожному окремому регіоні. Систематизовано регіони за інтенсивністю та амплітудами структурно-вікових деформацій, виділено три основні групи та як приклад охарактеризовано один обласний регіон із кожної групи. Здійснено аналіз структурних деформацій населення України та її регіонів. **Ключові слова:** Геодемографічна процес, структурні деформації, демографічні хвилі, статевовікова структура, регіональні відмінності.*

*Рассмотрены структурно-возрастные изменения населения Украины на примере графика деформации пирамиды 2001 г. Установлено, что значительные масштабы структурных деформаций, в частности негативные отклонения в возрастных пирамидах, связанные со значительными потерями населения и соответствующими демографическими волнами. Разработана и апробирована методика количественного анализа половозрастных пирамид. Проанализированы причины негативных и позитивных деформаций как в Украине в целом, так и в ее регионах. Систематизированы регионы по интенсивности и амплитуде структурно-возрастных деформаций, выделены три основные группы и как пример охарактеризованы по одному областному региону из каждой группы. Проведен анализ структурных деформаций населения Украины и ее регионов. **Ключевые слова:** геодемографический процесс, структурные деформации, демографические волны, половозрастная структура, региональные различия.*

Yavorskaya V., Nikolaeva O., SHULEVSKIY S.O. ANALYSIS OF STRUCTURAL AND AGE DEFORMATIONS OF POPULATION: REGIONAL ASPECT. *Structural-age-related changes of the population of Ukraine on the example of the graphic of deformation of a pyramid 2001 year are considered. It is established that considerable scales of structural deformations: negative deviations in age pyramids, are connected by considerable losses of the population and the corresponding demographic waves. The technique of the quantitative analysis of gender and age pyramids is developed and approved. The reasons of negative and positive deformations both in Ukraine as a whole and in its regions are analyzed. Regions on intensity and amplitude structurally-age deformations are systematized. Three main groups are allocated and as an example one region from each group are characterized. The analysis of structural deformations of the population of Ukraine and its regions is carried out. **Key words:** geodemographic processes, structural deformations, demographic waves, gender and age structure, regional differences.*

Постановка проблеми. Суспільний запит на геодемографічні дослідження зумовлений масштабними та глибокими політичними й соціально-економічними трансформаційними процесами, що нині відбуваються в Україні. В

умовах глибокої соціально-економічної кризи країна увійшла в стадію загальної депопуляції населення. Вікова структура та режим відтворення населення України визначають соціально-економічну структуру країни. Вивчення

особливостей зміни сучасної вікової структури населення України важливе для створення ефективної регіональної демографічної політики.

Мета роботи полягає саме в пошуках методичних підходів щодо врахування структурних деформацій і демографічних хвиль у регіональних геодемографічних процесах (далі – ГДП).

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній географії населення ГДП зазвичай аналізують за кількісними показниками руху населення: природного та механічного. Поза увагою залишаються якісні характеристики населення, пов'язані зі статевовіковою структурою соціумів та її динамікою. Ця робота має на меті актуалізувати саме цей напрям на прикладі ГДП країни та її регіонів.

Розглянемо динаміку статевовікової структури населення країни та її вплив на появу структурних демографічних деформацій. На рис. 1 показано статевовікові піраміди населення України з інтервалом у 1 рік на 2001 р.

Впадає в очі загальна «неправильність» піраміди, наявність численних «провалів» і «перевищень» окремих груп населення.

Поступальне переміщення певної вікової групи населення *когорти* (однієї вікової градації до інших) ми називаємо *демографічною хвилею*. Для більшості демографічних хвиль точками відліку виступають помітні деформації в статевовіковій структурі населення, пов'язані зі значними втратами населення або його іміграційним притоком. Деформації першого типу зумовлюють *негативні демографічні хвилі*, другого – *позитивні*. Кількісний аналіз різних статевовікових пірамід дає змогу виявити структурні деформації населення та кількісно характеризувати відповідні демографічні хвилі аж до точок їх виникнення.

Враховуючи найбільш значимі історичні події, що спричиняли зрушення в загальній чисельності населення та деформації його статевовікової структури, ми поділяємо ГДП країни на такі стадії та фази (таблиця 1).

Таблиця 1

Стадії та фази геодемографічних процесів України²

Стадії ГДП		Фази ГДП	
I	Стадія ГДП між двома світовими війнами (1917–1941 рр.)	I. 1	Втрата населення часу становлення радянського ладу та громадянської війни (1917–1921 рр.)
		I. 2	НЕП 1921–1929 рр.
		I. 3	Зростання населення фаза першої індустріалізації країни (1929–1931 (32) рр.)
		I. 4	Втрата фаза Голодомору (1932–33 рр./1936–37 рр.), репресії
		I. 5	Зростання фаза прискореної передвоєної мілітаризації (1937–1941 рр.)
II	Стадія Великої вітчизняної війни і повоєнна відбудова (1941–1950 рр.)	II. 1	Втрата населення фаза війни (1941–1945 рр.)
		II. 2	Зростання населення фаза повоєнна відбудова (1945–1950 рр.)
III	Зростання населення (1950–1989/91 рр.)	III. 1	Відновлення чисельності населення (1950–1959 рр.)
		III. 2	Прискорене зростання населення (1959–1979 рр.)
		III. 3	Уповільнене зростання населення (1979–1991 рр.)
IV	Зменшення населення 1991–2011 рр.	IV. 1	Інтенсивна депопуляція (1991–2001 рр.)
		IV. 2	Уповільнена депопуляція (2001–2011 рр.)

² Розроблено автором

Загальна методична схема типології регіональних ГДП повинна охоплювати такі питання і напрями:

а) *чинники динаміки населення регіону*: показники природного та механічного руху населення та їх співвідношення; систематика регіонів за чинниками природного руху населення;

б) *кількісні показники ГДП регіону*: загальний напрям динаміки (зростання/зменшення), амплітуда ГДП за кількістю населення; темпи динаміки чисельності; тенденції динаміки населення на різних стадіях ГДП;

в) *якісні показники ГДП регіону*: структурні деформації статеві-вікового розподілу населення; загальні показники таких деформацій за їх кількістю та відхиленнями чисельності статеві-вікових груп; систематика регіонів за структурними деформаціями населення;

г) *аналіз статистичних розподілів* за регіональними графіками ГДП: розмах і варіація ГДП в цілому і на окремих його етапах; типи статистичних розподілів та їх математико-статистична апроксимація; систематика регіональних ГДП за типами статистичних розподілів та їх параметрами;

д) *структурні особливості регіональних ГДП*: їх поділ на стадії та фази; послідовність, тривалість і співвідношення різних структурних підрозділів; систематика регіональних ГДП за складом і співвідношенням стадій і фаз;

е) *загальні тенденції розвитку й змін регіональних ГДП*: прогнозування подальших трансформацій регіональних ГДП; систематика регіональних ГДП за тенденціями їх розвитку.

Типологічні підходи до регіональних ГДП за зазначеними напрямками мають на меті обґрунтування інтегральних типів ГДП, які синтезували б окремі показники та характеристики. Методологічні труднощі типізації зумовлено тим, що в регіональних ГДП поєднуються та накладаються різночасові кількісні та якісні параметри, що мають свою хронологічну послідовність. Типологічні характеристики ГДП можуть істотно змінюватись на його різних стадіях, при цьому стадіальний розподіл ГДП необхідно розглядати як об'єктивне поєднання певних підтипів, різновидів єдиного процесу, як цілісний регіональний ГДП.

Демографічні хвилі в різних регіонах мають різну амплітуду: у Дніпропетровській області вона сягає 100–160 тис. осіб, у Луганській 60–110 тис. осіб, в АРК – 50–100 тис. осіб, у Вінницькій – 30–70 тис. осіб, в Івано-Франківській – 10–25 тис. осіб.

Отже, в аграрних регіонах динаміка статеві-вікової структур населення значно слабша. Регіони різняться за співвідношенням негативних (втрати населення) позитивних (приток населення) демографічних хвиль. Для Дніпропетровського та Луганського промислових регіонів із їх кількаразовою індустріалізацією характерний відповідний притік населення, що формував позитивні демографічні хвилі. Кількаразовий притік населення спостерігався й у Криму поряд із масовими депортаціями населення. В аграрних регіонах (Вінницькому та Івано-Франківському) позитивних демографічних хвиль небагато, і вони помітно слабші. Порівнюючи спектри демографічних хвиль різних регіонів, можна зазначити, що вони мають певні спільні риси негативних хвиль (1915–1920 рр., 1932–1936 рр., 1942–1946 рр.). При цьому кожен регіон має свій «структурно-демографічний» код, який вирізняє його серед інших регіонів і може використовуватись для геодемографічної систематики та типології областей.

Помітну роль у геодемографічних процесах (ГДП) відіграють структурно-вікові деформації населення. Їх виявляють методами кількісного аналізу статеві-вікових пірамід за такою методикою:

1. на піраміді статеві-вікової структури населення, складеної з інтервалом в один рік, візуально встановлюють «ями» – вікові групи з малою чисельністю населення, та «максимумами» – вікові групи, що мають відносно вищу чисельність населення (рис. 1);

2. за статистичними розподілами населення в пірамідах визначають контрольні вікові групи, що являють собою зазначені мінімуми (ями) та максимуми, для кожної такої групи встановлюють її альтернативу – сусідню вікову групу такої ж тривалості щодо років;

3. обчислюють кількість населення в кожній контрольній групі та її сусідній альтернативній, різниця між ними показує відносні

втрати населення (негативна деформація) та відносно перевищення населення (позитивна деформація);

4. встановлюють причини негативних і позитивних деформацій в Україні в цілому та в кожному окремому регіоні;

5. для країни та регіонів складають графіки структурно-вікових деформацій (рис 2), які надалі підлягають порівняльному аналізу й

можуть використовувати для технологічних групувань регіональних ГДП.

У разі необхідності цю методичну схему можна розширити й на аналіз структурно-вікових деформацій. Для цього достатньо в кожній віковій групі додатково розглянути співвідношення чоловіків і жінок. У цій роботі таке завдання не ставилось.

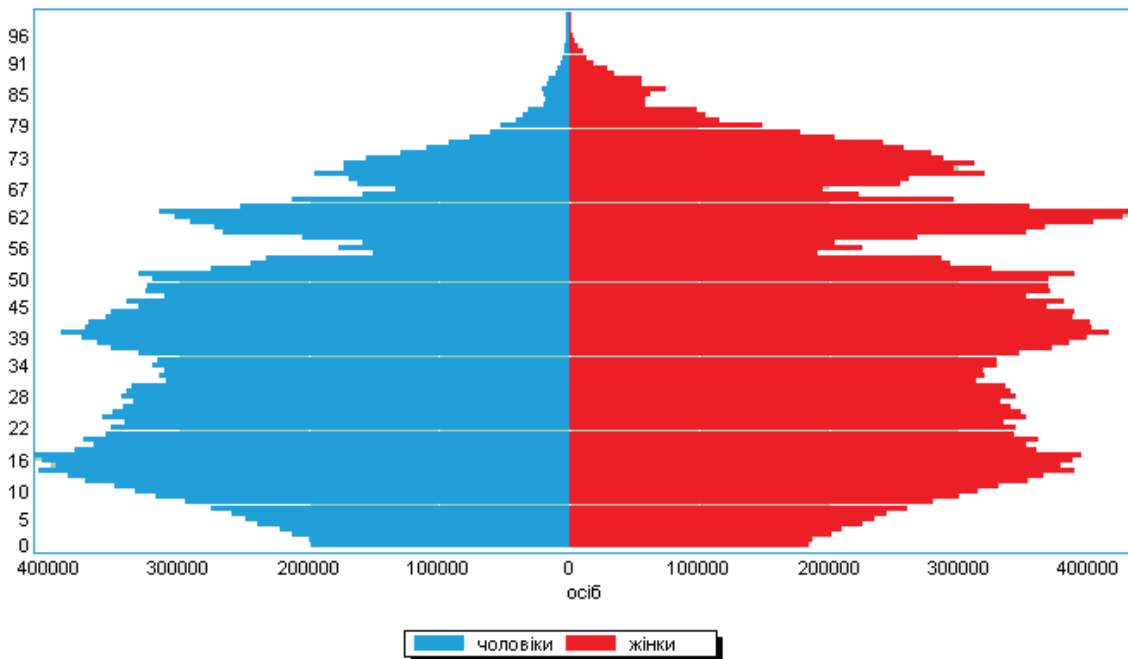

Рис. 1. Статеві вікова структура населення України (2001 р.)

Розглянемо структурно-вікові зрушення населення України на прикладі графіка деформації піраміди 2001 р. (рис. 2). Впадають в очі значні масштаби структурних деформацій: негативні відхилення у вікових пірамідах, пов'язані з катастрофічними втратами населення та відповідними демографічними хвилями сягають 1,1–1,35 млн осіб; позитивні деформації, зумовлені притоком населення з інших регіонів колишнього СРСР, становлять 350–693 тис. осіб.

Негативні деформації структури населення України зумовлені Голодомором 1932–1936 рр. і на графіку (рис. 2) представлені його другою хвилею в групі населення віком 65–69 років. Надалі ця демографічна хвиля розвивається. Ще одна подібна деформація спостерігається у віковій групі 54–58 років. Вона пов'язана з другою хвилею втрат насе-

лення у Великій вітчизняній війні (1943–1947 рр.) І ця когорта поступово розвивається щодо відносних втрат населення.

Потужна деформація структури населення України сформувалась у молодших вікових групах: відносний «недобір» населення в когорті 0–6 років становить 710 тис. осіб. Підкреслимо, що ця деформація продовжить свій негативний вплив щодо відтворення населення в наступних поколіннях із лагом 20–25 років: її прояви будуть відчутні в 2021–2026 та 2041–2046 рр.

Позитивні структурні деформації населення пов'язані з притоком населення з інших регіонів бывшего СРСР у часи прискореної індустріалізації України (1926–1931 рр.) її інтенсивної мілітаризації (1937–1940 рр.) повоєнної відбудови та реалізації масштабних програм гідротехнічного будівництва та зрошу-

вального землеробства (1959–1963 рр., 1984–1987 рр.). На відміну від негативних деформацій, які завжди спричиняли істотне погіршення статеві-вікової структури населення Укра-

їни, позитивні деформації, зумовлені міграційним притоком населення, сприяли покращенню статеві-вікового складу населення та демовідтворювальних процесів.

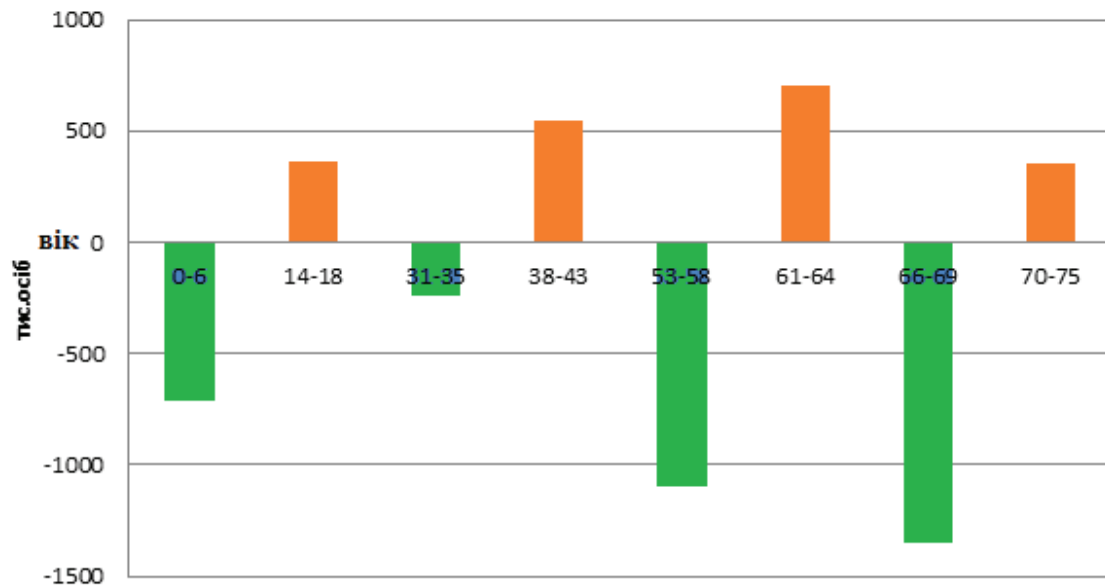

Рис. 2. Структурні деформації населення України

Проаналізуємо регіональні відмінності структурних демографічних деформацій населення України, деяких її областей та АРК. На рисунках 2–6 представлені графіки структурно-вікових деформацій населення окремих регіонів. Їх візуальне порівняння засвідчує помітні відмінності між ними, які надалі можуть бути використаними для різних групвань і типізації регіональних ГДП. Зокрема, графіки структурно-вікових деформацій регіональних ГДП різняться:

- за кількістю й частотою деформацій;
- за амплітудою деформацій;
- за переваженням та співвідношенням негативних і позитивних деформацій;
- за наявністю деформацій наскрізних, характерних до національного ГДП, таких, що проявляються у всіх регіональних ГДП, і деформаціях особливих, власне регіональних;
- за деформаціями, що не мають продовження в наступних демографічних хвилях, і деформаціями, що можуть мати продовження в близькій перспективі.

За такими ознаками розглянемо регіональні ГДП і систематизуємо регіони за інтен-

сивністю та амплітудами структурно-вікових деформацій, як приклад охарактеризуємо один обласний регіон із кожної групи (рис.7).

Першу групу утворюють обласні регіони з максимальними деформаціями вікової структури населення: Донецький, Дніпропетровський, Харківський. Для них характерні найбільші коливання у віковій структурі населення, що сягають 100–300 тис. осіб і значна кількість позитивних деформацій, що мають розмах до 50–140 тис. осіб.

Ці регіони мають найбільш порушену вікову структуру населення, яку необхідно враховувати в прогнозах чисельності населення. Демографічні хвилі від відносних втрат населення в наймолодшій групі населення (0–6 років) будуть відчутними в статеві-віковій структурі з демографічним лагом у 20–30 років у близькій і середній перспективі в 2025–2030 рр. та 2050–2075 рр. Особливо помітною буде така деформація для Донецького регіону, де відносні втрати чисельності дітей у віці 0–6 років у 2001 р. наближались до 300 тис. Помітний вплив на структуру населення протягом найближчих 10–15 років матимуть по-

зитивні деформації на графіках ГДП зазначених регіонів у вікових групах 13–20 років. Прогнозування чисельності населення на близьку й середню перспективу є найбільш складним, оскільки потребує певного врахування зазначених структурних деформацій та відповідних демографічних хвиль.

До другої групи, що об'єднує регіони із середнім рівнем структурно-вікових деформацій, віднесені АРК, Луганська, Запорізька, Закарпатська Львівська, Київська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Рівненська, Кіровоградська, Черкаська, Чернігівська, Сумська області. Амплітуда деформацій у цій групі сягає 50–70 тис. осіб

Третю групу регіонів зі слабкими структурно-віковими деформаціями населення утворюють Вінницька, Волинська, Івано-Франківська Хмельницька, Тернопільська, Житомирська, Полтавська та Чернівецька області. Для них характерні малі (до 15–25 тис. осіб) амплітуди негативних й особливо позитивних деформацій. Новітні деформації, пов'язані із загальною демографічною кризою, також мають помірні амплітуди. Характеристика демографічних деформацій окремих регіонів наведена нижче.

Найменша інтенсивність деформацій статеві-вікової структури населення має Івано-Франківська область (рис. 6).

Для АРК, Луганської, Харківської, Запорізької, Одеської та Львівської областей показові позитивні структурно-вікові деформації, пов'язані з притоком населення інших регіонів. Коротко характеризуємо структурно-демографічні деформації окремих регіонів. Як приклад приводимо характеристику регіонів із різних груп за рівнем структурних деформацій

Харківська область входить до групи регіонів, у яких структурно-вікова деформація населення проявилась найбільш інтенсивно. Потужні негативні деформації структури населення спостерігаються у вікових групах 66–69 років і 55–58 років. Вони являють собою демографічні хвилі Голодомору 1932–1935 років з відносними втратами населення в цій віковій когорті майже 90 тис. осіб та воєнними втратами близько 76 тис. осіб (рис. 3).

Особливістю сучасної демографічної ситуації регіону є відносно слабка деформація в наймолодшій віковій групі (0–3 роки), де відносні втрати населення близькі до 18 тис. осіб. Демографічна хвиля від такої деформації буде помітною в демовідтворювальних процесах, починаючи з 1920–1925 рр.

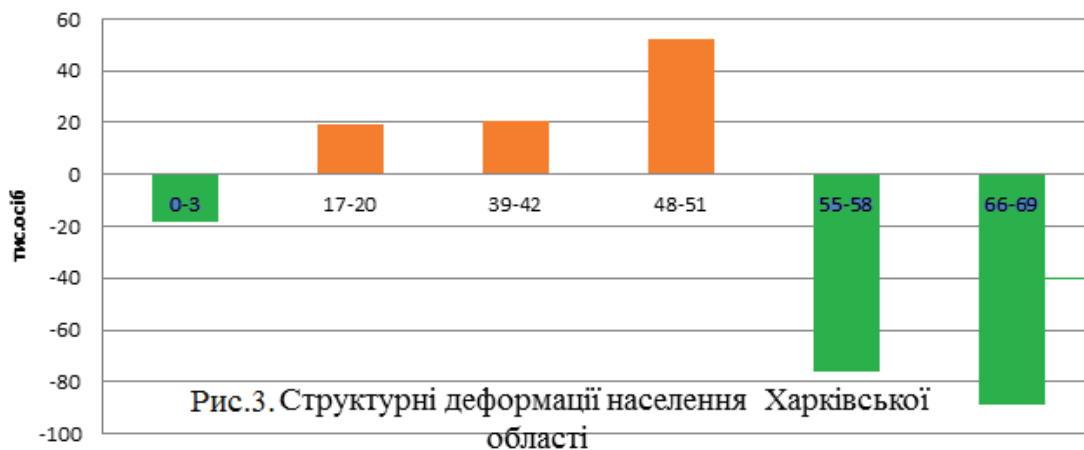

Рис.3. Структурні деформації населення Харківської області

Позитивні деформації вікової структури населення регіону нечисельні, але вагомі за кількісними показниками. Найбільше відносне зростання населення (близько 52 тис. осіб) спостерігається у віковій групі 48–51 років.

Воно зумовлене інтенсивною відбудовою м. Харкова в повоєнний час. Вагомі позитивні деформації на рівні відносного зростання населення (близько 20 тис. осіб) проявились у вікових групах 39–42 та 17–20 років (рис. 3).

Одеська область являє собою регіон із переважанням негативних деформацій у статеві-віковій структурі населення, що мають середню для України амплітуду та сягають 37–50 тис. осіб відносних втрат населення у вікових групах 66–69, 55–58 та 0–3 років (рис. 4). Перші дві деформації – це відлуння Голодо-

мору та війни, за масштабами прояву вони повторюють геодемографічну ситуацію більшості регіонів країни. Новітня негативна трансформація, що за відносними втратами населення перевищує 50 тис. осіб, буде відчутною у відтворенні населення регіону, починаючи вже з 2025 р.

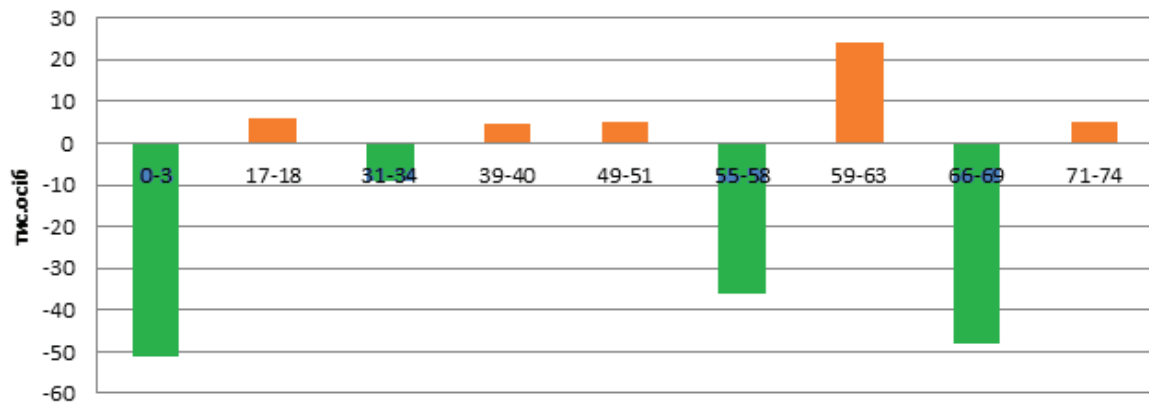

Рис. 4. Структурні деформації населення Одеської області

Позитивні деформації в структурі населення регіону переважають слабкі: відносні перевищення населення встановлено для вікової групи 17–18 років (понад 6 тис. осіб), 39–40 років (близько 4,5 тис. осіб), 49–51 рік (понад 5 тис. осіб), 72–73 роки (5,6 тис. осіб). Лише у віковій групі 59–63 роки зберігається помітна демографічна хвиля (+24 тис. осіб), зумовлена розвитком портово-промислових комплексів Одещини в передвоєнний час (1938–1941 рр.).

Хмельницька область являє собою регіон, у якому структурно-вікові деформації слабкі, а їх демографічні хвилі малопомітні. У регіоні проявляються загальноукраїнські деформації,

пов'язані зі світовою війною та голодомором. Амплітуда вікових втрат населення, зумовлена такими деформаціями, помітна менша, ніж у більшості регіонів країни, і становить 12–13 тис. осіб (рис. 5). Новітня негативна деформація сформувалася у віковій групі 0–3 років в умовах сучасної депопуляції. Її участь у ГДП очікується в 2020–2025 рр., а вплив на геодемографічну ситуацію буде незначним.

Позитивні структурні деформації на рівні 9–15 тис. осіб спостерігались у вікових групах 12–16, 38–42, 61–63, 70–72 рр. (рис. 5) і мають слабкий вплив на покращення статеві-вікової структури населення регіону.

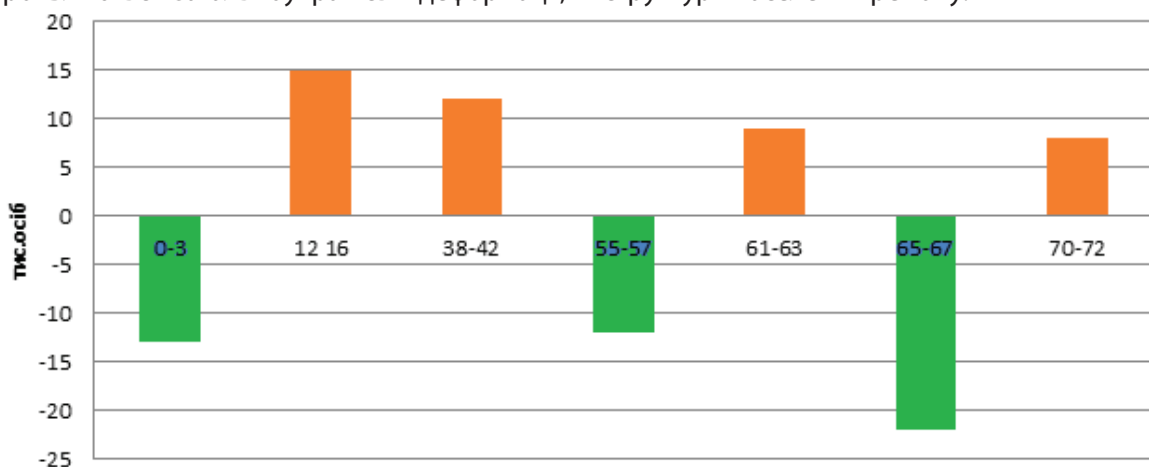

Рис. 5. Структурні деформації населення Хмельницької області

За таких умов прогнозування чисельності населення регіону на перспективу методами апроксимації може дати задовільні результати.

Івано-Франківська область являє собою регіон України з мінімальними деформаціями вікової структури населення. Найбільш негативні деформації зумовлені втратами населення у воєнні та повоєнні роки (1943–1947 рр.), що мають відносну оцінку -22,4 тис. осіб.

Помітно негативна деформація у віковій групі 82–85 років, яка близька до 16 тис. осіб (рис. 6). Чи не єдина позитивна деформація у віковій структурі населення регіону спостерігається у віковій групі 34–42 роки, народжених у 1959–1964 рр. Відносно зростання близько 17 тис. осіб можна пояснити поверненням значної частини репресованого в повоєнний час населення на рідну землю.

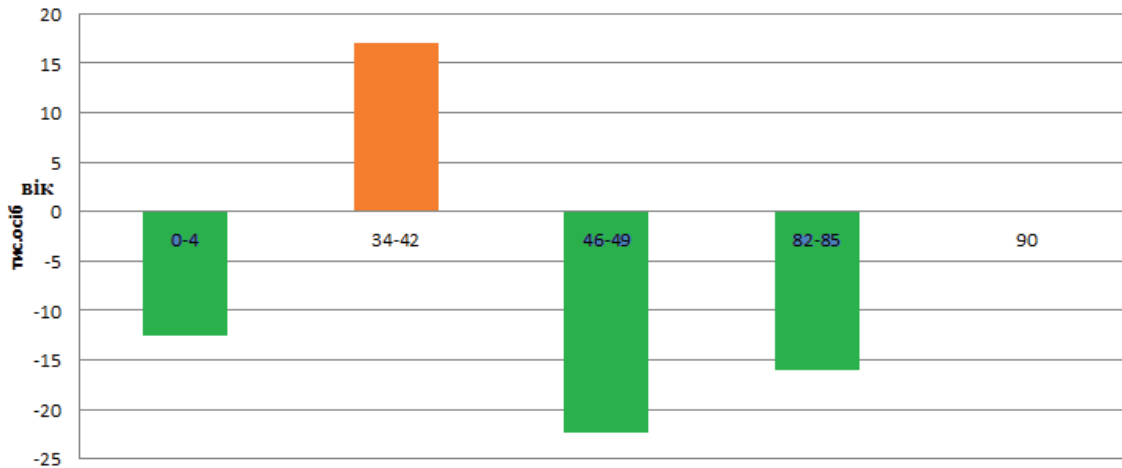

Рис. 6. Структурні деформації населення Івано-Франківської області

За таких мінімальних структурних деформацій прогнозування перспективної чисельності населення методом простої апроксимації дає задовільні результати.

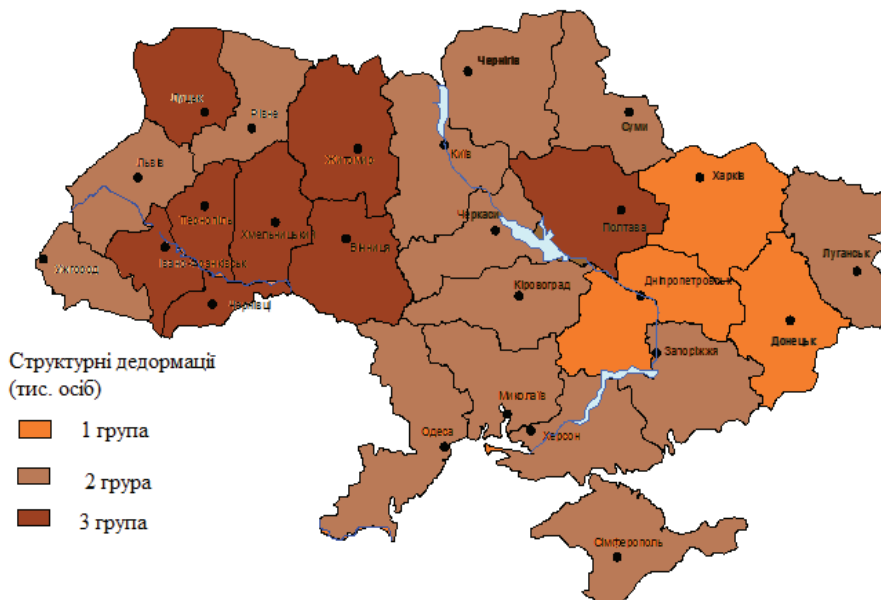

Рис. 7. Групування регіонів за інтенсивністю структурно-вікових деформацій н

Висновки. Таким чином, нами зроблена перша методична спроба систематизувати регіони України за структурно-віковими деформаціями населення. У разі необхідності цю

методичну схему можна розширити й на аналіз структурно-вікових деформацій. Для цього достатньо в кожній віковій групі додатково розглянути співвідношення чоловіків і жінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Курило І.О. Деякі демографічні передумови формування економічної активності та соціальної стратифікації населення України / І.О. Курило // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 8. – С. 19–25.
2. Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації : [монографія] / І.О. Курило. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України, 2006. – 472 с.
3. Пирожков С.И. Демографические процессы и возрастная структура населения / С.И. Пирожков. – М. : Статистика, 1976. – 135 с.
4. Стешенко В.С. Когортна народжуваність і плідність жінок України / В.С. Стешенко // Демографічні дослідження. – 2003. – Вип. 25. – С. 9–33.
5. Шевчук П.Є. Закономірності формування статево-вікової структури населення України П.Є. Шевчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtse/2009_2/p_39-47.pdf.

ДЕЯКІ РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Кисельов Ю.О.,
доктор географічних наук,
професор кафедри екології
та географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*Розглянуто деякі історичні аспекти впливу ландшафтних особливостей меж української етнічної території на формування геополітичного положення України. Окреслено ментальні наслідки багатовікового розчленування українських земель між сусідніми державами. Наголошено на причинах сепаратистських тенденцій в окремих регіонах України. Визначено ймовірні наслідки втрати територіальної цілісності України для її європейської інтеграції. **Ключові слова:** Україна, геополітичний вибір, регіон, євроінтеграція, українсько-російський конфлікт.*

*Рассмотрены некоторые исторические аспекты влияния ландшафтных особенностей границ украинской этнической территории на формирование геополитического положения Украины. Подчеркнуты ментальные последствия многовекового расчленения украинских земель между соседними государствами. Обращено внимание на причины сепаратистских тенденций в отдельных регионах Украины. Отмечены возможные последствия потери территориальной целостности Украины для её европейской интеграции. **Ключевые слова:** Украина, геополитический выбор, регион, евроинтеграция, украинско-российский конфликт.*

Kyselov Yu. SOME REGIONAL ISSUES OF THE GEOPOLITICAL CHOICE OF UKRAINE.
*Some historical aspects of the influence of landscape peculiarities of the Ukrainian ethnical territory borders on shaping a geopolitical location of Ukraine are viewed. The mentality impact caused by the many-century distribution of Ukrainian lands between neighboring states are lined. It is stressed on the causes of separatism trends in some regions of Ukraine. Some negative outcome for Ukraine's efforts to integrate in European continuum are foreseen as possible outcomes. **Key words:** Ukraine, geopolitical choice, region, European integration, Ukrainian-Russian conflict.*

Постановка проблеми. 2014 рік для України був позначений, з одного боку, поваленням орієнтованого на Росію політичного режиму В. Януковича та, з іншого боку, початком українсько-російського воєнного конфлікту, який спочатку проявився в окупації російськими військами Кримського півострова та в сепаратистських акціях на Сході, а згодом – у відвертій російській агресії на Донбасі. Одними з головних мотивів Євромайдану й антимайдану були діаметрально протилежні позиції щодо європейської інтеграції України більшості її народу, з одного боку, та попередньої влади й Кремля, з іншого боку. Тому питання, пов'язані з євроінтег-

рацією нашої держави, заслуговують на комплексні наукові дослідження. Просторовий характер окресленої проблеми зумовлює необхідність її розгляду, у тому числі з погляду географії й геополітики.

Стан дослідження. Різноманітні питання геополітики сучасної Української держави, у тому числі в контексті її взаємин із Росією, неодноразово висвітлювалися провідними українськими географами, зокрема О. Шаблієм [8; 9], О. Топчієвим [7], С. Соньком [6] та ін. Деякі аспекти геополітики, що межують із проблемами геософії, розглядалися Ю. Кисельовим [3].

Метою статті є визначення геопросторових чинників відмінностей у баченні

геополітичного вибору України населенням її різних регіонів.

Завданнями статті є:

- виявлення окремих аспектів геополітичного положення України у зв'язку з її положенням у межах Європи та природно-географічними особливостями кордонів;
- характеристика історичних чинників становлення відмінностей у ментальності й геополітичних орієнтаціях населення різних регіонів України;
- висвітлення суспільно-географічних причин втрати Українською державою контролю над окремими її територіями;
- окреслення наслідків фактичної втрати територіальної цілісності України для її європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Проблеми геополітичного положення України впродовж усього часу її незалежності всебічно досліджувалися вітчизняними вченими [1; 2; 4; 8; 9]. Ці автори найвиразніше акцентували на положенні нашої держави між Сходом і Заходом та констатували проблеми, пов'язані з її межевою локалізацією. Назва «Україна», як наголошував ще С. Рудницький [5], означає «країна меж», «межева країна». Саме таким її геополітичне положення зберігається впродовж тисячі років, починаючи від Старокіївської доби. Тому виклики сьогодення, спричинені російською агресією, не є цілковито новим явищем української дійсності.

Упродовж сторіч геополітичне положення України визначалося передусім природними умовами й ландшафтами межових фрагментів української етнічної території. Зокрема, північне (українсько-білоруське) прикордоння віддавна було важкодоступним, оскільки Поліська низовина в минулому була зайнята густими лісами й болотами. Важкодоступність

прикордонних територій частково проявлялася й на Заході (Карпати). Тому Угорщина, захопивши ще за часів середньовіччя Закарпаття, не могла просунутися далі. Водночас межі української етнічної території з Польщею (у зоні широколистих лісів, менш густих порівняно з Поліссям) і Московщиною (яка з XVIII ст. стала називатися Росією), що проходили переважно лісостепом і степом, були легкодоступними, а отже, уразливими.

Унаслідок багатомілітної експансії сусідніх держав на українські землі останні були поділені між ними. Це стало причиною спотворення ментальності частини українців, що опинилися під іноземною владою. Так, деякі українці Заходу переходили на польську мову та приймали римо-католицизм; на Сході вони переходили на російську, яку, як правило, до кінця не засвоювали, забуваючи рідну українську. Сформоване таким чином почуття однаковості з населенням метрополії (а не з іншими українцями) створювало геополітичні й культурно-цивілізаційні орієнтири, суттєво відмінні від тих, що мали співвітчизники, які зберегли національну ідентичність. Зокрема, це відобразилося в прагненнях до євроінтеграції переважної більшості населення Заходу й Центру України й одночасному несприйнятті їх значною кількістю людей на Сході, які відчують свою суперетнічну й культурну єдність із Росією та прагнуть такої ж єдності політичної. Щодо Півдня, то більш ніж двохсотрічне панування Росії на Північному Причорномор'ї й заселення його слов'яномовним населенням усунули вагомий тюркський вплив в цьому регіоні, сформувавши водночас російські геополітичний і геокультурний чинники.

Пограничне геополітичне положення України лишається незмінним до нашого часу, що ми пояснюємо певною регенерацією російської військової сили й полі-

тичної ваги з початку XXI ст. після нетривалого її занепаду в 90-х роках XX ст. Ще задовго до новітнього українсько-російського військового конфлікту відновилося активне втручання Кремля у внутрішні справи України та спроби анексії частини її території. Ідеться, зокрема, про події навколо о. Коса Тузла в 2003 році та демонстративні привітання В. Путіна В. Януковичу після сфальсифікованого другого туру виборів Президента України в 2004 році. Тому реакція Кремля на Революцію Гідності, що проявилася в анексії Криму (включно з м. Севастополь) і вторгненні на Донбас, була цілком очікуваною.

Відзначимо, що об'єктами російських імперських зазіхань стали саме ті території України, де на вкрай низькому рівні перебувала національна свідомість громадян і де в структурі господарського комплексу переважали низькотехнологічні виробництва (гірничовидобувна промисловість, чорна металургія). Перший із зазначених чинників орієнтував населення Криму й Донбасу, де етнічні росіяни переважають або незначно поступаються за чисельністю українцям, на сусідню Росію; другий чинник ментально залишав населення Сходу в колишньому СРСР – індустріальній державі, що переживала розпад на фоні переходу розвинутих країн до постіндустріальної доби. Схильність значної частини населення Донбасу до політичної корупції, про що свідчать, зокрема, деякі особливості проведення в цьому регіоні виборів народних депутатів України 2012 року, зумовила його участь у проплачених агресивних сепаратистських акціях навесні 2014 року (при цьому до початку вагомим російським фінансовим впливом в українофобські заходи масових заворушень антиукраїнського змісту в Східному регіоні не відбувалося).

Серед головних гасел Революції Гідності був заклик до євроінтеграції нашої

держави. Натомість під час «антимайданів» на Донбасі та в Криму голосно лунали гасла про недопущення асоціації України з ЄС і вступ до Митного союзу. Не бажаючи визнавати волю більшості співвітчизників, частина населення Криму й Донбасу намагалася легалізувати протилежний геополітичний вибір своїх територій, узявши участь у «референдумах» про приєднання до Росії або так звану «незалежність» самопроголошених республік.

Події весни 2014 року вивели на поверхню відмінності в баченні геополітичного вибору України населенням окремих її регіонів. Агресивне несприйняття значною частиною людей на Донбасі та в Криму основ зовнішньої політики України, які були окреслені Євромайданом і ввійшли до програми дій Президента й Уряду, суттєво підриває позиції всієї нашої держави на міжнародній арені, послаблює її економічний потенціал, робить проблематичною можливість реалізації соціально орієнтованої моделі розвитку. Саме на це, на нашу думку, і розраховував Кремль, на маріонеток якого фактично перетворилися мешканці окремих регіонів України.

Порушення територіальної цілісності України, спричинене російською агресією, є вагомою перешкодою на шляху євроінтеграції нашої держави. З одного боку, найімовірнішими кандидатами на вступ до ЄС визнаються країни, що мають якнайменше внутрішніх проблем. З іншого боку, повноправними членами ЄС (з реальною вигодою для себе) можуть бути лише економічно конкурентоздатні держави. Ця конкурентоздатність значною мірою пов'язана з потужністю паливно-енергетичної бази. Тому з втратою контролю над більшою частиною Донбасу Україна набула серйозних проблем щодо утвердження енергетичної незалежності. Усе це вказує на те, що попри фактичний провал путінського імперіалістичного

проекту «Новоросія» окупація Криму й частини Донбасу залишається частиною його плану з послаблення України.

Незважаючи на етнічні й ментальні відмінності населення Криму й Південного Сходу від решти українських земель, є підстави сподіватися на зміни його настроїв за результатами панування проросійсько-сепаратистських сил у відповідних регіонах. На нашу думку, саме ментальна революція Сходу й Півдня України може усунути міжрегіональні протиріччя в поглядах на геополітичний вибір держави й реально сприяти її повноцінній євроінтеграції.

Висновки. Серед чинників втрати контролю України над окремими її територіями вирізняються геополітичні, історичні та суспільно-географічні. Так, важливу роль відіграло розташування території

нашої держави фактично на перехресті цивілізацій: західної, східно-православної й мусульманської. Вагоме значення має також структура господарства, що історично склалася в різних регіонах. Зокрема, абсолютне переважання на Донбасі низькотехнологічних виробництв не сприяло значному поширенню там євроінтеграційних тенденцій.

Задля усунення сепаратистських тенденцій в окремих регіонах України в майбутньому (після відновлення контролю над ними нашою державою) необхідним є запровадження на Південному Сході високотехнологічних виробництв і створення відповідних підприємств із залученням інтелектуальних ресурсів і кваліфікованої робочої сили з усієї України та орієнтацією продукції, що вироблятиметься ними, на європейські та світові ринки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дністрянський М. Теоретичні основи етногеополітики / М. Дністрянський. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 500 с.
2. Заставний Ф. Географія України : в 2 кн. / Ф. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – Кн. 1. – 472 с.
3. Кисельов Ю. Геософія як теоретична основа геополітики / Ю. Кисельов // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. – Вип. 23. – С. 70–73.
4. Паламарчук М. Геополітичне положення України (сутність і основні риси) / М. Паламарчук, О. Паламарчук // Український географічний журнал. – 1994. – № 1. – С. 3–9.
5. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький ; упор. О. Шаблій. – Львів : Світ, 1994. – 415 с.
6. Сонько С. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми / С. Сонько. – К. : Ніка-центр, 2003. – 286 с.
7. Топчієв О. Основи суспільної географії / О. Топчієв. – О. : Астропринт, 2009. – 472 с.
8. Шаблій О. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
9. Шаблій О. Основи загальної суспільної географії / О. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.

УДК 911.3

СПЕЦИФІКА ТА РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В РІВНІ УРБАНІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Омельченко Н.В.,
асистент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*Статтю присвячено короткому аналізу урбанізаційних тенденцій і динаміки основних показників урбанізації в Україні та Херсонській області. Акцентовується увага на кількісному характері урбанізації, де основним показником виступає частка міського населення. Констатовано значну територіальну диференціацію в частці міських жителів за районами Херсонської області. **Ключові слова:** урбанізація, міське населення, місто, селище міського типу, Херсонська область.*

*Статья посвящена краткому анализу урбанизационных тенденций и динамики основных показателей урбанизации в Украине и Херсонской области. Акцентируется внимание на количественном характере урбанизации, где основным показателем выступает доля городского населения. Констатируется значительная территориальная дифференциация доли городских жителей по районам Херсонской области. **Ключевые слова:** урбанизация, городское население, город, поселок городского типа, Херсонская область.*

Omelchenko N. SPECIFICITY AND REGIONAL DIFFERENCES IN THE DEGREE OF URBANIZATION (ON THE EXAMPLE KHERSON REGION). This article is devoted to a brief analysis of urbanization tendencies and dynamics of major indicators in Ukraine and in Kherson region. Attention is focused on the quantitative nature of urbanization, where the main indicator is the share of urban population. The significant territorial differentiation of urban population share in Kherson region is underlined. **Key words:** urbanization, urban population, city, small town, Kherson region.

В Україні протягом багатьох років відбувалося прискорене зростання міст і збільшення абсолютної кількості (а також частки) міського населення. Досить тривалий час цей процес в Україні визначався своїми особливостями, зокрема, інтенсивною індустріалізацією в 1930-ті роки, яка значно прискорила темпи міграції сільського населення до міст, стала поштовхом до виникнення багатьох міст на території України [6]. Усі ці процеси, пов'язані зі збільшенням частки міського населення, розвитком окремих поселень і перетворенням їх на міські, взагалі підвищенням ролі міст у житті людей, об'єднуються в єдине поняття «урбанізація». Як соціально-економічний процес урбанізація проявляється в зростанні

окремих населених пунктів, концентрації населення в них, розширенні функцій поселень та їх збільшенні (особливо у великих містах), поширенні міського способу життя на всю мережу поселень.

Станом на 1 січня 2014 року 68,98% населення в Україні проживає в містах, тобто рівень урбанізації України на сьогодні є досить значним. Якщо порівняти ці дані з роками початку індустріалізації, то з'ясуємо, що показник урбанізації зріс майже вдвічі [4].

Також важливо відмітити, що збільшення чисельності міського населення супроводжувалося як зростанням його кількості в містах, які вже існували, так і виникненням нових міст, перетворенням на міські сільських населених пунктів,

входженням прилеглих сіл до міст, що швидко зростають. Згідно з рисунком 1 кількість міст в Україні постійно зростала; безумовно, при цьому необхідно врахо-

увати той факт, що статус міста присвоюється, як правило, назавжди. Якщо в 1989 році в Україні було 434 міста, то в 2014 – 460.

Динаміка зростання кількості міст в Україні (1989, 2000, 2014 роки)

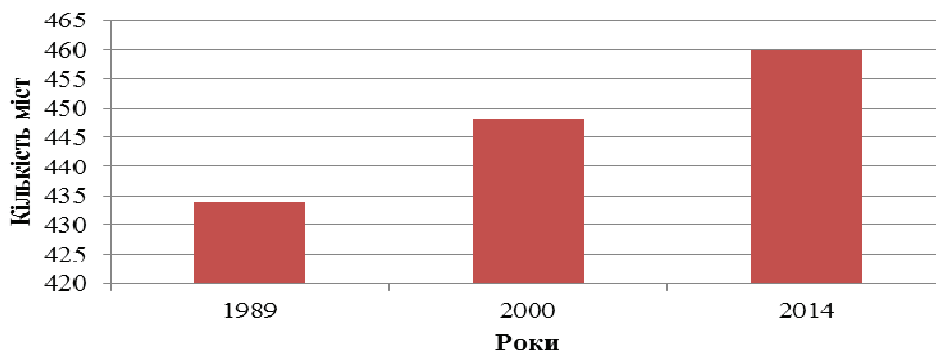

Рис. 1. Динаміка зростання кількості міст в Україні

Примітка: складено автором за матеріалами «Статистичного щорічника Херсонської області за 2013 рік» [7]

Важливо відмітити, що в динаміці числа селищ міського типу – міських поселень, які за функціональним призначенням у загальній системі адміністративно-територіального устрою України посідають проміжне місце між сільськими населеними пунктами та містами, проте в обліку населення належать до міського, – ми

бачимо зовсім протилежну картину. З роками кількість селищ міського типу зменшувалася завдяки отриманню статусу міста цими поселеннями та переходу їх на новий рівень, що у свою чергу також свідчить про зростання рівня урбанізації (див. рисунок 2).

Динаміка зменшення кількості селищ міського типу в Україні (1989, 2000, 2014 роки)

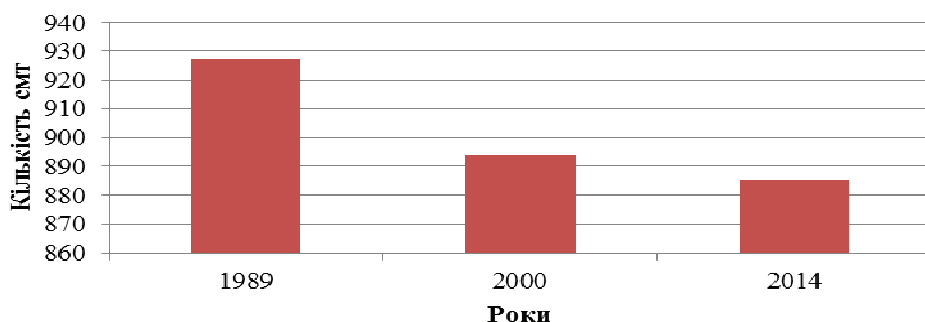

Рис. 2. Динаміка зменшення кількості селищ міського типу в Україні

Примітка: складено автором за матеріалами «Статистичного щорічника Херсонської області за 2013 рік» [7]

До здобуття незалежності ідеологія й стратегія регіонального розвитку в Украї-

ні підпорядковувалася не задоволенню потреб населення, а обслуговуванню єди-

ного народногосподарського комплексу СРСР, у складі якого Україні наполегливо нав'язувалися атрибути невіддільності. Штучна й неефективна інтеграція економіки регіонів України в колишні загальносоюзні галузеві та функціональні структури заважала розвитку економічних зв'язків зі світовим співтовариством і сприяла нерівномірному освоєнню території, істотній диференціації рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, гіпертрофованій урбанізації окремих промислових регіонів, у яких на територіях інтенсивного видобутку корисних копалин виникали й швидко зростали індустріальні центри [6]. Хоча розвиток промисловості в аграрних регіонах, яким, наприклад, завжди була Херсонська область у її сучасних межах, сприяв підвищенню рівня економічного розвитку, розвитку сфери послуг, освіти, науки, будівництву транспортної інфраструктури тощо.

У сучасних умовах урбанізації важливу роль у забезпеченні стабільності економіки України на шляху реформ є прискорення темпів економічного й соціального розвитку міст [5], проте з особливою увагою до комфорту життя людей у них, до якості інфраструктури, комунального господарства тощо.

Протягом тривалого часу найвища динаміка урбанізації була притаманна східним областям України. Високий рівень урбанізації нині спостерігається в Харківській і Запорізькій областях. Близькими до середньодержавних є показники частки міського населення в Миколаївській та Одеській областях. Найнижчі рівні урбанізації спостерігаються в Закарпатській, Тернопільській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях. Херсонська область, маючи показник рівня урбанізації близько 63%, знаходиться в групі «середняків» серед інших регіонів України.

Херсонська область розташована на півдні України, у басейні нижньої течії Дніпра, у межах Причорноморської низини. Територія області займає 4,7% площі України. В області 18 районів, 3 міста обласного значення, м. Херсон (з трьома внутрішньоміськими районами), 259 сільських рад. На початок 2013 року в області мешкало 1 078,2 тис. осіб. Щільність міського населення становить 23 особи на км² (в Україні – 52). За кількістю населення область посідає 22 місце, а за показником загальної щільності населення на 1 км² – одне з останніх місць [4; 7].

Херсонська область належить до агропромислових регіонів, сітка міських поселень якого представлена одним великим містом (Херсон), одним середнім містом (Нова Каховка) і декількома малими містами, які мають тісні економічні, транспортні, управлінські й соціальні зв'язки з обласним центром та менші зв'язки з містами інших регіонів України. Як правило, міські поселення є центрами прилеглих сільських територій (локальних систем розселення) і відіграють значну системоутворюючу роль.

До 1970 року міське населення Херсонської області постійно зростало й переважало над сільським. Частка міського населення області, яка не належить до гіперіндустріальних регіонів України, за післявоєнний період зросла з 40,3 до 61,5%, і ця тенденція зберігається [2]. Уже після 1970 року ситуація практично повністю вирівнюється, і кількість міських жителів постійно переважає над кількістю сільських.

Чітко зростаючу динаміку чисельності міського населення області за окремі роки можна спостерігати на нормованій діаграмі, де наведено відносні показники чисельності міського й сільського населення за 1959–2014 роки (див. рисунок 3). Така тенденція не є новою: міграція до

міст, як і всюди, зумовлювалася тим, що міста концентрують у собі більшість управлінських і підприємницьких структур, стають осередками культури й науки,

створюють більш високий порівняно з іншими населеними пунктами рівень життя [3].

Динаміка чисельності міського та сільського населення Херсонської області

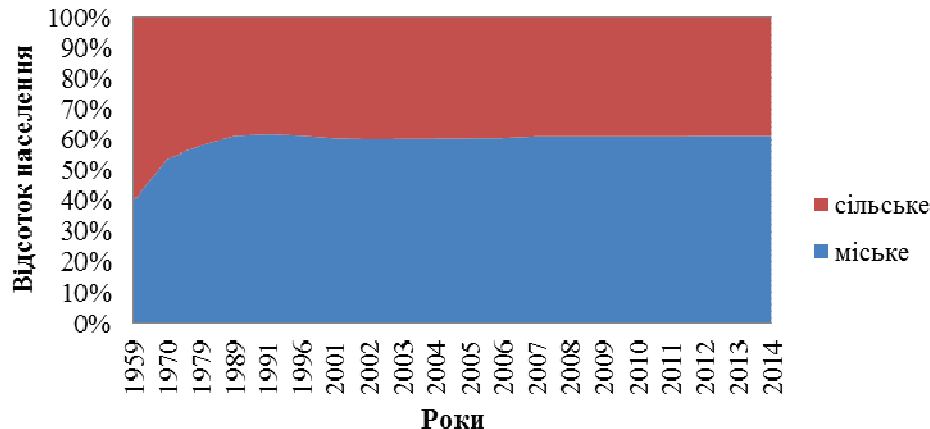

Рис. 3. Динаміка чисельності міського та сільського населення Херсонської області (в період 1959-2014 роки)

Примітка: складено автором за матеріалами «Статистичного щорічника Херсонської області за 2013 рік» [7]

Аналізуючи особливості розподілу населення Херсонської області, можна виявити певні закономірності. За даними таблиці 1 чітко простежується, що основна частина міського населення регіону зосереджується в міськрадах Гола Пристань, Нова Каховка, Херсон та м. Каховці. Значна щільність населення в межах міськрад є цілком закономірною, адже саме сюди спрямовуються всі потоки внутрішньообласних міграцій, міське населення концентрується на незначній площі в межах переважно міської забудови. У цих містах зосереджуються різноманітні торгові, фінансові центри, заклади освіти, медицини тощо. Наявність робочих місць, соціальних закладів і культурно-розважальних закладів – усе це формує в людей бажання жити саме в місті або прямувати до нього з поселень нижчого ієрархічного рівня.

Серед районів лідером за відсотком міського населення є Генічеський – 55,9%. Це також один із найбільших за площею й людністю районів у Херсонській області. Генічеський район розташований на південному сході області. На території району розміщуються підприємства харчової, легкої промисловості, підприємства будівельних матеріалів. У районі нараховується 46 загальноосвітніх шкіл, 3 музичні й спортивні школи. Також наявне Генічеське медичне училище та 3 професійно-технічні училища, 51 лікувальний заклад, у тому числі 6 лікарень. Узбережжя Азовського моря, на якому розташований Генічеський район, – це курортна зона, що, безумовно, визначає порівняно більшу частку міського населення в ньому. Зазначимо, що райони з вигідним рекреаційним розташуванням, а саме з виходом до Чорного й Азовського морів (Скадовський, Калан-

чацький, Голопристанський, Чаплинський та Новотроїцький), також характеризуються значним відсотком міського населення [1].

Таблиця 1

Територія та кількість наявного населення за районами й міськрадами області (на 1 січня 2014 року)

	Територія, тис. км ²	Кількість населення, тис. осіб	У тому числі		Відсоток міського населення	Щільність населення, осіб на 1 км ²
			міське	сільське		
Херсонська область	28,461	1 072,5	656,2	416,3	61,2	38
за районами й міськрадами						
Бериславський	1,721	48,4	16,8	31,6	34,7	28
Білозерський	1,534	66,8	9,7	57,1	14,5	44
Великолепетиський	1,000	17,1	8,4	8,7	49,1	17
Великоолександрівський	1,540	26,3	9,9	16,4	37,6	17
Верхньорогачицький	0,915	12,2	5,8	6,4	47,5	13
Високопільський	0,701	15,2	6,2	9,0	40,8	22
Генічеський	3,008	60,6	33,9	26,7	55,9	20
Голопристанський	3,411	46,0	0	46,0	0	13
Горностаївський	1,018	19,9	6,7	13,2	33,7	20
Іванівський	1,120	14,3	4,6	9,7	32,2	13
Каланчацький	0,916	21,8	11,3	10,5	51,8	24
Каховський	1,451	36,2	5,7	30,5	15,7	25
Нижньосірогоський	1,209	16,3	5,0	11,3	30,7	13
Нововоронцовський	1,005	21,7	6,4	15,3	29,5	22
Новотроїцький	2,298	36,4	15,1	21,3	41,5	16
Скадовський	1,456	48,3	22,0	26,3	45,5	33
Цюрупинський	1,759	72,2	36,5	35,7	50,6	41
Чаплинський	1,722	35,6	12,8	22,8	36,0	21
Гола Пристань (міськрада)	...	15,0	14,8	0,2	98,7	...
м. Каховка	0,031	37,3	37,3	0	100,0	1203
Нова Каховка (міськрада)	0,223	69,0	62,9	6,1	91,2	309
Херсон (міськрада)	0,423	335,9	324,4	11,5	96,6	794

Примітка: матеріали «Статистичного щорічника головного управління статистики в Херсонській області за 2013 рік»

Порівняно високим показником відсотка міського населення характеризується Цюрупинський район, розташований у нижній лівобережній частині Дніпра. Цюрупинськ – це районний центр, місто-супутник Херсона; це невід’ємна частина Херсонської агломерації. У вихорі нових тенденцій проживання людей за містом набирає швидких обертів. Люди нині більше схильні до екологічно чистого передмістя, ніж до забрудненого шумного міста, тому погоджуються долати певну відстань до місць докладання праці. Цюрупинськ являє собою місце проживання великої кількості населення, зайнятого в обласному центрі. Щоденна маятникова

міграція створила тісні зв’язки між Херсоном, Цюрупинськом та поближеними до них поселеннями району.

Найнижча частка міського населення спостерігається в Білозерському районі – 14,5%. З огляду на розташування Білозерського району в західно-південній частині Херсонщини поблизу обласного центра можна стверджувати, що населення цього аграрного району дуже часто також обирає спосіб маятникових міграцій. У районі наявні унікальні умови прилиманної зони, які дають можливість для вирощування винограду, плодів та інших сільськогосподарських культур, що у свою чергу забезпечує людей зайнятостю також поза містом.

Таблиця 2

Групування районів Херсонської області за часткою міського населення

Рівні за показником частки міського населення (%)	Низький (0–18,6)	Середній (18,7–37,2)	Високий (37,3–55,9)	Найвищий (91,2–100)
Адміністративно-територіальні одиниці	Голопристанський, Білозерський, Каховський райони	Горностаївський, Бериславський, Іванівський, Нижньосірогозький, Нововоронцовський, Чаплинський райони	Великоолександрівський, Великопетиський, Верхньорогачицький, Високопільський, Каланчацький, Генічеський, Новотроїцький, Скадовський, Цюрупинський райони	Міськрадим. Херсона, м. Каховки, м. Нова Каховка, м. Гола Пристань
Кількість міського населення (тис. осіб)	15,4	52,3	149,1	439,4
Частка міського населення в межах рівня (%)	2,36	7,97	22,72	66,96
Середня людність міських населених пунктів (осіб/м.н.п.)	7 716,5	7 434	7 424,3	43 780,7

Примітка: складено автором за матеріалами «Статистичного щорічника Херсонської області за 2013 рік» [7]

Якщо згрупувати адміністративні одиниці Херсонської області за часткою міського населення в них, то на одному боці будуть розташовані міста (міськради), у яких зосереджується більшість міського населення, а на іншому – три адміністративні райони (Голопристанський, Білозерський, Каховський), у яких міського населення майже в 30 разів менше (див. таблицю 2). Таку ситуацію можна простежити також за показником середньої людності міських населених пунктів, який розраховується як відношення чисельності міського населення до кількості міських населених пунктів, у томі числі селищ міського типу. Отже, для області характерна величезна територіальна диференціація міського розселення. Загалом відсоток, який область має щодо міського населення, забезпечується міськими радами; адміністративні райони Херсонської області, які належать до районів із порівняно високим рівнем урбанізації, характеризуються показниками, переважно вдвічі меншими за обласний.

На сьогодні урбанізаційні процеси в Україні не завершені та ґрунтуються на інтенсивному зростанні людності столиці, обласних центрів і великих міст, визнаних потужними центрами ще в радянські часи. Можна стверджувати, що інтенсифікація міського способу життя в державі має кількісний характер і пов'язується з можливістю працевлаштування (відповідно, активними міграційними тенденціями) більше, ніж із перетворенням самих міст, покращенням життя та його комфорту в них, здобуттям містами нових функцій (тобто якісними аспектами їх розвитку).

Розглядаючи регіональні особливості урбанізації, необхідно відзначити, що багато регіонів України тривалий час «обходили» процеси інтенсивної індустріалізації й урбанізації. Зокрема, Херсонська область, на відміну від індустріальних регіонів Сходу України, досі має риси більше периферійної, типово аграрної області, ніж урбанізованого регіону.

Херсонщина відзначається невисокими показниками частки міського населення. Однак, дослідивши динаміку збільшення

як кількості міських населених пунктів, так і чисельності міського населення за певні роки, бачимо, що процес урбанізації має досить значну позитивну динаміку і в цьому регіоні. Постійне збільшення міського населення за рахунок внутрішньорегіональних міграцій свідчить про те, що населення області прагне постійно покращувати умови свого проживання, праці, відпочинку тощо та обирає місцем працевлаштування, освіти привабливі для цього

центри, насамперед єдине велике місто – обласний центр Херсон.

Подальші дослідження урбанізації відповідно до регіональної специфіки й масштабів розвитку різних форм міських поселень з акцентом на сучасних трансформаціях та історії освоєння Херсонщини дасть змогу всебічно розглянути його сутність, зрозуміти тенденції, а також значно оптимізувати територіальне управління розвитку міських поселень і міського середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Геническ курортный: международный справочник / под ред. В.В. Андрейченко, В.С. Голубенко. – Херсон : ООО «Редакция газеты «Губерния», 1997. – 30 с.
2. Географія Херсонщини : [навч. посібник] / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова, С.Л. Єрмакова, М.М. Руденко, О.М. Грачова, А.В. Козловець, А.Ю. Саркісов. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
3. Гречана С.І. Економічний та соціальний розвиток сучасного міста : [монографія] / С.І. Гречана. – Луганськ : Ноулідж, 2011. – 193 с.
4. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Посацький Б.С. Основи урбаністики : [навч. посібник] : у 2 ч. / Б.С. Посацький. – 2-ге вид., доп. – Львів : Манускрипт, 2002– . – Ч. 1 : Урбанізація та територіальне розпланування. – 2002. – 120 с.
6. Салій І.М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти / І.М. Салій. – К. : Наукова думка, 2005. – 303 с.
7. Статистичний щорічник Херсонської області за 2013 рік : статист. зб. / за ред. В.А. Вознюка. – Херсон : Головне управління статистики в Херсонській області, 2014. – 503 с.

УДК 911.3.

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ «МЕДИКО-ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ» З ПОЗИЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Молікевич Р.С.,
асистент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*У статті розкрито питання структури категорії «медико-демографічна ситуація». Розглянуто групи показників, характеристик і факторів ризику (географічних передумов), які застосовуються під час дослідження цієї категорії в межах суспільно-географічного підходу. **Ключові слова:** медико-демографічна ситуація, геодемографічна ситуація, суспільне здоров'я.*

*В статье раскрыты вопросы структуры категории «медико-демографическая ситуация». Рассмотрены группы показателей, характеристик и факторов риска (географических предпосылок), которые применяются при исследовании данной категории в рамках общественно-географического подхода. **Ключевые слова:** медико-демографическая ситуация, геодемографическая ситуация, общественное здоровье.*

Molikevich R. STRUCTURAL FEATURES OF THE CATEGORY "MEDICAL AND DEMOGRAPHIC SITUATION" FROM THE VIEWPOINT OF SOCIAL GEOGRAPHY. The article shows the structure of the category "medical and demographic situation". The author analyzes groups of indicators, characteristics and risk factors (geographical preconditions) that used in investigation of this category within the socio-geographical approach. **Key words:** medical and demographic situation, geodemographic situation, public health.

Постановка проблеми. Велику кількість понять і категорій, що аналізуються в межах суспільної географії, запозичено із суміжних наук: економіки, демографії, екології, соціології тощо. З огляду на це понятійно-термінологічний апарат суспільної географії продовжує формуватися та постійно оновлюватися [6]. Зрозуміло також, що багато нових і суміжних понять та категорій не мають чіткого, змістовного, систематичного визначення з позицій суспільної географії. У свою чергу це призводить до дискусій між науковцями та виникнення проблем у формулюваннях предмета досліджень. Однією з таких «міждисциплінарних» категорій є поняття «медико-демографічна ситуація» (далі – МДС).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія МДС є досить молодого як у суспільній географії, так і в інших суспільних науках. Саме із цієї причини вагомим напрацювань щодо методологічного обґрунтування дослідження МДС майже немає. Концептуально близькі до поняття «медико-демографічна ситуація» категорії розглянуто в багатьох теоретичних і практичних працях вітчизняних учених, зокрема О. Шаблія, В. Шевченка, Л. Шевчук, О. Романів, І. Мартусенко, А. Баркової, Н. Мезенцевої, Д. Шиян. У Росії цим питанням присвячено роботи Б.Прохорова, С. Куролапа та інших науковців. Дослідження в цьому напрямі здійснюють колективи науково-дослідних інститутів і центрів, а також вищі навчальні заклади: Інститут

демографії та соціальних досліджень НАН України, Інститут географії НАН України, Центр демографії та екології людини Інституту народногосподарського прогнозування РАН, географічні факультети Київського, Харківського, Воронежського та інших вітчизняних і закордонних університетів. Деякі положення нашої розвідки спираються на геоситуаційний підхід, який було теоретично обґрунтовано О. Трофімовим.

Метою статті є внесення структурної визначеності в категорію МДС та виділення груп показників, характеристик і факторів ризику (географічних передумов), які доцільно застосовувати в межах суспільно-географічного підходу до її вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед варто окреслити зміст категорії МДС. Згідно зі сформульованим нами визначенням медико-демографічна ситуація – це просторово-часовий стан демографічних процесів у причинно-наслідковому взаємозв'язку з якісними характеристиками населення, його здоров'я (працездатність, тривалість життя, захворюваність) у межах поліфакторної суспільно-географічної обумовленості. Відповідно до змісту формується також структура категорії. У ній поєднуються суто географічна категорія «геодемографічна обстановка (ситуація)» та широка міждисциплінарна категорія «суспільне здоров'я». Базою (фундаментом) для такого поєднання слугує блок чинників впливу та факторів ризику (географічні передумови), які формують також територіальну визначеність суспільно-географічного дослідження. Загальну структуру категорії МДС доцільно відобразити за допомогою аналогово-асоціативної схеми-моделі (див. рисунок 1).

Для визначення основних показників, що характеризують МДС, доцільно знову звернутися до основних суміжних категорій. Так, під час аналізу геодемографічної ситуації зазвичай використовують низку показників. Зокрема, В. Яворська запропонувала оцінювати геодемографічну ситуацію за 41 ознакою, розділяючи їх також на показники-стимулятори та показники-дестимулятори (див. таблицю 1) [8].

У таблиці 1 жирним шрифтом виділено показники (вибірку проведено автором), які також є базовими під час оцінки МДС. Зрозумілою є недоцільність використання характеристик сімейного стану як прямих показників МДС. У структурі МДС сімейний стан виступає фактором впливу (ризиком), оскільки безпосередньо за допомогою цієї характеристики неможливо описати стан (рівень) здоров'я населення, проте досить добре можна пояснити деякі особливості формування такого стану. Також для характеристики геодемографічної ситуації використовують показники механічного руху населення (наприклад, у роботі А. Майстера та В. Лажніка [1]). Однак міграцію доцільно розглядати як вагомий фактор впливу на формування МДС через її вплив на структурні особливості населення.

У практиці дослідження суспільного здоров'я традиційно використовують такі показники:

- 1) демографічні: народжуваність, смертність (загальна, дитяча, перинатальна, повікова), середня тривалість життя;
- 2) показники захворюваності (загальної, за окремими віковими групами, для інфекційних, хронічних неспецифічних захворювань, окремих видів захворювань, захворюваності з тимчасовою втратою працездатності тощо);

3) показники інвалідності (загальної, нами);
 дитячої, за віковими групами, за причи- 4) рівень фізичного розвитку [2].

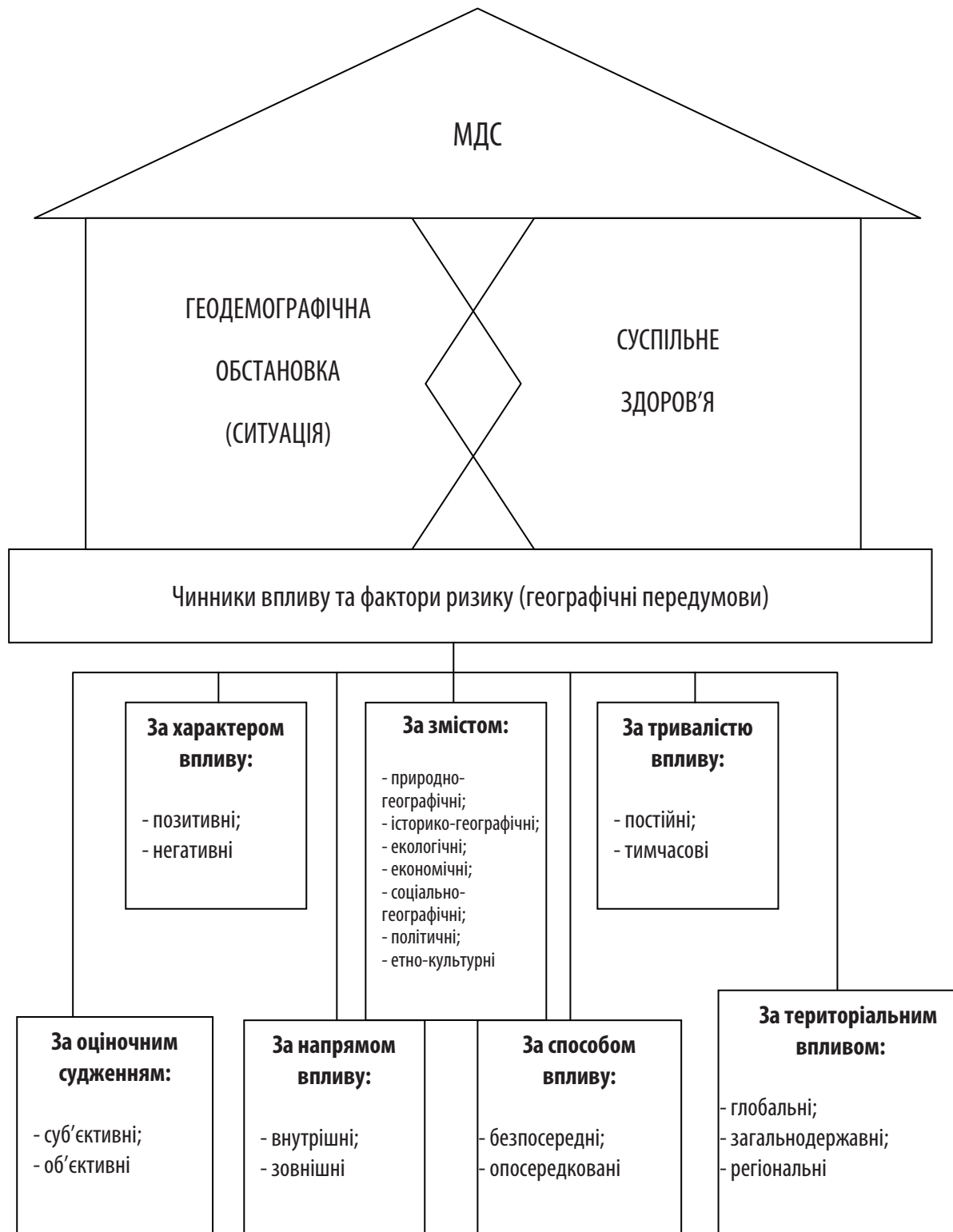

Рис. 1. Аналогово-асоціативна схема-модель структури категорії МДС (розроблено автором)

Таблиця 1

Головні показники та характеристики геодемографічної ситуації

Показники-стимулятори			Показники-дестимулятори					
1	Кількість живонароджених і природний приріст (+/-) населення, на 1 000 осіб наявного населення		1			Кількість померлих, обидві статі, на 1 000 осіб наявного населення		
	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення		
2	Шлюбність, кількість шлюбів на 1 000 осіб наявного населення		2			Кількість розлучень, на 1 000 осіб наявного населення		
	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення		
3	Нетто-показник відтворення населення (на 1 жінку)		3			Різниця років у тривалості життя між чоловіками й жінками		
	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення					
4	Сумарний коефіцієнт народжуваності (на 1 жінку)		4			Демографічне навантаження на населення у віці 15–64 років, осіб		
	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення		
5	Народжуваність за віковими групами матерів (15–49 років), на 1 000 жінок відповідного віку		5			Середній та медіальний вік населення, років		
	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення	обидві статі	чоловіки	жінки		
6	Тривалість життя (середня тривалість життя, років)		6			Смертність дітей у віці до 1 року, на 1 000 живонароджених		
	обидві статі	чоловіки	жінки					
7	Показники співвідношення вікових груп населення (‰)							
	0–14	15–65	65 і старші					

Примітка: укладено автором з використанням даних В. Яворської [9].

Оскільки фактори впливу на МДС є базисом для дослідження категорії, необхідно ґрунтовно й виважено розглянути вплив кожного фактора як окремо, так і в сумарному результуючому наслідку. Із цією метою нами було класифіковано фактори впливу й чинники ризику залежно від специфіки та напрямку впливу (див. рисунок 1).

У цілому внесок кожної групи факторів у процес формування МДС медіально визначено. За основу можна взяти різні варіанти комбінацій факторів впливу на здоров'я населення, що розглядаються в різних наукових напрямках (див. таблицю 2).

За даними таблиці 2 зрозуміло, що на формування здоров'я більшою мірою мають вплив суто географічні фактори (хоч і виражені в різних іпостасях, як-то:

соціальні, соціально-економічні, природні умови тощо). Для порівняння потрібно розглянути також позиції щодо факторів впливу на демографічну ситуацію – ще одну головну донорну лінію. Так, за твердженням Н. Прицюк та К. Сегіди [3; 4], основними групами факторів впливу є природно-біологічні, соціально-економічні, соціально-культурні та психологічні. З проаналізованого цілком очевидною постає закономірність залежності здоров'я населення й демографічної ситуації від одних і тих же факторів. Оскільки категорія МДС є акцептором зазначених ліній, закономірною буде аналогічна залежність її від тих самих основних груп факторів впливу та передумов формування.

Таблиця 2

Основні варіанти групування факторів впливу на здоров'я населення [7]

Фактори	Вклад, %	Джерело інформації
Соціальний	50	Статут ВОЗ, Прохоров (1996 р.)
Біологічний	20	
Антропогенний	20	
Медичне обслуговування	10	
Соціальні	25	Петленко (1996 р.)
Психологічні	15	
Культурні	5	
Генетичні	20	
Екологічні	25	
Медичні	10	
Стиль життя	50–52	Алексєєв (1991 р.)
Спадковість	18–25	
Природні умови	10–20	
Організація охорони здоров'я	10–15	
Стиль життя	50–55	Лісіцин (2001 р.)
Генетика, біологія людини	15–20	
Зовнішнє середовище	20–25	
Охорона здоров'я	8–10	
Стиль життя (у тому числі медичне обслуговування)		Кутєпов (1995 р.)
Генотип популяції		
Стан навколишнього середовища		
Природні (абіотичні та біотичні)		Келлер (1993 р.)
Соціально-економічні		
Комплексні		
Стиль життя: конкретні умови життя, поведінкові стереотипи		Іванова (1998 р.)
Навколишнє середовище		
Медико-санітарна допомога		

Однак варто також враховувати, що соціогеосистема є складною гетерогенною системою, тому будь-яка подія (політична, соціально-економічна чи природна), як внутрішня, так і зовнішня, може стати точкою біфуркації зі значними наступними амплітудними змінами в

динаміці, як позитивними, так і негативними. Також потрібно правильно трактувати поняття «фактор» у ситуаційному підході. «Фактор» розглядається як рушійна сила й необхідна умова процесу, він несе в собі момент обумовленості одного іншим, впливу одного на інше, що й створює динамічність того, що має назву «ситуація». З іншого боку, у загальному випадку в невизначеності поняття «фактор» присутній момент несподіванки, незапрограмованості, випадковості. Сам по собі «фактор» є випадковим, невизначеним із боку його природи та неоднозначним із точки зору детермінуючого впливу [5]. З такої тенденції зрозуміло, що всі чинники впливу необхідно розглядати також як фактори ризику в перспективному розрізі.

Оскільки категорія МДС формується в зоні перетину двох інших категорій, основні характеристики й індикатори МДС складаються з показників, що входять до складу вихідних «ситуацій». Закономірним є те, що деякі характеристики агрегованих категорій переходять із розряду «характеристик» у розряд «факторів впливу» (як, наприклад, вищезазначені характеристики міграцій і сімейного стану). Методологічне поле категорії МДС охоплює велику кількість характеристик, проте у зв'язку зі статистичною обмеженістю можливості відбору інформації доцільно використати основні з них, які мають високий рівень верифікації дослідження. Нами було відібрано такі основні характеристики МДС: народжуваність і природний приріст, смертність (у тому числі дітей до 1 року), захворюваність, статеві-вікова структура населення, очікувана тривалість життя та супутні допоміжні категорії, які ми відобразили на відповідній схемі (див. рисунок 2).

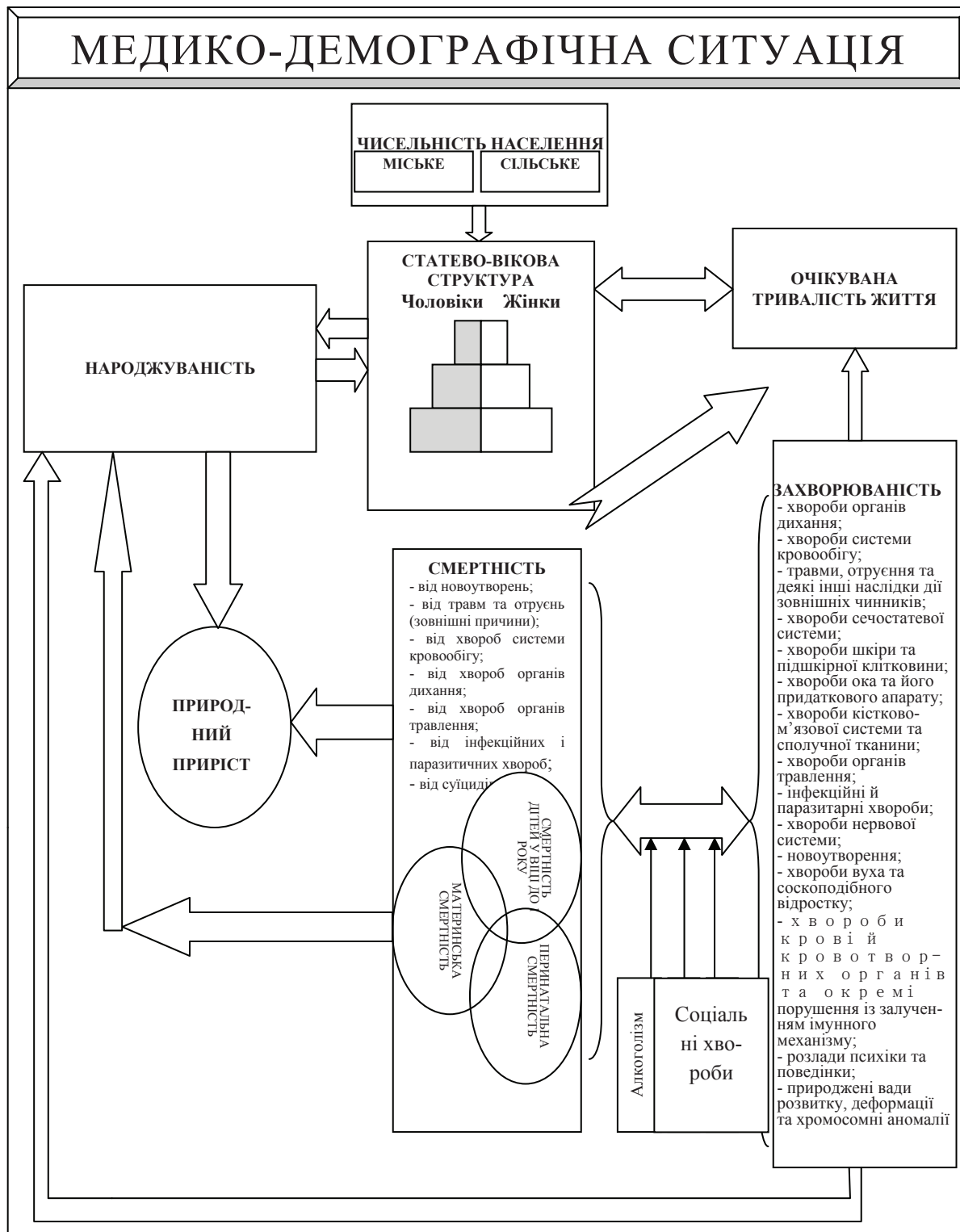

Рис. 2. Схема основних показників МДС та їх взаємозв'язків (розроблено автором)

Висновки. Отже, категорія МДС хоч і є недостатньо обґрунтованою в суспільно-географічних дослідженнях, проте вже має всі ознаки змістовної

конституційованості. Історична обумовленість категорії пояснюється більш зростаючою увагою географів як до демографічних проблем, так і до проблем

формування здоров'я. Підпорядкованість та взаємозалежність характеристик МДС пояснюється як структурними особливостями використання показників суміжних категорій (таких як геодемографічна обстановка, рівень і якість суспільного здоров'я, медико-екологічна ситуація), так і особливостями функціонування соціогеосистеми. Не менш важливим є

факторний аналіз впливу на МДС, що підкреслюється також територіальною визначеністю дослідження. Саме за допомогою використання медико-демографічних показників можна як усвідомити результати діяльності соціуму, так і спрогнозувати й попередити негативні явища в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Майстер А. Сучасна геодемографічна ситуація в Маневицькому районі Волинської області / А. Майстер, В. Лажнік // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 15. – С. 66–77.
2. Общественное здоровье и здравоохранение : [учебник] / В. Медик, В. Юрьев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2012. – 288 с.
3. Прицюк Н. Демографічна ситуація українсько-польського пограниччя : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Н. Прицюк ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 20 с.
4. Сегіда К. Передумови та чинники демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми / К. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії. – Х. : Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2010. – Вип. 9(2). – С. 185–191.
5. Солодухо Н. Методология ситуационного подхода в научном познании / Н. Солодухо // Фундаментальные исследования: научно-теоретический журнал Российской Академии Естествознания. – М., 2005. – № 8. – С. 85–88.
6. Топчієв О. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Топчієв. – О. : Астропринт, 2005. – 639 с.
7. Черковец М. Роль социально-экономических факторов в формировании здоровья населения Центральной России : автореф. дисс. ... канд. географ. наук : спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная и политическая география» / М. Черковец ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2003. – 27 с.
8. Яворська В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти : автореф. дис. ... докт. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В. Яворська ; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2014. – 40 с.
9. Яворська В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні : [монографія] / В. Яворська. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – 384 с.

УДК 911.3

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНВЕСТУВАННЯ ТА КАПІТАЛЬНІ ІНВЕСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

Бульба Ю.М.,
аспірант кафедри географії
(Ніжинський державний
університет Миколи Гоголя)

*У статті досліджено теоретичні основи інвестиційних процесів в Україні. Висвітлено погляди різних учених щодо сутності інвестицій. Проаналізовано інвестиції за різними ознаками. Проведено аналіз капітальних інвестицій в Україні. **Ключові слова:** інвестиції, інвестиційні процеси, класифікація інвестицій, капітальні інвестиції.*

*В статье исследуются теоретические основы инвестиционных процессов в Украине. Освещены взгляды разных ученых относительно сущности инвестиций. Проанализированы инвестиции по различным признакам. Проведен анализ капитальных инвестиций в Украине. **Ключевые слова:** инвестиции, инвестиционные процессы, классификация инвестиций, капитальные инвестиции.*

Bylba J. THEORETICAL BASIS OF INVESTMENT AND CAPITAL INVESTMENT IN UKRAINE. The theoretical bases of investment processes in Ukraine are investigated. Consider the views of different scientists about the nature of investment. Investment analyzes on different grounds. Capital investments in Ukraine are analyzed. **Key words:** investment, investment processes, classification of investment, capital investment.

Постановка проблеми. Вивчення інвестиційних процесів – важливе дослідницьке завдання як для економіко-географів, так і для економістів. Зумовлено це тим, що інвестиції торкаються найглибших основ господарської діяльності та водночас визначають процес економічного розвитку держави. Нині інвестиції являють собою засіб забезпечення умов виходу з негараздів, підвищення технічного прогресу, якісних зрушень у народному господарстві, зростання якісних показників господарської діяльності на мікро- і макрорівнях.

У сучасному суспільстві досить актуальним є поглиблення теоретичних досліджень інвестиційної діяльності на всіх її рівнях. Однією з основних проблем залишається теоретичне висвітлення інвестиційних форм, їх взаємозумовленості та взаємозв'язку, а

також визначення головних пріоритетів у регіональній структурі інвестицій.

Просторово-часовий аналіз досліджуваних процесів також є актуальним, проте для цього треба осмислити головні поняття інвестиційної діяльності, узагальнити їх.

Метою статті є розгляд теоретичних основ інвестиційних процесів і проведення аналізу капітальних інвестицій в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує велика кількість визначень поняття «інвестиції». Економічну сутність цього поняття вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: О.П. Ковтун, А.С. Музиченко, Я.Д. Крупка, С.К. Реверчук, Дж. Бейлі, А.А. Пересада та інші. Варто зазначити, що не існує вичерпного й загальноприйнятого визначення терміна «інвестиції», яке б відповідало потребам сьогодення.

Т.В. Дорошенко вказує, що інвестиції – це всі види грошових, майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в реальні й фінансові активи з метою отримання прибутку (доходу). Під інвестиціями треба розуміти тільки ті вкладення, метою яких є отримання прибутку (доходу) [2, с. 114].

У Законі України «Про інвестиційну діяльність», зазначено: «Інвестиції – це всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької й іншої діяльності, унаслідок чого створюється прибуток або досягається соціальний ефект» [7, с. 6]. Такої думки дотримуються О.М. Ляшенко та О.М. Антіпов.

Тематика інвестицій широко представлена в роботах зарубіжних учених. Л.Дж. Гітман та В. Шарп у дослідженнях приділяють увагу проблемам інвестицій і факторам, що на них впливають, а також визначають вплив інвестицій на світову й національну економіку [8, с. 112].

Окремі напрями й аспекти інвестиційних процесів досліджували такі вчені-географи: Ю.Д. Качаєв, Б.М. Данилишин, А.Л. Мельничук, А.П. Голіков, О.Г. Топчієв, С.П. Запотоцький, Ю.Ю. Заволока, О.Ю. Кононенко, Л.М. Немець, В.Д. Олійник, П.А. Черномаз.

Ю.Д. Качаєв основну увагу приділяє проблемам дослідження інвестиційної діяльності на загальнодержавному рівні. Автор розробив методичні й теоретико-методологічні основи інвестиційно-географічного районування України [3].

Ю.Д. Качаєв виділив інтегральні типи й підтипи згідно з теоретичними засадами інвестиційно-географічного районування, а також запропонував типізацію регіонів України за сукупністю типологічних ознак інвестиційної діяльності. Також Г.П. Підгрушним та Ю.Д. Качаєвим розробле-

ний атлас «Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність» [4].

Ю.Д. Качаєв визначає процес інвестування як «вкладання матеріальних, фінансових коштів та інтелектуальних цінностей у різні види діяльності, тобто сприяння розвитку певних процесів, явищ, об'єктів, зокрема забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів» [3, с. 39].

Проте не всі аспекти були визначені й отримали чітке наукове обґрунтування. Потребують узагальнення існуючі підходи до визначення поняття «інвестиції», осмислення класифікацій інвестицій і можливості їх використання для суспільно-географічних досліджень. Саме цьому присвячена пропонується стаття.

Виклад основного матеріалу. Термін «інвестиції» походить від латинського слова «invest», що в основному розумінні означає «вкладати». У більш широкому розумінні інвестиції розглядаються як вкладання капіталу й при цьому його збільшення в майбутньому.

До початку 90-х рр. в Україні категорії «інвестиції» не знаходилося місця ні в теорії, ні в практиці. Уперше це поняття з'явилося в літературі під час розгляду поняття «капітальні вкладення».

Коли в Україні почали формуватися ринкові відносини, то змінилися й наукові засади сутності інвестицій, з'явилися основні підходи до їх оцінки, а також методи та принципи здійснення інвестиційної діяльності [1].

Головним періодом інвестиційних досліджень вважаються 90-ті рр., коли проблемам теоретичного вивчення категорії «інвестиції» та головним її процесам приділялася значна увага.

Французький економіст П. Массе дає таке визначення: «Інвестиції – це акт обміну сьогоdnішнього задоволення потреби на очікування задоволення її в май-

бутньому за допомогою інвестиційних благ» [5, с. 27].

У Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» зазначено: «Інвестиція – це господарська операція, яка передбачає придбання основних фондів, нематеріальних активів, корпоративних прав і цінних паперів в обмін на кошти або майно. Інвестиції поділяють на капітальні, фінансові та реінвестиції» [7, с. 6].

Найбільш повною вважаємо класифікацію інвестицій за різними ознаками, наведену в роботі А.С. Музиченка [6, с. 31]. Вона включає майже всі ознаки інвестицій, більшою мірою відповідає діючій статистиці та є пристосованою для цілей аналізу й прогнозування.

За об'єктами вкладання коштів інвестиції поділяються на фінансові й реальні. Фінансові інвестиції – це залучення коштів у фінансові інструменти, здебільшого цінні папери. Реальні інвестиції – це вкладення коштів (майна) у реальні активи (нематеріальні (інновації) та матеріальні).

За характером участі в справах підприємства розрізняють портфельні та прямі інвестиції. Портфельні інвестиції – господарська операція, яка передбачає придбання фінансових активів, цінних паперів за грошові кошти на фондовому ринку. Прямі інвестиції – це господарська операція, яка передбачає внесення коштів або майна в статутний фонд (капітал) юридичної особи в обмін на корпоративні права, емітовані такою юридичною особою.

За періодом інвестування виділяють короткострокові й довгострокові інвестиції. Короткострокові інвестиції – це інвестиції на період до одного року. Довгострокові інвестиції – це інвестиції на період більше одного року. Зокрема, до

останніх належать вкладення в основне виробництво, інноваційну діяльність, цінні папери строком погашення більше одного року.

За формами власності інвесторів інвестиції поділяються на іноземні, державні, приватні та спільні. Іноземні – фізичні і юридичні особи іноземних держав. Державні – державні й місцеві органи влади, державні підприємства з бюджетних фондів. Приватні – фізичні особи, а також юридичні особи з приватним капіталом. Спільні – суб'єкти певної держави й іноземних держав.

Важливим із географічної точки зору є поділ інвестицій на внутрішні й зовнішні. Перші здійснюють інвестиції в об'єкти інвестування в межах держави, другі – поза межами держави.

Треба також розмежувати «інвестиції» та «капітальні вкладення». Хоч інвестиції здійснюються здебільшого у формі капітальних вкладень, проте вони значно ширші за основним змістом, ніж капітальні вкладення. Вони охоплюють так звані реальні інвестиції (капітальні вкладення) і портфельні (фінансові) інвестиції.

Розглядаючи поняття інвестицій і процеси, які тісно пов'язані з ними, треба зупинитися на понятті «капітальні інвестиції», оскільки вони є складовою частиною інвестицій, що спрямовані на переоснащення й відтворення виробничих і невиробничих активів.

Капітальні інвестиції – це витрати на створення нових, реконструкцію й технічне переоснащення діючих основних фондів [6, с. 7].

Завдяки капітальним інвестиціям реалізуються найефективніші форми суспільної організації виробництва: його спеціалізація, кооперування й комбінування. Капітальні інвестиції включають реконструкцію, модернізацію, технічне переоснащення підприємства й

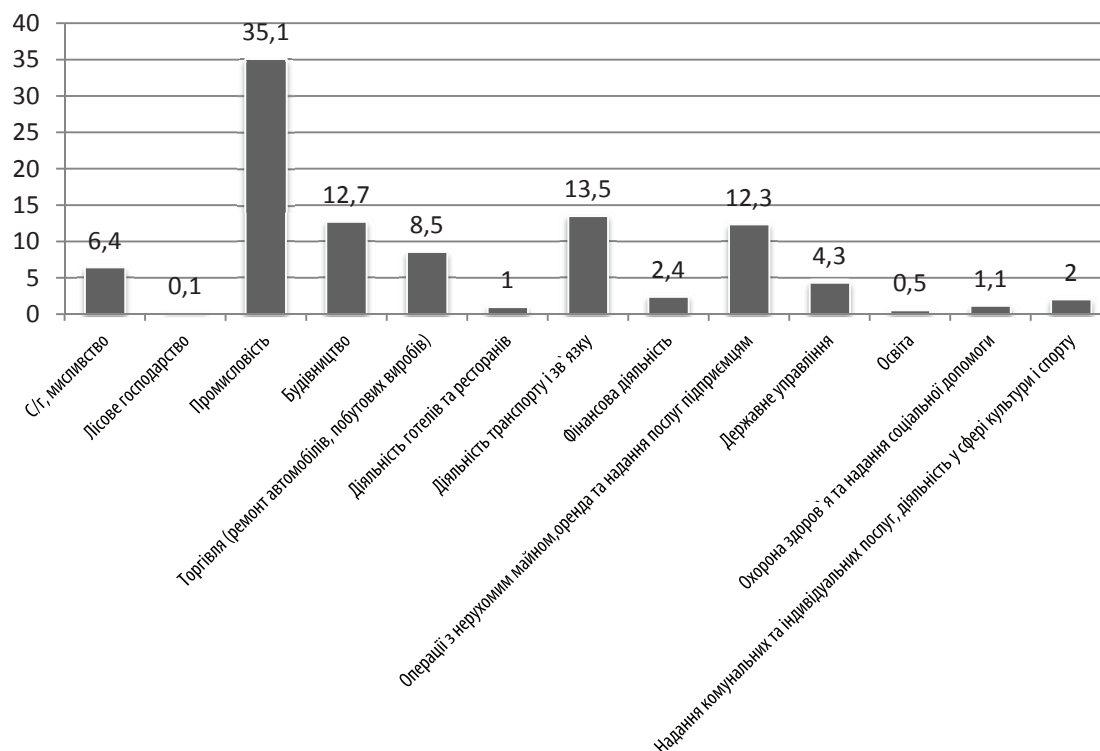
інші напрями поповнення основних засобів [6, с. 27].

Якщо проаналізувати структуру капітальних інвестицій в Україні за видами економічної діяльності за 2013 р. (рис. 1), чітко простежується, що майже половина капітальних інвестицій припадає на промисловість (35%), дещо менше на будівництво (12,7%), діяльність транспорту та зв'язку (13,5%) і операції з нерухомим майном, оренду та надання послуг підприємцям (12,3%). Найменшу кількість

капітальних інвестицій отримує сфера освіти (0,5%), охорони здоров'я й надання соціальної допомоги (1,1%), а також діяльність готелів і ресторанів (1%).

Такий розподіл інвестицій зумовлений насамперед тим, що ці галузі є найбільш розвиненими в господарстві України. Саме від діяльності промисловості, транспорту, зв'язку, а також будівництва й операцій із нерухомим майном можливо отримати найбільшу вигоду в порівняно короткий термін.

Структура капітальних інвестицій в Україні за видами економічної діяльності на 2013 рік (у %).

Рис. 1. Структура капітальних інвестицій в Україні за видами економічної діяльності за 2013 р. (у %)*

* Складено автором згідно з даними Державної служби статистики України [9].

На рис. 2 зображено капітальні інвестиції в Україні за регіонами за 2013 р. (у фактичних цінах, млн грн), де простежується така картина: для регіонів України характерна нерівномірність

розподілу внутрішніх інвестицій, а саме капітальних інвестицій. Найбільше їх зосереджено насамперед у Києві (79 614 млн грн), Донецькій (31 722 млн грн), Дніпропетровській (22 509 млн грн) та

Київській (20 367 млн грн) областях. Найменшу кількість капітальних інвестицій отримують Житомирська (2 893 млн грн),

Рівненська (2 771 млн грн), Чернівецька (2 229 млн грн) та Чернігівська (2 737 млн грн) області.

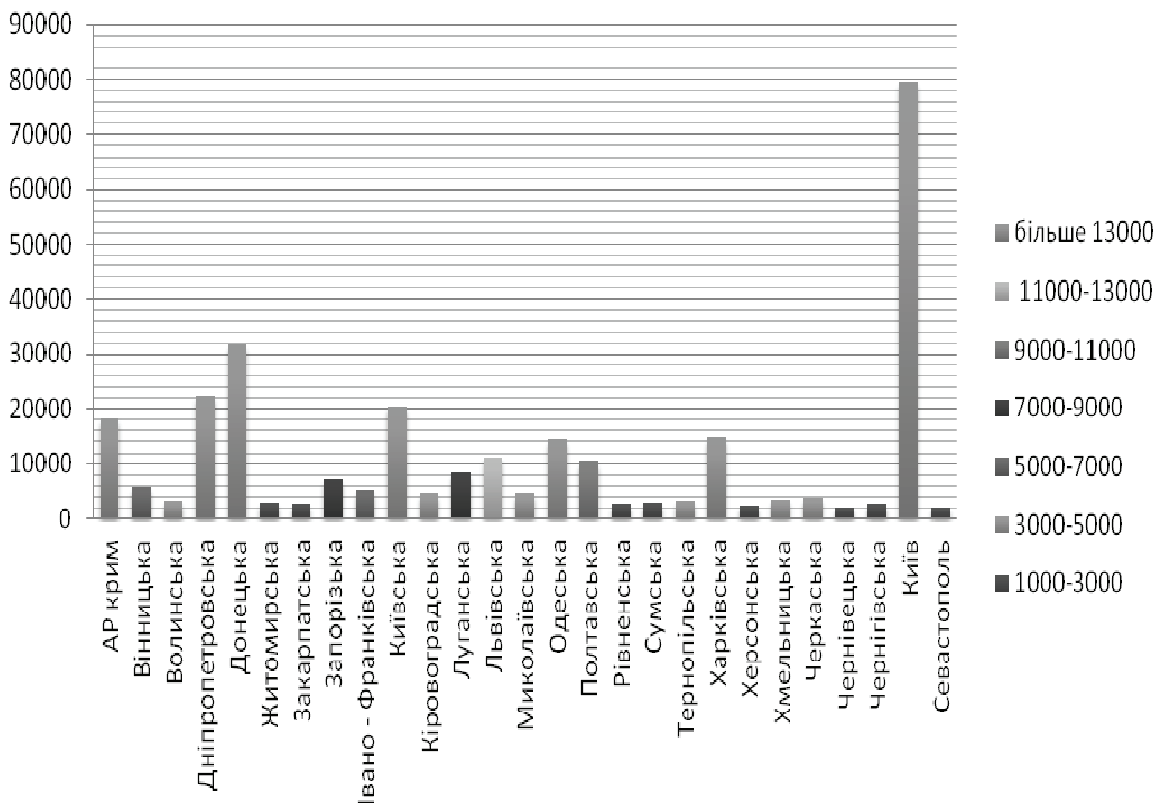

Рис. 2. Капітальні інвестиції в Україні за 2013 р. (у фактичних цінах, млн грн)*

*Складено автором згідно з даними Державної служби статистики України [9].

Таку закономірність можна пояснити високою часткою в господарстві областей тих галузей, які найбільше інвестуються, високим рівнем розвитку соціально-економічної сфери, сприятливих умов для ведення інвестиційної діяльності.

Висновки. Проблеми інвестування завжди знаходилися в центрі уваги як економічної, так і географічної науки. Проаналізувавши теоретичні погляди на сутність інвестицій, можна сказати, що інвестиції – це складне та змістовне поняття, що інтегрує в собі різні економічні процеси, які впливають на виробництво, розподіл, обмін і споживання національного продукту.

Інвестиції класифікують за певними ознаками: за об'єктами вкладання коштів, за характером участі в справах підприємства, за періодом інвестування, за формами власності інвесторів, за регіональною ознакою.

Варто також зазначити, що інвестиції здійснюються здебільшого у формі капітальних вкладень.

За видами економічної діяльності майже половина капітальних інвестицій в Україні припадає на промисловість, будівництво, діяльність транспорту та зв'язку, операції з нерухомим майном, оренду та надання послуг підприємцям. Незначну кількість капітальних інвестицій отримує сфера освіти, охорони здоров'я

та надання соціальної допомоги, а також діяльність готелів і ресторанів.

У регіональному аспекті України найбільшу кількість інвестицій отримують

такі області: Київська, Дніпропетровська, Донецька.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Денисенко М.П. Основи інвестиційної діяльності : [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / М.П. Денисенко. – К. : Алерта, 2003. – 338 с.
2. Дорошенко Т.В. Сутність інвестицій як економічної категорії / Т.В. Дорошенко // Фінанси України. – 2000. – № 11. – С. 114–118.
3. Качаєв Ю.Д. Теоретико-методологічні та методичні засади інвестиційно-географічного районування України / Ю.Д. Качаєв // Український географічний журнал. – 2005. – № 3. – С. 38–43.
4. Качаєв Ю.Д. Типізація регіонів України за особливостями інвестиційної діяльності / Ю.Д. Качаєв // Український географічний журнал. – 2005. – № 4. – С. 44–50.
5. Массе П. Критерии и методы оптимального определения капиталовложений / П. Массе. – М. : Статистика, 1971. – 504 с.
6. Музиченко А.С. Інвестиційна діяльність в Україні : [навчальний посібник] / А.С. Музиченко. – К. : Кондор, 2005. – 406 с.
7. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18 вересня 1991 р. № 1560-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 37. – 238 с.
8. Шарп У.Ф. Инвестиции / У.Ф. Шарп, Г.Дж. Александер, Дж.В. Бейли. – пер. с англ. – М. : Инфра-М, 2003. – 1028 с.
9. Регіони України : статистичний збірник : в 2 ч. / за ред. О.Г. Осауленка ; Державна служба статистики України. – К., 2013. – Ч. II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

УДК [911.2:556]:551.4

АНАЛИЗ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ СЕВЕРНОГО ПОБЕРЕЖЬЯ АЗОВСКОГО МОРЯ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ ЕГО РЕКРЕАЦИОННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Винниченко Г.П.,

доктор геолого-минералогических наук, профессор, профессор кафедры экологии и географии (Херсонский государственный университет)

Давыдов А.В.,

кандидат географических наук, доцент, заведующий кафедрой экологии и географии (Херсонский государственный университет)

Бровко М.А.,

преподаватель кафедры экологии и географии (Херсонский государственный университет)

*В статье анализируется влияние геологического строения северного побережья Азовского моря и протекающих здесь экзогенных процессов, а также влияние гидродинамического режима в морском бассейне на рекреационные особенности данного региона. **Ключевые слова:** северное побережье Азовского моря, рекреационные возможности, геологическое строение, гидродинамический режим.*

*У статті аналізується вплив геологічної будови північного узбережжя Азовського моря й екзогенних процесів, які тут відбуваються, а також вплив гідродинамічного режиму в морському басейні на рекреаційні особливості цього регіону. **Ключові слова:** північне узбережжя Азовського моря, рекреаційні можливості, геологічна будова, гідродинамічний режим.*

Vinnichenko G., Davydov A.V., Brovko M.A. RECREATIONAL FEATURES OF THE NORTHERN COAST THE SEA OF AZOV. The article analyzes the influence of the geological structure of the northern coast of the Sea of Azov and exogenous processes taking place here, as well as the influence of hydrodynamic conditions in the marine basin on the recreational features of the region. **Key words:** Northern Coast of the Azov Sea, recreational opportunities, geological structure, hydrodynamic regime.

Вступление. В пределах северного побережья Азовского моря располагается значительное количество курортно-санаторных и других оздоровительных объектов, которые пользуются широкой известностью и признанием не только в Украине, но и далеко за ее пределами. Реконструкция и улучшение этих объек-

тов, а также строительство новых центров такого же типа вызывает необходимость детальных исследований природных особенностей данного региона.

Состояние исследования. В последние десятилетия в акватории Азовского моря и прилегающих к нему побережий выполнен большой объем работ самого

различного профиля по изучению геолого-геоморфологического строения, а также других природных факторов, действующих в пределах указанного моря и его побережий. Так, к настоящему времени проведено ландшафтное районирование Украины, включая северное побережье Азовского моря, восстановлена история развития зональных ландшафтов в четвертичном периоде (Н.П. Герасименко) [5]; установлена экологическая диагностика и оценка устойчивости ландшафтной структуры Азовского моря (Л.А. Беспалова) [2].

С учетом комплекса природных условий проведено кадастровое подразделение земель Юга Украины (по материалам Херсонской области), дана их сельскохозяйственная и экологическая характеристика при эксплуатации этих земель (Д.С. Мальчикова) [7].

Сведения вышеприведенных работ и ряд других (А.В. Давыдов, М.А. Бровко, А.В. Востриков и др.) [3; 4; 6] уже дали положительные результаты в рекреационном освоении северного побережья Азовского моря. Следует отметить, что в ряде случаев все еще приходится сталкиваться с недостаточно полным использованием природных факторов и влиянием техногенной деятельности на морское побережье. Здесь прежде всего имеется в виду не всегда учитываемые в решении рекреационных проблем особенности геолого-геоморфологического строения и условия формирования в связи с этим пляжной полосы северного побережья Азовского моря.

Изложение основного материала. В настоящее время согласно имеющимся материалам северное побережье Азовского моря четко подразделяется на две части: северную (севернее Бердянска), прилегающую к восточным склонам Приазовской возвышенности, и южную (южнее Бердянска), охватывающую крайние

восточные районы Причерноморской низменности. Обе эти части характеризуются аккумулятивно-абразионным типом морских берегов. В то же время как в северной, так и южной части в каждом из районов проявляются специфические черты, обусловленные геолого-геоморфологическим строением побережья и происходящими здесь экзогенными, в частности эрозионно-денудационными, а также техногенными процессами и гидродинамическим режимом в Азовском море. Естественно, эта специфика существенно влияет на рекреационную оценку всего северного побережья Азовского моря.

В зависимости от геологического строения и особенностей рельефа береговые процессы, как аккумулятивные, так и абразионные, протекали по-разному, что и наложило отпечаток на формирование важнейших морфологических черт береговой полосы. В цоколе Приазовской возвышенности обнажаются метаморфические и гранитоидные породы Украинского кристаллического массива. На них залегают неогеновые отложения с пологим падением напластований в сторону моря, то есть на восток.

В западных районах в местах глубоких эрозионных врезов речных долин (Ингулец, Молочная и др.), а также по материалам буровых работ под толщей неогена обнаруживаются и более древние палеогеновые и меловые отложения. Установлено, что северная часть морского побережья (севернее Бердянска) испытывает поднятия 1–2 мм/год общей амплитудой 150–180 м, в связи с чем здесь происходит отступление береговой линии и сокращение ширины пляжной полосы [1]. В основании восточного склона Приазовской возвышенности севернее Бердянска устанавливаются многочисленные выходы оползневых образований, сложенных

хаотическими нагромождениями глыб неогеновых отложений и массивов кристаллических, гранитоидных пород и подстилающих неоген-палеогеновых накоплений.

Наибольшим распространением оползни пользуются на участке побережья от Белосарайской косы до Кривой, где в поле отложений понтического яруса наблюдаются шлейфы оползневых выходов, представленных глыбовыми скоплениями пород докембрия и накоплениями миоцена. Крупные выходы более древних пород, чем понтический ярус, квалифицируются здесь как эрозионные останцы, выраженные в рельефе возвышенными участками обычно округлой формы [1]. Наиболее часто подобные выходы наблюдаются в устьевой правобережной части р. Кальмиус в окрестностях Мариуполя. Некоторые такие выходы могут отождествляться с шарьяжами, однако зафиксировать следы динамических воздействий в основании указанных выходов не удается.

Породы как в предполагаемых останцах шарьяжей, так и в подстилающих их отложениях, как правило, полурыхлые, а иногда и совсем рыхлые. Выявляется хаотическое беспорядочное нагромождение глыб миоценовых пород, промежутки между которыми заполнены современными осадками песков и глин. Выступы в море, образованные оползнями, сразу же после их появления начинают разрушаться волноприбойными и другими гидродинамическими процессами (течениями, сгонно-нагонными явлениями и т. д.). Заливы же между оползневymi выступами заполняются обломочным материалом, преимущественно песками, формируя аккумулятивные формы рельефа (косы, отмели и т. д.).

Основная масса терригенного материала поступает в пляжную зону северного

побережья Азовского моря благодаря рекам, которые дренируют восточные склоны Приазовской возвышенности. Определенную роль играет и плоскостной денудационный смыв с побережья и привнос осадков вдольбереговым течением от устьевой части р. Дон с северо-востока на юго-запад. Характеристика роли и значения каждого из вышеуказанных факторов в поставках материала в пляжную зону северного побережья Азовского моря приводилась уже неоднократно многочисленными публикациями (например, Ю.Д. Шуйский, Ю.Г. Юровский) [9; 10; 11].

Дифференциация обломочного материала по гранулометрическим фракциям и минералогическому составу происходит уже в речных долинах. В волноприбойной зоне совершается разделение на легкую фракцию, представленную преимущественно кварцевыми песками с примесью раздробленных раковин, и тяжелую фракцию, представленную крупно- и среднезернистыми обломками, более тяжелыми, чем кварц минералов.

Вдольбереговые течения уносят обломки легкой фракции с северо-востока на юго-запад. Пески тяжелой фракции остаются, как правило, в прибрежных участках, примыкающих к областям денудации и эрозии, то есть к участкам, которые служат источником этих обломков. Таким образом, минералогический состав пляжных песков предопределяется в значительной степени особенностями геологического строения прибрежных районов и характером гидродинамического режима. Такая же зависимость минералогического и гранулометрического состава пляжных песков наблюдается в районах других морских бассейнов и освещалась в публикациях, в частности Д.В. Наливкина [8].

В пределах северного побережья Азовского моря, которое приурочено к Приа-

зовской возвышенности, тяжелая фракция пляжных песков, согласно исследованиям конца прошлого столетия и начала двухтысячного года, подразделяется на три ассоциации (Ю.Г. Юровский) [11]. В первой из них преобладают окрашенные в черный цвет пироксены и амфиболы, вторую ассоциацию составляют гранаты-альмандины красного цвета, в третьей ассоциации в составе пляжной зоны песков обнаруживаются минералы с радиоактивными элементами – ксенотимом и моноцитом.

Считается, что все минералы тяжелой фракции являются продуктами разрушения метаморфических и интрузивных пород, то есть источником их сноса в пляжные прибрежные пески служит область Украинского кристаллического массива докембрия Приазовской возвышенности. Минералы тяжелой фракции уже во время транспортировки речными потоками и плоскостным смывом, а затем гидродинамическими процессами и штормовым волнением концентрируются и отлагаются в виде черных полос среди светлых песков легкой фракции. Скопление обломков моноцита и ксенотима в пляжных песках севернее Бердянска существенно повышает естественный радиоактивный фон. В некоторых точках величина γ -излучения черных песков с моноцитом и ксенотимом многократно превышала допустимые 30 мкР/ч, а в районе селения Новопавловка прослой черных песков отличаются γ -излучением 235 мкР/ч. Повышенный радиоактивный фон, естественно, снижает рекреационные возможности пляжей северного побережья Азовского моря.

Надо отметить, что черные пески и особенности минералогического состава обломков обуславливают их быструю прогреваемость (иногда на значительную глубину), тем самым препятствуя зараста-

нию пляжей различными видами растительности. Эта особенность пляжных песков побережья севернее Бердянска в совокупности с конкретными природными условиями может быть оценена при рекреационном освоении территории как положительно, так и негативно.

Северное побережье Азовского моря в пределах Причерноморской низменности характеризуется сменой поднятий и опусканий в районе Геническа и на Черноморском побережье в пределах 1–2 мм/год. Побережье здесь слагается преимущественно неогеновыми отложениями. По речным долинам в цоколе террас обнаруживаются подстилающие более древние обломки палеогена. Роль оползневых процессов в прибрежной полосе резко снижается, ширина пляжной полосы заметно увеличивается. Кое-где наблюдаемые оползни по берегу Обиточного залива исчисляются всего несколькими первыми метрами. Состав обломков пляжных песков здесь существенно меняется по сравнению с районами северного побережья Азовского моря, приуроченными к Приазовской возвышенности. Преимущественное развитие получает терригенный материал, сносимый с побережья, сложенный, как указано выше, в основном на большой площади плейстоценовыми слабосцементированными осадками, а также тонкораздробленными раковинами.

В устьевой части реки Молочная в составе Федотовой косы встречаются редкие обломки кварца, чешуйки слюд и серицита, привнесенного сюда вдольбереговым течением и волновыми процессами. В районе Геническа и в пределах Арабатской стрелки количество песков из кайнозойской битой ракушки становится преобладающим. Значительно возрастает здесь и роль тонкообломочных песков того же состава, а также глиен, заключаю-

щих и довольно крупные дробленые раковины. Прогревание песков на пляжах здесь значительно ниже, чем в северной части побережья. Под тонким слоем (первые несколько сантиметров) сухого песка обнаруживаются влажные накопления аналогичного состава, как и поверхностные образования. В результате оказывается, что пляжные пески северного побережья Азовского моря в пределах Причерноморской низменности подвержены интенсивному зарастанию различными видами травянистой растительности, что препятствует проявлению ветрового воздействия и развеванию пляжных песков. Более того, сносимый с прилегающих к морю территорий песок задерживается в прибрежной зоне, оказывая влияние на состав пляжных песков и прибрежных подводных участков.

Следует отметить, что формирование рекреационных особенностей северного побережья Азовского моря происходит не только под воздействием естественных природных процессов, но и наложившихся на них явлений техногенеза. Освоение побережья, строительство здесь поселений, причалов, портовых сооружений, путей сообщения и других промышленных и гражданских сооружений, а также отбор песка с территорий пляжей не остаются бесследными для окружающей среды и обитающего здесь органического мира – биосферы. В ряде мест техногенез нередко подавляет и заглушает естественные природные процессы, вызывая негативные проявления в развитии природной обстановки.

Характер проявления техногенеза в зависимости от вида производственной деятельности и природных условий существенно различается. На участках побережья, прилегающего к восточным склонам Приазовской возвышенности, господствующее развитие получают процес-

сы техногенеза, обусловленные промышленным, индустриальным производством и строительством гражданских сооружений. Сброс промышленных и бытовых отходов непосредственно на побережье и в прибрежные воды Азовского моря с заводов и предприятий Бердянска, Мариуполя и других городов и поселений, а также выбросы в атмосферу газообразных отходов ощутимо меняют и ухудшают рекреационные возможности данного участка морского побережья.

На участках побережья Азовского моря, охватывающего крайние восточные районы Причерноморской низменности, отрицательное воздействие на природные условия оказывает техногенез, связанный с сельскохозяйственной деятельностью. Распашка и обработка земель, сопровождаемая внесением различных видов удобрений, а также ядохимикатов для борьбы с сельхозвредителями и последующий снос материала с этих земель в морской бассейн вызывает существенные преобразования окружающей среды и биосферы.

Заметно меняется видовой и количественный состав ракушечных организмов, являющихся одними из поставщиков терригенного материала в состав пляжных песков. В отдельных местах морские воды не в состоянии самовосстанавливаться от загрязнения до естественного природного состояния. Равновесие в биосфере нарушается, происходит сокращение водорослевых зарослей, служащих кормом для определенных видов животного мира. Соответственно, происходят нередко негативные изменения в окружающей обстановке в целом.

Выводы. Из вышеизложенного видно, что рекреационные возможности различных регионов северного побережья Азовского моря неодинаковы. Определяющими факторами при этом являются

особенности геологического строения побережья и протекающие здесь экзогенные процессы в тесном взаимодействии с гидродинамическим режимом в морском бассейне. Таким образом, реакционное освоение северного побе-

режья Азовского моря немыслимо без учета индивидуальных черт каждого конкретного его региона, прежде всего его геологического строения и гидродинамического режима в море.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР / Разраб. Советом по изучению производит. сил УССР АН УССР, Сектором географии АН УССР и Киев. гос. ун-том им. Т.Г. Шевченко при участии фабрики № 2 ГУГК; редкол.: П.Н. Першин (пред.) и др. – М.: ГУГК, 1978. – 183 с.
2. Беспалова Л.А. Экологическая диагностика и оценка устойчивости ландшафтной структуры Азовского моря: автореф. дисс. ... докт. геогр. наук: спец. 25.00.23 «Физическая география и биогеография, география почв и геохимия ландшафтов» / Л.А. Беспалова; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2007. – 30 с.
3. Бровко М.А. Литодинамические процессы и антропогенные формы рельефа в пределах северного побережья Азовского моря / М.А. Бровко // Морские берега: эволюция, экология, экономика: материалы XXIV Международной береговой конференции, посвященной 60-летию со дня основания Рабочей группы «Морские берега» (п. Ольгинка, 1–6 октября 2012 г.): в 2 т. – Краснодар: Издательский дом «Юг», 2012. – Т. 1. – С. 75–78.
4. Востриков А.В. Природные и техногенные факторы современного развития берегов восточной части Азовского моря: автореф. дисс. ... канд. геогр. наук: спец. 25.00.25 «Геоморфология и эволюционная география» / А.В. Востриков; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2006. – 30 с.
5. Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України: автореф. дис. ... докт. геогр. наук: спец. 11.00.04 «Геоморфологія та палеогеографія» / Н.П. Герасименко; Інститут географії Національної академії наук України. – К., 2004. – 20 с.
6. Давыдов А.В. Влияние разломов в земной коре на расположение аккумулятивных форм в пределах северного и северо-западного побережья Азовского моря / А.В. Давыдов // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: збірник наукових праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2011. – С. 99–110.
7. Мальчикова Д.С. Географічні основи кадастру сільськогосподарських земель Півдня України (на прикладі Херсонської області): автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Д.С. Мальчикова; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – О., 2003. – 27 с.
8. Наливкин Д.В. Геология СССР / Д.В. Наливкин. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 815 с.
9. Шуйский Ю.Д. Проблемы исследования баланса наносов в береговой зоне морей / Ю.Д. Шуйский. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1986. – 240 с.
10. Шуйский Ю.Д. О влиянии геологического строения морских берегов на процессы абразии / Ю.Д. Шуйский, Г.А. Симеонова // Доклады Болгарской АН. – 1976. – Т. 29. – № 2. – С. 241–243.
11. Юровский Ю.Г. Гидрогеология прибрежной зоны / Ю.Г. Юровский, И.М. Байсарович. – Симферополь: ДИАИПИ, 2005. – 180 с.

ОСОБЛИВОСТІ АНТРОПОГЕННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КАРКІНІТСЬКОЇ ЗАТОКИ

Давидов О.В.,

кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри екології та географії (Херсонський державний університет)

Журавська І.Ю.,

студентка факультету біології, географії і екології (Херсонський державний університет)

*Статтю присвячено особливостям антропогенної трансформації на території акваторії Каркінітської затоки. Висвітлено основні напрями діяльності, які мають негативний вплив на водне середовище та функціонування об'єктів природно-заповідного фонду. Визначено вплив сільськогосподарських угідь та активного видобування корисних копалин на біорізноманіття прилеглих територій. **Ключові слова:** антропогенна трансформація, берегова смуга, водно-болотне угіддя, рекреаційні землі, екологічний стан.*

*Статья посвящена особенностям антропогенной трансформации на территории акватории Каркинитского залива. Освещены основные направления деятельности, которые оказывают отрицательное воздействие на водную среду и функционирование объектов природно-заповедного фонда. Определено влияние сельскохозяйственных угодий и активной добычи полезных ископаемых на биоразнообразие прилегающих территорий. **Ключевые слова:** антропогенная трансформация, береговая полоса, водно-болотное угодье, рекреационные земли, экологическое состояние.*

Zhuravska I., Davydov O.V. FEATURES ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION KARKINITSKY BAY. The article is devoted to the peculiarities of human transformation on the waters of the Gulf Karkinit'ska. The basic activities that have a negative impact on the aquatic environment and the functioning of natural protected areas. The influence of active farmland and mining operations on biodiversity surrounding areas. **Key words:** anthropogenic transformation, foreshore, water wetlands, recreational land, environmental condition.

Вступ. За мірою розвитку людської цивілізації відбувається посилення антропогенного впливу на прибережні екосистеми, унаслідок чого відбувається трансформація морського середовища. Без урахування цього впливу неможливо об'єктивно оцінити сучасний стан прибережних акваторій, а це у свою чергу перешкоджає успішному проведенню політики раціонального природокористування та розробці регіональних схем охорони прибережних акваторій. Саме тому тема статті є актуальною.

Характеристика регіону. Каркінітська затока є найбільшою затокою Чорного моря, віддаленою від нього північно-західною частиною Кримського півострову. Вона характеризується розчленова-

ною береговою смугою, у її межах виділяють акумулятивні форми (Джарилгацька, Бакальська, Каланчацька) і корінні півострови (Домузгла, Гіркий кут, Денгельтип), які поділяють акваторію затоки на менші за розміром водойми. Серед останніх виділяються такі: Джарилгацька, Каржинська, Каланчацька, Широка, Гірка та Перекопська затоки [10].

Довжина берегової смуги Каркінітської затоки складає близько 308 км, у тому числі 246 км у межах Херсонської області. Ширина затоки – 90 км, довжина – 100 км. Площа складає 87 000 га. Висота над рівнем моря: мінімальна – 0,4 м, максимальна – 2,2 м. Максимальна глибина затоки навпроти с. Залізний порт та с. Більшовик – 17–20 м. Глибина прибережної смуги вздовж усієї затоки в

межах Херсонської області коливається від 0,6 м до 0,8 м. У межах Кримського півострову – від 0,6 м до 4 м.

У геологічному відношенні відповідна затока розташована на поверхні Каркінітського прогину, який характеризується пануванням негативних тектонічних рухів зі швидкістю 2,5–3,5 мм/рік. Саме тому в її межах відбувся процес інтенсивного накопичення уламкового матеріалу переважно піщано-черепашкового та черепашково-мулистого складу.

У Херсонській області відповідна затока омиває території Скадовського й Каланчацького районів. Уздовж узбережжя цієї затоки поширені нечисельні населені пункти, проте трансформація навколишнього середовища має значний характер, насамперед через широке поширення сільськогосподарських угідь та активний видобуток корисних копалин [9].

Природоохоронне значення. Природний комплекс цієї затоки має важливе значення для охорони мігруючих і постійно живучих видів птахів, промислових риб і збереження біорізноманіття всієї геосистеми півдня України [6].

У флористичному відношенні лагунний комплекс вміщує на своїх мілководдях понад 3 млн тонн рослинної маси, що складає з урахуванням катастрофічної загибелі в останні роки фітофтори 50% усіх запасів макрофітів у Чорному морі. На морському дні затоки широке поширення набули водні види рослинності, серед яких провідне місце займає *Zostera Marina*. У межах ділянок дна, які зазнали найбільшої антропогенної трансформації, поширення набула *Zostera nana*.

Водночас Каркінітська затока є важливим водно-болотним угіддям, яке має велике значення як кормова база для перелітних птахів [8]. Ця територія охороняється Рамсарською конвенцією [7]. У тваринному світі в межах акваторії затоки

найбільш поширеними є різноманітні гідроїдні форми (медузи, гребінці та ін.), молюски, ракоподібні та риби.

В останні 30–40 років структура екосистеми Чорного моря зазнала значних змін, що пов'язано з людською діяльністю та вселенням нових видів морських організмів, таких як молюск рапан (*Rapana venosa*), гребневик мнеміопсис (*Mnemiopsis leidyi*), блакитний краб (*Callinectes sapidus*) та інші. Водночас з активним виловом і зменшенням поголів'я риб у межах моря збільшується чисельність гідроїдних.

Антропогенна діяльність у регіоні. Уздовж узбережжя Каркінітської затоки розташована Краснознам'янська зрошувальна система та 16 рисівницьких господарств, які створюють передумови для інтенсивної антропогенної трансформації прибережних акваторій [4]. Загальна кількість скидних каналів [3], які впадають в акваторію затоки, нараховує 52, з яких 36 розташовані в межах нашої області. Саме за відповідними каналами до акваторії затоки потрапляють різноманітні фізичні й хімічні забруднювачі.

Важливим аспектом антропогенної трансформації є розсолонення прибережних акваторій мілководних заток. Найгостріше ця проблема проявляється в таких складових частинах Каркінітської затоки, як Джарилгацька, Каржинська й Каланчацька [1]. Відповідна проблема зумовлена використанням для зрошення слабомінералізованої води Каховського водосховища, яка має гідрокарбонатно-кальцієвий склад, із невисокою мінералізацією (до 0,4 г/л) і жорсткістю.

У цілому нераціональне зрошення в Херсонській області вже давно стало головною екологічною проблемою регіону. Саме воно спричиняє підтоплення численних населених пунктів, деградацію ґрунтів, забруднення морського узбе-

режжя й вимирання значної кількості видів фауни [2].

Додаткове навантаження на прибережні акваторії створюють морські порти, через які здійснюються численні вантажні перевезення. У межах цього регіону знаходяться два порти: Хорли та Скадовськ [10]. Для оптимізації судноплавства в регіоні до відповідних портів на морському дні створено підхідні канали, які мають набагато більшу глибину, ніж навколишні акваторії. Відповідну робочу глибину підтримують завдяки щорічному поглибленню, унаслідок якого з'являється значна кількість мулистих відкладів, демпінг яких відбувається на морському дні затоки в межах певних зон. Саме демпінг є також важливою проблемою регіону: він змінює літологічну структуру морського дна,

впливає на прозорість води та на біорізноманіття водних рослин і тварин.

Істотною проблемою регіону є також видобуток пісків із родовищ на морському дні в районі Чурюмської банки [9]. Відповідна діяльність спричиняє посилення небезпечних природних процесів у межах геологічного й гідрологічного середовища, а також впливає на біорізноманіття водних видів рослин і тварин.

Каркінітська затока являє собою регіон, який має важливе природоохоронне значення. Відповідна затока розвивається в умовах значного антропогенного тиску, який зумовлений трансформацією всіх складових частин навколишнього природного середовища. Як наслідок, змінюється рельєф морського дна, змінюється гідро-хімічний склад прибережних вод і чисельність біорізноманіття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров Б.Г. Экологические последствия антропогенного преобразования прибрежной акватории Черного моря в XX веке / Б.Г. Александров // Исследование береговой зоны морей : сб. научн. трудов / гл. ред. Ю.Д. Шуйский. – К. : Карбон ЛТД, 2001. – С. 25–34.
2. Біланчин Я.П. Ландшафтно- і ґрунтово-екологічні наслідки зрошення в степовій зоні півдня України / Я.П. Біланчин // Україна та глобальні процеси: географічний вимір / за ред. П.Г. Шищенко. – К. ; Луцьк : Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 3. – С. 71–73.
3. Давидов О.В. Вплив іригаційних каналів на розвиток берегової зони вітроприсушних берегів на Чорному морі / О.В. Давидов // Актуальні екологічні проблеми півдня України : збірник наукових праць / редкол. : О.В. Давидов та ін. ; Херсон. держ. ун-т ; Ін-т природознавства. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2006. – С. 30–34.
4. Ушкаренко В.О. Оцінка агроекологічного потенціалу зони рисосіяння Херсонської області / В.О. Ушкаренко, В.В. Морозов, Л.М. Грановська, О.В. Морозов // Таврійський науковий вісник. – 1999. – Вип. 11. – Ч. I. – С. 10–14.
5. Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 22 червня 2009 р. № 330 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0679-09>.
6. Природа Херсонської області / від. ред. М.Ф. Бойко. – К. : Фітосоціоцентр, 1998. – 120 с.
7. Природно-заповідний фонд України: території та об'єкти загальнодержавного значення / редкол. : К.М. Ситник (гол. ред.) та ін. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2009. – 332 с.
8. Водно-болотні угіддя України : [інформаційні матеріали] / [М.П. Стеценко, Г.В. Парчук, М.Л. Клесов, М.О. Осипова, Г.О. Мельничук, О.Л. Андрієвська] ; за ред. М.П. Стеценко. – К. : Б. в., 1999. – 312 с.
9. Шуйский Ю.Д. Основные результаты исследования влияния подводных карьеров по добыче песка на динамику берегов Черного моря / Ю.Д. Шуйский, Г.В. Выхованец, Г.С. Педан // Природные основы берегозащиты : сб. научн. трудов / отв. ред. В.П. Зенкович, Е.И. Игнатов, С.А. Лукьянова. – М. : Наука, 1987. – С. 68–82.
10. Шуйський Ю.Д. Провідні проблеми дослідження берегової зони морів, що омивають територію України / Ю.Д. Шуйський // Ерозія берегів Чорного та Азовського морів : сб. научн. трудов / відп. ред. Ю.Д. Шуйський. – К. : Карбон ЛТД, 1999. – С. 5–9.

УДК 551.438.5(477)

ПРОВІДНІ ВИДИ АНТРОПОГЕННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕЛЬЄФУ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Афанасьєва О.О.,
викладач кафедри
екології та географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*У статті наведено наявні види антропогенної діяльності, яка безпосередньо є чинником щодо перетворення рельєфу. Надано коротку характеристику форм антропогенного рельєфу, які виникають у результаті цього впливу. Представлено можливі заходи й шляхи мінімізації впливу трансформації рельєфу на навколишнє середовище. **Ключові слова:** антропогенна діяльність, трансформація рельєфу, компоненти ландшафту.*

*В статье представлены существующие виды антропогенной деятельности, которая непосредственно является фактором по изменению рельефа. Дается краткая характеристика форм антропогенного рельефа, которые возникают в результате этого воздействия. Представлены возможные меры и пути минимизации влияния трансформации рельефа на окружающую среду. **Ключевые слова:** антропогенная деятельность, трансформация рельефа, компоненты ландшафта.*

Afanasyeva O. LEADING KINDS OF HUMAN ACTIVITIES OF TRANSFORMATION RELIEF IN UKRAINE. *The article presents the available types of human activity, which is direct factor in the transformation of relief. We give a brief description of human forms of relief, resulting from this exposure. Presented possible measures and ways of minimizing the impact of the transformation of the relief on the environment. **Key words:** human activities, transformation of the relief, component of the landscape.*

Постановка проблеми. Розвиток науково-технічного прогресу та зростання потреб людства зумовили збільшення впливу на геологічне середовище. Антропогенний вплив на геологічне середовище має тенденцію до кумуляції. Активізація небезпечних геологічних процесів, зумовлена техногенною діяльністю людини, призвела до катастрофічних наслідків. Економічна шкода, пов'язана із цим, і людські жертви свідчать про необхідність особливої уваги до еколого-геологічних факторів під час господарського освоєння території. Нині техногенна діяльність людини, що впливає на геологічне середовище й рельєф літосфери, нерідко порівнюється зі швидкостями природних процесів, а в низці випадків навіть перевершує їх. Відповідно, територія України ха-

рактеризується не лише великою різноманітністю геолого-тектонічних і геоморфологічних умов, а й суттєвими відмінностями ґрунтового й рослинного покриву, кліматичних умов тощо. Тривале природокористування спричинило суттєву трансформацію рельєфу та багатьох компонентів ландшафту. Ця обставина зумовила вибір території України як об'єкта дослідження, а недостатня донині увага до геоморфологічних проблем техногенезу в українській науці про рельєф слугувала підставою для постановки цієї теми.

Аналіз останніх публікацій. Робота спирається на науково-теоретичні розробки, принципи й підходи, розроблені вченими-геоморфологами О.К. Леонтєвим, Ю.Д. Шуйським, В.П. Палієнко, В.В. Стецюком, І.П. Ковальчуком та іншими.

Метою статті є аналіз особливостей антропогенної трансформації рельєфу рівнин у межах території України. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: а) дослідити основні види антропогенної діяльності, які сприяють трансформації рельєфу; б) запропонувати можливі шляхи мінімізації антропогенного впливу на рельєф.

Виклад основного матеріалу. Аналіз поставленої проблеми будемо здійснювати за певними аспектами.

Господарська діяльність і трансформація рельєфу. Під впливом господарської діяльності відбуваються зміни природних компонентів ландшафтів: рельєфу – у процесі вирівнювання поверхні під час будівництва доріг, міст, добування корисних копалин у шахтах, кар'єрах тощо; ґрунтів – у процесі зміни їхньої структури й хімічного складу внаслідок оранки та вирощування сільськогосподарських культур, внесення органічних і мінеральних добрив, спровокованої землеробством водної й вітрової ерозії, площинного змиву, механічного впливу сільськогосподарської техніки; гідрологічного режиму – шляхом зарегулювання поверхневого стоку, створення ставків і водосховищ, перерозподілу річкового стоку, відгородження лиманів від основних акваторій тощо.

Природні умови та природні ресурси України змінюються під впливом різних видів природокористування: агропромислового, особливо землеробського, промислового, гірничодобувного, містобудівного, водогосподарського й гідротехнічного, лісопромислового, рекреаційного, природоохоронного.

Сьогодні вплив людини на геологічне середовище досяг гігантських розмірів і став відчутним не лише в окремих регіонах, а й у глобальному масштабі на всій планеті. Серед екзогенних процесів

з'явився цілий комплекс нових процесів, які прийнято узагальнювати під назвою антропогенезу, або техногенезу.

Наукове поняття «техногенез» було запропоновано в 1937 р. академіком О.Є. Ферсманом під час вивчення рудних родовищ. У загальному розумінні, згідно з В.І. Вернадським, це процеси зміни складу й будови верхньої частини земної кори, насамперед природних комплексів на її поверхні, під впливом людської діяльності. За своїми масштабами та значенням геологічна діяльність людини на сьогодні може зіставлятися з будь-яким з екзогенних процесів [1, с. 366–368; 10].

В антропогенному геологічному процесі спостерігаються ті ж чотири напрями фізичних, фізико-хімічних і геологічних перетворень, що й під час будь-якого екзогенного процесу, характерного для зони гіпергенезу: руйнування первинної речовини земної кори, подрібнення матеріалу; переміщення продуктів руйнування (транспортування) та їх розсіювання (дисоціація); утворення нових гірських порід; зміна хімічного складу підземних вод та порушення на локальному рівні гідрохімічної зональності.

Однак під впливом людини ці процеси протікають значно швидше, а іноді мають більші масштаби, ніж природні перетворення. Так, руйнування земної кори відбувається внаслідок видобування корисних копалин, різноманітних будівельних і вибухових робіт тощо. З метою переробки для господарських потреб людства порушується структура гірських порід, умови залягання, масивність.

Найбільше на геологічне середовище впливає гірничодобувна промисловість, сільськогосподарська діяльність людей, будівництво й експлуатація різноманітних будівель та інженерних споруд, будівництво й експлуатація лінійних комунікацій (газонафтопроводів, залізниць, автомобі-

льних шляхів), експлуатація крупних промислово-міських водозаборів [6].

Вплив промисловості на рельєф. Деякі рудні й нерудні корисні копалини розробляються ще з доісторичних часів. Особливого розвитку їх видобуток набув протягом останніх двох століть. На сьогодні щороку на Землі видобувається близько 100 млрд т руд, паливної сировини та понад 300 млн т сировини для виробництва мінеральних добрив і різноманітних будівельних матеріалів. Це приводить до великих змін, переважно негативних, як у геологічному середовищі, так і в навколишньому середовищі взагалі.

Найбільше впливають на природне середовище відкриті гірничі виробки, кар'єри, глибина яких у багатьох країнах світу досягає вже 500–600 м і більше. Спорушення таких глибоких виїмок порушує рівновагу в масиві гірських порід і спричиняє розвиток різноманітних геологічних процесів. Це призводить до порушення природної структури гірських порід, інтенсивного вивітрювання, розвитку тріщинуватості та розущільнення. Спостерігаються порушення статичної рівноваги порід, розвиток зсувних деформацій і явищ в укосах, випирання дна й бортів виїмок унаслідок пучення глинистих порід, фільтраційних деформацій порід, зумовлених різкими змінами гідрогеологічних умов. Крім того, щоб запобігти затопленню кар'єру, знижують рівень підземних вод за допомогою свердловин, пробурених навколо нього. Це не лише змінює режим підземних вод, а й впливає на режим джерел, колодязів, струмків і навіть річок, а в легкорозчинних породах спричиняє карстові процеси.

З кар'єрів і шахт лише Криворізького басейну щороку відкачується близько 50 млн м³ високомінералізованих вод із мінералізацією 28–30 та навіть 47 г/дм³. Ці води завдають значної шкоди сільсько-

сподарським угіддям не лише цього регіону, а й значної частини півдня України, оскільки засолюють також поверхневі й підземні води верхніх водоносних горизонтів.

У районах ведення гірничих робіт та антропогенного навантаження розвиток техногенного карсту нерідко супроводжується катастрофічними наслідками. Особливого розвитку цей процес набув у таких місцевостях: районах видобутку солей у межах Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Донецької областей (Солотвинське, Калуське, Стебніківське, Новокарфагенське та інші родовища); у межах родовищ сірки (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області); у районах розробки флюсодоломітової сировини в Західному Донбасі; на ділянках шахторозробок і внаслідок шахтного водовідливу (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Львівська області).

З гірничодобувною промисловістю пов'язані великі втрати родючих земель, які відводяться для кар'єрів, відвалів покривних порід, відходів переробки руд тощо. Наприклад, у Донецькій області площі кар'єрних полів перевищують 130 км², а площі, зайняті різними відвалами й териконами, – понад 220 км²; у Криворізькому басейні площа останніх сягає 50 км², а хвостосховищ – 47,1 км². Потужність відкладів у відвалах досягає 110 м. Слід зазначити, що породи териконів, піддаючись фізичному й хімічному вивітрюванню, розвіюються вітром, переносяться на значні відстані, забруднюючи атмосферу, ґрунти, поверхневі й підземні води. Наприклад, відвали Криворізького басейну виділяють за рік 42–65 тис. м³ пилу, а шламосховища додають ще 30–70 тис. т залізо-кварцового пилу. Крім того, від вибухів у кар'єрах на місто Кривий Ріг щодня випадає до 500 т пилу, який складається з оксидів заліза, кремнію та інших елемен-

тів. Не випадково кількість професійних захворювань у цьому місті серед робітників гірничорудної промисловості в 20–30 разів є вищою, ніж в Україні загалом.

Унаслідок виробничої діяльності підприємств обсяги промислових відходів в Україні щорічно збільшуються на 80 млн т. У зв'язку із сировинною орієнтацією економіки в їх складі домінують саме гірничопромислові відходи (близько 88%) [2].

Суттєво позначився на навколишньому природному середовищі бурхливий розвиток вугільної промисловості в Україні в повоєнні роки. Нині вуглевидобуток в Україні зосереджується в трьох басейнах: Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському. Усього в Україні на 2006 р. діяли 173 шахти та 6 розрізів. Шахти досягають глибини 1 300 м і більше.

Саме вугільній промисловості належить особлива роль у порушенні еколого-геологічних умов на Донбасі. Розробка кам'яного вугілля тут проводиться з XIX ст. На початок 1990-х рр. працювало 254 шахти, на яких видобувалося майже 180 млн т/рік вугілля, а також 65 вуглезбагачувальних фабрик, якими в місцеву гідрографічну мережу скидалося понад 22,0–25,8 м³/с (1,90–2,23 млн м³/добу) забруднених шахтних вод (з мінералізацією в середньому 2,4–4,5 г/дм³). Ці води вміщували велику кількість завислих твердих частинок. Згідно з даними 2003 р. за зменшення кількості працюючих шахт до 159 сукупні об'єми скидів шахтних вод становили 86,3 тис. м³/добу [2; 4, с. 59–69].

Велика кількість шахт і кар'єрів порушує режим підземних вод, що змінює природні ландшафти, на поверхні з'являються великі насипні конусоподібні горби, терикони, які часто горять, викидаючи в атмосферу багато диму. У вугільній промисловості відвали, що горять, є одним з основних джерел викидів шкідливих речовин в атмосферу. На 2006 р.

горіло 172 відвали з 913 в цій галузі. Другим за значенням джерелом забруднення атмосфери, пов'язаним із видобутком вугілля, є виділення з надр різних газів у значній кількості (у шахтах вони часто призводять до вибухів і людських жертв). Катастрофічними за наслідками є також займання вугілля в лавах, раптові викиди вугілля й порід, прориви води з верхніх горизонтів або з відкритих водойм тощо.

У сучасних умовах, за масового закриття шахт, спостерігається регіональне підвищення мінералізації підземних вод, у зв'язку із чим виникає ризик зростання мінералізації на водозаборах, розташованих у долинах річок, а також збільшення мінералізації поверхневих вод водойм.

Під час розвідування нафтових і газових родовищ головними чинниками, які негативно впливають на геологічне середовище, є вода й різноманітні хімічні елементи, які разом із водою потрапляють у глибокі шари гірських порід. Ступінь забруднення геологічного середовища буровими розчинами залежить від кількості й токсичності хімічних реагентів, які застосовуються для приготування промивних рідин. Їхня кількість у розчині має бути мінімальною, а концентрації – гранично допустимими.

Вплив сільського господарства. Незважаючи на поверхневий характер землеробства, ця діяльність справляє суттєвий вплив на геологічне середовище у зв'язку з охопленням значних площ, а в останні десятиріччя – унаслідок широкого застосування багатьох мінеральних добрив і різноманітних хімічних засобів боротьби з бур'янами та шкідниками сільськогосподарських культур (пестицидів, інсектицидів і гербіцидів), проведення водних меліорацій. В Україні цей вплив є особливо відчутним, оскільки сільськогосподарське освоєння території становить 70%, а розораність – 56%. Найбільша в Україні

частка порушених (більше 85%) і розораних (близько 71%) земель нині припадає на Дніпропетровську область.

Потужність зони техногенного впливу не обмежується ґрунтовим шаром і глибиною рівня ґрунтових вод. У всіх регіонах вона визначається глибиною експлуатаційних колодязів і свердловинами, за допомогою яких організовано господарське й питне водопостачання сільських районів, тобто становить 50–350 м.

Останнім часом на території України щороку використовується до 19 млн т мінеральних добрив, 130 тис. т пестицидів і значна маса хімічних меліорантів (гіпсу, фосфогіпсу, вапна). Це відбувається безперервно протягом тривалого часу також у регіональному масштабі. З мінеральними добривами в геологічне середовище вносяться калій, фосфор, азот, а також численні домішки, серед яких найшкідливішими є важкі метали, радіонукліди, які в різних концентраціях потрапляють у добрива з вихідної сировини [4, с. 59–69].

Отже, сільськогосподарське виробництво через його хімізацію перетворилося на могутній фактор зміни хімічного складу геологічного середовища. Внесення в нього хімічних елементів і сполук, у тому числі синтезованих, не властивих природі, здійснюється в таких кількостях, які не можуть поглинатися в повному обсязі в біогеохімічному циклі, тому відбувається їх нагромадження в ґрунтах, донних відкладах, гірських породах, поверхневих і підземних водах. У результаті геологічне середовище як частина біосфери не лише забруднюється, а й набуває в регіональних масштабах нової властивості – токсикогенності, що в екологічному відношенні є загрозою для біосфери в цілому.

Вплив різних видів будівництва на рельєф. Найвиразніше техногенез проявляється на територіях великих міст, які іноді займають величезні площі (від 600

до 6 000 км²). У них людина змінює природний рельєф, гідромережу, якість і запаси підземних вод, ґрунтовий покрив, рослинність, склад повітря, характер прояву екзогенних процесів та навіть клімат. Особливо активно антропогенні процеси розвиваються в районах великих хімічних і гірничопереробних заводів, де створюється специфічний ландшафт, змінюється ґрунтовий і рослинний покрив, склад атмосфери, на поверхні нагромаджуються відходи виробництва.

Згідно з даними інженерно-геологічних досліджень в Україні налічується 327 міст, які потребують захисту від тих або інших небезпечних природних чи природно-техногенних геологічних процесів.

У промислових центрах Придніпров'я, Донбасу, Миколаївщини інтенсивно відбуваються сучасні процеси техногенного осадонакопичення. Насипні відклади значної потужності, що формуються поблизу промислових підприємств, здебільшого в балках і ярах, на узбережжі дельт річок і лиманів Чорного моря, характеризуються неоднорідним складом та пухкою будовою. Потужність їх досягає 20 м. Намивні утворення формуються під час інженерної підготовки заплавної території та представлені переважно дрібнозернистими пісками. На намивних ґрунтах поширене цивільне й промислове будівництво (Київ, Дніпропетровськ).

У великих містах і промислових центрах є поширеним таке шкідливе явище, як підтоплення, що часто пов'язується з втратами води з водопровідної мережі, будівництвом ставків, водосховищ тощо. З підтопленням і локальним змочуванням лесів і лесовидних суглинків, на яких проводиться будівництво, пов'язані процеси просідання ґрунтів, які перебувають у напруженому стані від зовнішнього навантаження чи власної маси. Просідання викликають чисельні деформації конструк-

цій будівель і споруд. Формування верховодки, а іноді й нових водоносних горизонтів у містах веде до затоплення підвалів, просідання або набухання ґрунтів, деформації будинків старої забудови, активізації зсувних процесів, а з перетіканням техногенних вод у нижні водоносні горизонти – до погіршення якості підземних вод [5; 7; 8].

Особливо помітно техногенез поширюється навколо гідротехнічних споруд. У зв'язку з будівництвом гребель різко змінюється вигляд і гідрологічний режим річок, збільшується площа водного дзеркала. Підпір води в річках змінює режим підземних вод, рівень їх піднімається, місцями відбувається заболочення, а в посушливих районах, крім цього, – засолення ґрунтів. Підтоплення в зоні активного впливу підпору водосховища сприяє активізації екзогенних геологічних процесів (зсувів, суфозії, просідання тощо). У районах гідротехнічного й меліоративного будівництва (Каховське водосховище, Північнокримський канал) спостерігається широкий розвиток техногенного карсту [6; 9].

Серед сучасних інженерно-геологічних та гідродинамічних процесів підтоплення територій у степовій зоні України є найбільш очевидним і поширеним явищем, що відображає глибоку трансформацію природних умов живлення, розвантаження й формування запасів вод зони активного водообміну.

За даними Державної геологічної служби Міністерства екології та природних ресурсів України, Українського державного геологорозвідувального інституту та Державного науково-виробничого підприємства «Геоінформ України» динаміка процесу підтоплення залишається прогресуючою. Процес підтоплення набув регіонального характеру саме в південних областях (Дніпропетровській, Запорізькій,

Миколаївській, Одеській, Херсонській), а також у Полтавській і Харківській областях, де зосереджується 87% усіх підтоплюваних орних земель.

На території України експлуатується більше 25 тис. водосховищ і ставків (1 на 20–25 км²) об'ємом до 50 млрд м³ та площею більше 13 тис. км² (близько 2% площі території України). Висока частка зарегулювання поверхневого стоку під час виходу з ладу й відставання реконструкції та будівництва дренажу приводить до збільшення живлення ґрунтових вод і регіонального техногенного підняття їх рівня до критичної глибини 1,5–3,0 м.

За даними багаторічних спостережень режиму ґрунтових вод на масивах зрошення півдня України інтенсивність приросту рівнів чітко залежить від водоподачі та в середньому складає 0,3–0,8 м/рік. За результатами обстежень, проведених підрозділами Гідрогеолого-меліоративної служби Державного комітету України по водному господарству, у 2005 р. на території 17 областей у сільській місцевості в підтопленому стані (рівні ґрунтових вод менше 1,5 м) знаходилося 148 тис. га сільськогосподарських угідь, або 0,5% усієї площі сільгоспугідь, у тому числі 18,1 тис. га у зоні зрошення, або 0,8% наявних, а також 454 сільські населені пункти (рівні ґрунтових вод менше 2 м), з них 123 – у зоні зрошувального землеробства.

У результаті проведеної реструктуризації вугільної промисловості Донбасу в Донецькій області в 1996–2005 рр. проводиться закриття й ліквідація вугільних шахт, у тому числі 24 в Донецько-Макіївському, 18 у Торезо-Сніжнянському, 9 у Центральному, 4 в Червоноармійському вуглепромислових районах. Під час виведення шахт з експлуатації способом «мокрої консервації», тобто їх затоплення до статичного рівня, раніше здреновані товщі затоплюються, розміри депресійних

лійок зменшуються, змінюються швидкості потоку підземних вод, відбувається підйом рівнів підземних вод. На площах, де відбулися просадки над виробленим простором і незворотна консолідація пухких порід за рахунок їх осушення, нині розвиваються процеси підтоплення.

У західних областях України найбільші площі підтоплення збігаються з площею видобування вугілля у Львівсько-Волинському басейні. Спорудження й експлуатація магістральних трубопроводів, залізничних та автомобільних шляхів також здійснює значний вплив на стан геологічного середовища. Специфіка цих лінійних об'єктів полягає в їхній протяжності, прокладанні в різних природно-кліматичних зонах, транспортуванні шкідливих для навколишнього середовища продуктів (нафти, аміаку, етилену, кам'яного вугілля, мінеральних добрив тощо). Крім безпосереднього втручання, пов'язаного з технологією будівництва й експлуатації, є небезпека виникнення аварій, пожеж, забруднення атмосфери, ґрунтів і вод продуктами, що викидаються. Усе це завдає шкоди не лише геологічному середовищу, а й усьому довкіллю.

Вплив трансформації гідрологічного середовища на рельєф. У промислових агломераціях, де постійно діють і розширюються потужні водозабори підземних вод для питного й технічного водопостачання, а також у районах видобутку корисних копалин, де виконуються водопониження та осушувальні заходи, формуються великі депресійні й п'єзометричні воронки, які часто носять регіональний характер. До змін гідрологічних умов належать такі: 1) зміни умов живлення, руху й розвантаження підземних вод; 2) формування депресійних і п'єзометричних воронок підземних вод у процесі великого водовідбору; 3) осушення суміжних водоносних горизонтів;

4) зміна хімічного складу вод, що відбираються, у результаті взаємодії водоносних горизонтів і переміщення вод різної мінералізації в плані [2; 3].

На територіях великих міст, у яких щороку відкачують сотні мільйонів кубометрів підземної води (наприклад, у Києві лише із сеноманського горизонту відкачують 73 млн м³, з байоського – 47,5 млн м³; у Москві відкачують близько 120 млн м³; у Мехіко відкачують понад 300 млн м³), спостерігається різке зниження рівня підземних вод, що у свою чергу спричиняє ущільнення порід та опускання поверхні землі в цих районах. Так, у Токіо в результаті водовідбору окремі ділянки поверхні опускаються до 20 см за рік, а в Мехіко – навіть до 30 см, що суттєво перевищує амплітуду тектонічних рухів.

Водночас не можна не відмітити зменшення водовідбору за останні роки водозаборами Миколаївської, Херсонської областей, у зв'язку із чим у них спостерігається відновлення рівнів підземних вод експлуатаційних горизонтів [4, с. 59–69].

Шляхи мінімізації впливу трансформації рельєфу на навколишнє середовище. З огляду на причини розвитку екогенних геологічних процесів заходи щодо їх ліквідації в населених пунктах країни та на сільськогосподарських угіддях зводяться до таких:

- будівництво й реконструкція на території населених пунктів систем відведення поверхневих вод за їх межі;
- відновлення на всій території області природних стоків поверхневих вод (переважно ліквідація гребель та інших підірних споруд, що перешкоджають вільному поверхневому й ґрунтовому стоку води);
- забезпечення експлуатації існуючого та за необхідності будівництво додаткового дренажу;

– створення підпірних стінок, пологих задернованих схилів, лісових насаджень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, для збереження літогенної основи й раціонального використання ландшафтних комплексів територій необхідно здійснювати комплекс досліджень щодо виявлення негативного впливу антропогенного навантаження на геологічне середовище, прогнозувати його зміни, розробляти управлінські заходи, спрямовані на його

збереження та відновлення. Відповідно до цього нами було досліджено основні види антропогенної діяльності, що сприяють трансформації рельєфу, серед яких слід назвати насамперед господарську діяльність, промисловість, сільське господарство, різні види будівництва та трансформацію гідрологічного середовища.

Перспективними є розробка та впровадження нових заходів щодо мінімізації впливу антропогенної діяльності на рельєф України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білявський Г.О. Основи екології : [підручник] / Г.О. Білявський. – К. : Либідь, 2004. – 408 с.
2. Вижва С.А. Геофізичний моніторинг небезпечних геологічних процесів / С.А. Вижва. – К. : ВГЛ «Обрії», 2004. – 236 с.
3. Гошовський С.В. Екологічна безпека техногенних систем у зв'язку з катастрофічним розвитком геологічних процесів / С.В. Гошовський, Г.І. Рудько, Б.М. Преснер. – Львів ; К. : ЗАТ «Нічлава», 2002. – 624 с.
4. Коржнев М.М. Чинники впливу антропогенних змін геологічного середовища України на біорізноманіття і людину / М.М. Коржнев, Ю.Р. Шеляг-Сосонко, Є.О. Яковлев // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – К., 2003. – № 1. – С. 59–69.
5. Липинець І.П. Методичний підхід до еколого-економічної оцінки земельних ресурсів у зоні зрошення півдня України / І.П. Липинець // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НЛТУ України, 2005. – Вип. 15.6. – С. 429–432.
6. Рельєф України : [навч. посібник] / [Б.О. Вахрушев, І.П. Ковальчук, О.О. Комлев, Я.С. Кравчук, Е.Т. Палієнко, Г.І. Рудько, В.В. Стецюк] ; за заг. ред. В.В. Стецюка. – К. : ВД «Слово», 2010. – 688 с.
7. Ромашенко М.І. Зрошення в Україні: стан та шляхи поліпшення / М.І. Ромашенко, С.А. Балюк. – К. : Світ, 2000. – 153 с.
8. Рудько Г.І. Екологічна геоморфологія України / Г.І. Рудько. – К. : ВД «Слово», 2010. – 336 с.
9. Сучасна динаміка рельєфу України / за ред. В.П. Палієнко. – К. : Наукова думка, 2005. – 258 с.
10. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії : [навч. посібник] / О.Г. Топчієв. – О. : Астропринт, 2001. – 560 с.

УДК 911.9.007.69

САДОВО-ПАРКОВІ КОМПЛЕКСИ МІСТА ХЕРСОНА: ПЕРЦЕПЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Охременко І.В.,
кандидат географічних наук,
доцент,
доцент кафедри екології та
географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

Кросенко Я.О.,
студентка факультету біології,
географії і екології
(Херсонський державний уні-
верситет)

*У статті викладено результати дослідження перцепційних аспектів садово-паркових комплексів міста Херсона. Проведено аналіз сучасного стану зеленої зони міста на основі оцінки естетичних характеристик, визначено проблеми функціонування й розвитку садово-паркових комплексів, надано пропозиції щодо збереження, регульованого використання та збільшення привабливості парків та інших зелених зон міста Херсона. **Ключові слова:** перцепційність, садово-паркові комплекси міста Херсона, перцепційність садово-паркових комплексів міста Херсона.*

*В статье изложены результаты исследования перцепционных аспектов садово-парковых комплексов города Херсона. Проведен анализ современного состояния зеленой зоны города на основе оценки эстетических характеристик, определены проблемы функционирования и развития садово-парковых комплексов, внесены предложения по сохранению, регулируемому использованию и увеличению привлекательности парков и других зеленых зон города Херсона. **Ключевые слова:** перцепционность, садово-парковые комплексы города Херсона, перцепционность садово-парковых комплексов города Херсона.*

Ohremenko I., Krosenko Ya. THE PARK COMPLEXES OF KHERSON CITY: PERCEPTIONAL ASPECT. *The article describes the results of a study of perceptual aspects of landscape park complexes of the city of Kherson. The analysis of the current state of the green zone of the city based on the evaluation of aesthetic characteristics, identified problems in the functioning and development of the park facilities, offers conservation regulated use and increase the attractiveness of parks and other green areas of the city of Kherson. **Key words:** perceptual, park complexes of Kherson, perceptual parks complexes of Kherson.*

Дослідження стану міського середовища, яке безпосередньо оточує людину та включає в себе не лише зовнішню сферу – природне середовище, а й матеріальну структуру міста та характеризується багатогранністю антропогенних факторів, які виникли внаслідок господарської діяльності людини, є актуальною проблемою сьогодення, що має теоретичне й народногос-

подарське значення. Наукові праці останніх років [1; 2] присвячено розробкам теоретико-методичних і прикладних засад оцінки сприйняття людиною ландшафту. Дискусійними залишаються питання формалізації понять, виявлення чинників перцепційності тощо. Крім того, регіональні аспекти дослідження потребують уточнень і деталізації. Наявні проекти щодо розвитку

садово-паркових комплексів міста Херсона потребують наукового обґрунтування. У зв'язку із цим нами прийнято теоретико-методологічні засади перцепційності садово-паркових комплексів, розглянуто основні теорії сприйняття людиною ландшафту, біолого-еволюційні, культуро-середовищні, персональні чинники сприйняття ландшафту. Ландшафт на прикладі садово-паркових комплексів міста Херсона розглядається як об'єкт естетичного сприйняття. Особлива увага приділяється його фізіономічним, перцепційно-когнітивним аспектам, формуванню образу ландшафту, ландшафтним смакам.

Метою роботи є розробка теоретико-методичних засад вивчення естетичних характеристик садово-паркових комплексів міста Херсона для створення й збереження сприятливого (в естетичному плані) середовища існування людини. Ця мета обумовила необхідність вирішення низки взаємопов'язаних завдань, а саме:

1) деталізувати теоретико-методичні аспекти визначення перцепційності ландшафтів відповідно до специфіки об'єкта (садово-паркових комплексів);

2) проаналізувати сучасний стан зеленої зони міста (у тому числі оцінити естетичні характеристики), визначити основні проблеми функціонування й розвитку садово-паркових комплексів;

3) розробити пропозиції щодо збереження, регульованого використання й збільшення привабливості парків та інших зелених зон міста Херсона.

Об'єкт дослідження становлять садово-паркові комплекси міста Херсона. Предмет – естетичні властивості садово-паркових комплексів міста Херсона та вплив цих властивостей на людину.

У ході дослідження використовувалися такі основні методи: системно-структурний, літературний, порівняльно-аналітичний, спостереження та прогнозування. Систем-

но-структурний метод є базовим під час вивчення перцепційності садово-паркових комплексів міста Херсона (саме дослідження виступає як цілісна логічно послідовна система). Метод аналізу літературних джерел використовувався для формалізації понять, генезису, історії формування, класифікаційних особливостей перцепційності садово-паркових комплексів. Порівняльно-аналітичний метод застосовано з метою аналізу історії й сучасного стану об'єктів зеленої зони міста Херсона. Спостереження та прогнозування використовувалися для з'ясування особливостей сучасного стану садово-паркових комплексів міста Херсона та прогнозування їх подальшого розвитку (на рівні двох складових: пошукової й нормативної).

Результати проведених нами досліджень можна звести до певних положень, наведених далі.

1. Перцепція (від лат. perceptio – сприйняття) – чуттєве сприйняття зовнішніх предметів; психічний процес відображення предметів і явищ у всій сукупності їх властивостей та ознак за безпосереднього їх впливу на органи відчуттів. Сприйняття ландшафту людиною можливе в двох загальних формах: «дистанційній» і «задіяній».

Більшість теорій перцепційності ландшафту розроблено щодо естетичного сприйняття та оцінки об'єктів штучної природи. Виділено такі основні напрями дослідження сприйняття людиною ландшафту:

– визначення закономірностей сприйняття людиною ландшафтів різного функціонального призначення;

– формування ставлення людини до ландшафту;

– самопочуття людини в ландшафті, зокрема, здатність ландшафту відновлювати нормальний стан людини після стресу;

– планування ландшафту на основі його сприйняття людиною.

Усе більшого значення отримують дослідження перцепції ландшафту як туристичного простору.

Особливостями сприйняття людиною ландшафту є такі:

- а) соціальна гуманістична орієнтація;
- б) симбіотичний характер проблеми естетичного сприйняття;
- в) неоднозначність результатів дослідження та відсутність точних оцінок.

Формування образу ландшафту включає цілу низку процесів, як перцепційних, так і когнітивних. Ландшафт як об'єкт сприйняття можна поділити на три його частини: фізіономічну, індикатну та приховану.

Аналіз чинників естетичного сприйняття ландшафту дає змогу систематизувати їх у такі групи:

- біолого-еволюційні чинники;
- культуро-середовищні чинники;
- персональні чинники.

Серед структурних елементів ландшафту, що формують у людини його образ, можна виділити точкові, лінійні, площинні та об'ємні.

Естетичний потенціал ландшафту – властивість ландшафту через свої виняткові й звичайні риси викликати в людини почуття захоплення, інтересу, прив'язаності тощо.

Враження від ландшафту – сума всіх відчуттів, викликаних процесом чуттєвого сприйняття під час психологічної взаємодії з ландшафтом.

Естетичними якостями ландшафту є різноманіття, природність, своєрідність, гармонійність, краса.

Дослідження ландшафтних уподобань стикається з багатьма труднощами та жорстко детермінується якістю методики, яка залишається відносно невисокою. Під час проведення досліджень ландшафтних уподобань залишається ще чимало теоретичних і методичних проблем.

2. Влаштування садово-паркових комплексів на території міста Херсона має на

меті рівномірність розміщення зелених насаджень, отримання швидкого декоративного й санітарно-гігієнічного ефекту.

Під час створення озеленювальних систем міста Херсона вирішували три основні групи завдань, тісно пов'язаних з естетичним сприйняттям природних комплексів:

- містобудівні (пов'язані із членуванням окремих зон і структур міста, об'єднанням частин в одне ціле, підвищенням виразності архітектурних ансамблів);
- оздоровчі (пов'язані з оптимізацією мікроклімату);
- рекреаційні (вирішують проблеми відпочинку міського населення).

В основі озеленення міста Херсона лежать архітектурно-художні принципи, які не лише забезпечують естетизацію довкілля, а й покращують його санітарно-гігієнічні та архітектурно-планувальні параметри.

Актуалізація питань, пов'язаних із формуванням садово-паркових комплексів, тісно пов'язана з розвитком туристичного бізнесу та необхідністю забезпечувати індивідуальні риси зовнішнього архітектурно-художнього вигляду міста.

Зелена зона міста Херсона представлена об'єктами загального користування (парки, сквери), обмеженого користування (насаджень на територіях об'єктів громадського та іншого призначення), спеціального призначення (насаджень вздовж вулиць і санітарно-захисні насаджень).

3. Проблеми садово-паркових комплексів міста Херсона можна сформулювати так:

- недостатня розвиненість дорожньо-стежкової мережі;
- занедбаність територій садово-паркових комплексів (значна кількість природних і штучних насаджень потребує радикального втручання);
- площа паркового типу садово-паркового ландшафту складає лише 5,1% озеленої площі парку;

- переважання кількості видів дерев над кількістю видів кущів;
- функціональна неповноцінність об'єктів озеленення міста;
- порушення композиційного балансу територій садово-паркових комплексів (невдале поєднання рослин у групи);
- недостатня освітленість територій садово-паркових комплексів;
- незначний відсоток квіткового оформлення;
- під час розміщення рослин не враховано їх біоекологічні особливості тощо.

4. Для вирішення з'ясованих проблем необхідним є впровадження низки заходів, серед яких можна виділити такі:

- організація дорожньо-стежкової мережі;
- реконструкція озеленення;
- влаштування нових газонів і квітників;
- освітлення території садово-паркових комплексів, у тому числі художнє підсвічування;
- розміщення елементів і малих архітектурних форм дитячих спортивно-ігрових майданчиків;
- комплектація садово-паркових комплексів елементами благоустрою (лави, урни тощо);
- організація майданчиків для вигулу собак (припинення вигулу домашніх тварин на території садово-паркових комплексів міста);
- упорядкування паркування індивідуального транспорту (заборона організації самовільних ділянок для паркування на території садово-паркових комплексів);
- оздоровчі заходи щодо об'єктів озеленення міста (обрізання дерев);
- заміна дерев, які перебувають у незадовільному стані;
- реконструкція й капітальний ремонт об'єктів озеленення, впровадження новітніх технологій в озелененні;
- проведення робіт з озеленення та квіткового оформлення;

- створення рослинних угруповань, стійких до умов міського середовища;
- забезпечення сталого функціонування вже наявних зелених насаджень.

Необхідно розробляти реконструктивні заходи, спрямовані на відновлення насаджень парків та елементів благоустрою, для чого необхідно здійснювати такі заходи:

а) з метою відновлення колекції цінних у дендрологічному відношенні рослин, які з різних причин зникли, вводити в насадження шляхом посадки нових молодих екземплярів;

б) створювати оптимальні умови для природного поновлення дерев, а також росту й розвитку молодих рослин, для чого необхідно регулярно проводити відповідні агротехнічні заходи;

в) рослини, які з різних причин не поновлюються природним способом, необхідно вводити в насадження методом піднаметових культур із метою забезпечення зміни тих насаджень, які знаходяться в перестійному віці та в будь-який момент можуть загинути;

г) необхідно приділити увагу лікуванню хворих дерев, уражених ентомошкідниками й фітозахворюваннями, оскільки кошти на проведення таких заходів, як завжди, не виділяються.

Дослідження показали, що інтенсивність відвідування парків міста є достатньо невисокою. Загальний стан паркових насаджень із точки зору жителів міста є таким: 42,6% опитаних вважають його незадовільним, 35,9% – задовільним, 21,5% – добрим.

5. Пріоритетними напрямами збереження, регульованого використання й збільшення туристичної привабливості парків та інших зелених зон міста Херсона є такі:

- удосконалення правового й організаційно-господарського механізму функціонування зеленої зони міста Херсона;

– покращання екологічних, рекреаційно-туристичних та екоосвітніх функцій зеленої зони міста;

– посилення соціально-економічної та історико-культурної значимості зеленої зони міста;

– удосконалення політики землекористування й перспективного планування зелених зон міста.

Запропоновано такі заходи формування туристичної (у тому числі естетичної) привабливості садово-паркових комплексів міста Херсона:

а) закінчити роботи з інвентаризації зелених насаджень;

б) поліпшити контроль за утриманням зелених насаджень установами, підприємствами та організаціями всіх форм власності на територіях, що закріплені за ними, а також передбачити штрафні санкції за недотримання нормативно-правових актів щодо утримання елементів благоустрою міста (зелених насаджень);

в) збільшити кількість зелених насаджень;

г) забезпечити нормативно-правові заходи збереження існуючих зелених насаджень від знищення;

д) під час підписання договорів оренди земельних ділянок зобов'язувати орендарів здійснювати озеленення прилеглої те-

риторії та встановити норматив такого озеленення;

е) видачу дозволів на здійснення підприємницької діяльності в зелених зонах здійснювати лише на конкурсних засадах та в обмеженій кількості;

ж) до завершення проведення інвентаризації парків і скверів заборонити зміну цільового призначення земель, що знаходяться на їх території.

б. Для покращення естетичних, екологічних, екоосвітніх і туристичних функцій зелених зон міста необхідними є такі заходи:

– проведення робіт з інвентаризації та паспортизації об'єктів зелених зон міста для потреб поточного менеджменту, модернізації й перспективного планування;

– оцінка антропогенного впливу на об'єкти зеленої зони Херсона для потреб відновлення екологічних та естетичних функцій і створення системи моніторингу;

– заходи з рекультивзації порушених природних територій та об'єктів;

– заходи з оптимізації природокористування на території міста;

– розбудова системи регіональних і локальних екомереж для посилення ролі «зеленого каркасу» в структурі міста;

– забезпечення ефективної екоосвітньої й туристичної діяльності з використанням потенціалу зеленої зони міста.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Григорян А.Г. Ландшафт современного города / А.Г. Григорян. – М. : Стройиздат, 1986. – 136 с.
2. Гродзинський М.Д. Естетика ландшафту : [навч. посібник] / М.Д. Гродзинський, О.В. Савицька. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 183 с.

ENVIRONMENTAL PROTECTION AND SPATIAL PLANNING OF ECO-NET STRATEGIES IN REGIONS WITH HIGH LEVEL OF ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION OF GEOSYSTEMS

Malchykova D.S.,

Candidate of Geographical
Sciences,
Head of the Department of
Social and Economic Geography,
(Kherson State University)

Ponomareva A.A.,

Graduate student of the
Department of Botany
(Kherson State University)

Molikevych R.S.,

Lecturer of the Department of
Social and Economic Geography,
(Kherson State University)

*The features of the nowadays stage of transformation methodology spatial planning in Ukraine and the peculiarities of the formation mechanisms of environmental planning schemes in the region is shows. The characteristic features of specific land use Ukraine are described, differences in the development area and type of land use changes within the large natural-economic and administrative regions are characterized. The experience of the ecological network planning at the regional level, based on specific land use studies and determination of anthropogenic transformation of regional ecosystems submitted. Possible reserves of the eco-nets creation are identify and regional potential of eco-nets creation, possibilities of its realization are characterized. Determined by which land can form regional ecological network and outlines the main features and approaches of environmental policies and spatial planning ecological networks in regions with high anthropogenic transformation of landscapes. **Key words:** territorial planning, land use, anthropogenic transformation of landscapes, ecological networks, regional potential ecological network.*

*Досліджено сучасні стадії методології перетворення просторового планування в Україні, розкрито особливості механізмів формування схем планування охорони навколишнього середовища в регіоні. Названо характерні особливості землекористування в Україні, описано відмінності в розвитку й типах змін землекористування в межах великих природно-економічних та адміністративних районів. Представлено досвід екологічного планування мережі на регіональному рівні на основі конкретних досліджень землекористування й визначення антропогенної трансформації регіональних екосистем. З'ясовано можливі запаси створення екомереж, характеризується регіональний потенціал створення екомереж, можливості його реалізації. Визначається, які саме землі можуть формувати регіональну екологічну мережу, названо основні функції й підходи екологічної політики та просторового планування екологічних мереж у регіонах із високою антропогенною трансформацією ландшафтів. **Ключові слова:** територіальне планування, використання землі, антропогенна трансформація ландшафтів, екологічні мережі, регіональний потенціал екологічної мережі.*

Мальчикова Д., Пономарева А., Моликевич Р. ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ ЭКОСИСТЕМНЫХ СТРАТЕГИЙ В РЕГИОНАХ С ВЫСОКИМ УРОВНЕМ АНТРОПОГЕННОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ГЕОСИСТЕМ. Исследованы современные стадии методологии преобразования пространственного планирования в Украине, раскрыты особенности механизмов формирования схем планирования охраны окружающей среды в регионе. Названы характерные особенности землепользования в Украине, описаны различия в развитии и типах изменений землепользования в пределах крупных природно-экономических и административных районов. Представлен опыт экологического планирования сети на региональном уровне на основе конкретных исследований землепользования и определения антропогенной трансформации региональных экосистем. Определены возможные запасы создания экосети, характеризуется региональный потенциал создания экосети, возможности его реализации. Указывается, какие именно земли могут формировать региональную экологическую сеть, названы основные функции и подходы экологической политики и пространственного планирования экологических сетей в регионах с высокой антропогенной трансформацией ландшафтов. **Ключевые слова:** территориальное планирование, использование земли, антропогенная трансформация ландшафтов, экологические сети, региональный потенциал экологической сети.

Introduction. Nowadays in the Ukrainian sphere of social changes the "center of gravity" in solving of a lot of tasks is transferring from the state level to regional and local ones. The role of separate territories and territorial communities increasable grows in

coordinated governmental and local administrative action making, realization of social rights and population guarantees. In Ukrainian industrial sphere the branch-wise planning and administrating were traditionally in priority, as long as the territorial aspects of

social development were considered to be secondary. Nevertheless, appearance of a lot of contradictions in the system between society and nature shows the necessity in changing the priorities. The major number of modern researchers in the sphere of territorial planning, territorial management, landscape planning (A. Antipov (2006), V. Bokov (2005), A. Isachenko (2008), S. Kuznetsov (2008), D. Malchykova (2012), E. Pertsik (2006), O. Topchiev (2008)), emphasize the necessity in usage of territorial model, directing on saving the ecological, social and economical balance. According to the modern methodology the main task of territorial planning lies in the growth of the living standards. The solution of this task by methods of territorial planning presupposes searching of the best spatial connection between nature – population – house holdings both in regions, or county in general. At the same time the planning organization of natural environment is oriented on the formation of natural ecological safety basis, and the resettlement planning – on the spatial organization of population with guaranteed territorial safety and capability of active agricultural activity, the industrial planning – on the effective natural-resources potential of territories, labor force usage and minimal environmental pollution (O. Topchiev (2008), D. Malchykova (2012)).

The modern national politics of Ukraine in the sphere of environmental safety and spatial planning is forming in the context of Europe politics and is mostly oriented on prevention, control and regulation of negative anthropogenic influence on conditions and quality of the environment. At present day in Ukraine on nationwide level the main principles of national and regional ecological net schemes are worked out and legislatively accepted. As for the basic structural elements of ecological net and its parts, their list differentiates in normative and scientific

sources, but generally is quite defined and validate.

At the same time the development of regional eco-nets appears to be a hard task in Ukraine because of the high level of territorial land invasion and fragmentation of natural landscapes. Thus, land usage on the South of Ukraine, in Kherson oblast particularly, has a pronounced agricultural character – the level of agricultural land invasion is about 69%, in agricultural enterprises' ownership, and citizens ownership (generally, for agricultural activities) is about 64% of territory. Such specific way of management results in a very high level of natural environment transformation and causes different problems while the formation of ecological territorial safety basis – eco-net usage. Thus, the separate task of eco-nets' planning and further environmental strategy development is to evaluate the anthropogenic nature systems of territory transformation.

Analyses of recent publications. Numerous researches in the sphere of town-building and rayon planning, geography, regionalistics, urbanistics, landscape planning, are dedicated to the problems of territorial planning in Ukraine. Among those who laid the conceptual foundations for this important scientific and practical direction are M. Kolosovskiy, M. Baranskiy, E. Pertsyk, F. Listenhurt, G. Lappo, D. Bogorad, B. Davidovich, A. Izrailevych, V. Nudelman and many other professionals. A significant contribution to the theory and practice of regional planning made architects-urbanist V. Vladimirov, I. Fomin, Y. Belokon and other. The defining of the eco-net in researches and study of the current biodiversity of individual elements began in the 1990-s. The fundamental aspects of the formation and development of ecological networks one can find in the scientific works by Y. Shelyah-Sosonka (1999), P. Shyschenka, M. Hrodzynskoho (2001), V. Baranovskoho

(2001), T. Andriyenko (1991), S. Stoyka (1995, 2004), K. Sytnyka (1995), M. Holubtsya (1997). An important contribution to the development of the conceptual bases of ecological networks in line with international strategy development, the study of geographical aspects of their formation are worked out by L. Rudenko (1999, 2001), I. Horlenko (2001), N. Malyshevoyi, V. Oleschenka (2001), V. Paschenka (2000), O. Topchieva (1993–2007). Interesting and rewarding is the experience in constructive and geographical study of the regional ecological network formation and development by P. Tsaryk.

V. Sochava, V. Vinogradov (1981), K. Bilvitts (1980) developed a detailed gradation of anthropogenic changes of geosystems, and researched also the methodological tasks of anthropogenic geosystem transformation in Ukraine. The main methods of anthropogenic load, anthropogenic transformation analyses were being worked out in the papers of F. Milkova, A. Isachenko, P. Shischenko, K. Hoffman, M. Grodzinsky, G. Denysyuka, L. Malyshev, L. Medynskoho, L. Nalyvayko, V. Slyusarenko and other researchers [1–5; 8; 9]. In all the papers the problem of anthropogenic load and landscape transformation evaluation is of great importance. Quantitative methods of anthropogenic geosystem transformation evaluation, which take into account the structure of land holdings within geosystems, were developed by F. Milkov (1973), P. Shischenko (1988), S. Romanchuk (1981) and M. Grodzinsky (1995) The anthropogenic transformation of Ukrainian landscapes on zonal level was defined by P. Shishenko (1988). At the same time, the questions of environmental safety formation under the conditions of extreme convert by human beings belong to new and actual.

The basic material exposition. In former USSR territory planning was centralized.

Town-building and rayon planning (which objects were not the administrative territorial units, but industrial zones, rayons, urbanized areals at the earliest steps of their development) were regulated according to the system of regiment documents (building codes and other instructions), that provided the necessary system of public life arrangement, conditions of urban activity, spatial organization of settlements. As it is correctly mentioned in the paper (S. Kuznetsov (2008)) in the soviet system the rational idea, that was one of the central for town-building in the West, became the main facility of consistent approach. Command and Administration system created a sophisticated, detailed system of territorial planning with industrial prevailing. It is brightly shown while geo-ecological and natural safety problems solving by the methods of territorial planning.

The section “Environment protection” in schemes and projects of rayon planning at any territorial level was necessary and irreplaceable (V. Vladimirov (1979)), in addition to this, environmental actions of rational usage of different territorial resources were researched in the industrial context. Thus, to the main tasks while projecting and planning belong:

- Protection of the air space from pollution within industrial implementation;
- Protection of water pond, land cover, wild life;
- Improving of sanitation and epidemiological conditions;
- Protections of historical and material culture;
- Formation of territorial system of high protection priority;
- Creating of complex system of environmental protection of the region.

It should be mentioned that these tasks found their solution only in works of ministers and departments without any reflec-

tions on the level of development and implementation of rational territorial organization models of nature usage in the system "nature – society", which was developed in the context of ecological-social-economical balance ideas. It should be noticed that results of such a sectoral approach are presented even now, when, for example there is a list of ecological expertise objects which does not include territories of administrative regions as a necessary and important object of expert determination. It must be underlined that geographers have been working for a long time with models of rational territorial organization of systems "nature-population-government". Thus, the model of polar landscape, developed by B. Rodoman (1974) may be taken as one of the first tries in searching of territorial combination of different production units and, as a result, in making the functional territorial zoning. This model was modified and detailed by O. Topchiev (1996) into the model of rational territorial organization of nature usage, but taking in account different social and economic factors and mental specific of modern Ukrainian society, these models even now do not find their reflections in organizational and planning of territorial regions practice.

The law on the united ecological and economical space of multiplicity (O. Lytovka (2005)) can be reputed as a modification of an ecological-social-economical idea, according to which the biosphere multiplicity of elements that make up the system is necessary. Plus, all ecological and economical relations and connections between them have to correspond with the principals of balanced development and steady state, which form the process of dynamic balance inside the system.

At present day, there is a situation, where the great differentiations in territorial usage exist, especially from the point of view of environmental safety between Ukraine and

European countries. Thus, for example, on the satellite images (photos), due to their visibility, the macro-scaling differentiations in territorial usage are clearly presented and it is well shown how the type of land usage transforms in the large natural and economic and administrative regions. As an example may be used the image of separate units of France territory (fig. 1) (region Poitou-Charentes) and Ukraine one (Novotroitsk rayon of Kherson oblast), which are located in similar geomorphological conditions and Fig. 2, which shows the comparison of territorial "picture" of land use in near-border parts of neighboring countries, that allows to emphasize on the leading role of administrative factor in territorial formation and developing.

Social related borders of different land use types are of great interest from the geographical point of view. Such borders are used in different protected territories, for example reservations. In other cases borders, which characterize different changes in land use, are the same as the borders of administrative regions, states, oblasts.

The searching of the methodology and forming tools of ecological safety bases reflects in numerous projects in the spheres of geography, regional planning, town-building and land organization. In commercial geography the geoplanning paradigm is clearly defined by O. Topchiev (2008). It is emphasized that geoplanning will allow substantiating the rational territorial organization in context of proving the ecological territorial balance and making the productive functions of vital importance and, as a result, will support the growing of living quality in the region.

Realization of "eco-net" concept in regional aspect is directed on the solving of a number of important theoretical and practical tasks directing on the saving of biological multiplicity, keeping of a dynamic balance

between rational usage of natural resources potential and providing the approximation of interest in saving of environment and

steady development while dominating of environmental criteria, demands and show-ings.

Fig. 1. Differentiations in land use of France and Ukraine* territories:

A) Novotroitsk rayon of Kherson oblast (Ukraine)**;

B) Region Poitou-Charentes, France

*The images of one scale.

**The circles of the image show the zone of radial irrigation systems.

The potential spatial resources of eco-nets development are clearly noted in Ukraine legislation (table 1). It is important,

that while including the territories to the eco-nets the form of owning and category of land do not change. Besides, owners and

users of these territories have an opportunity to take the public funding for wild life safety. The basis of eco-net – are the reserva-

tion units, but actually all units, with differently saved natural landscapes, may become the elements of eco-net.

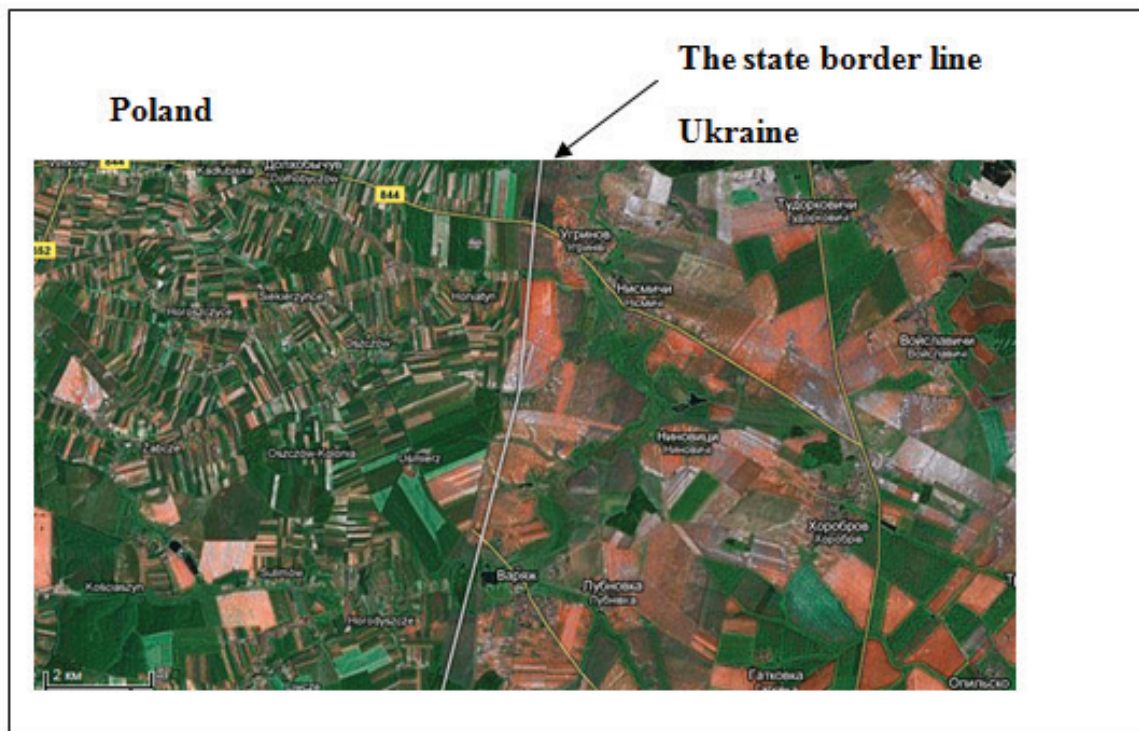

Fig. 2. Differences on land use in neighboring parts of Poland and Ukraine

It should be mentioned, that on the regional level there are reserves for creating the wildlife sanctuaries and developing of ecological net, especially in river valleys, in steppe hollows, on sand arenas, sea shores, in steppe podah, on outcrops of rocks and other territories. A large reserve of regional ecological net formation may become the unproductive and degraded house holdings, which lost their agricultural potential in result of intense and irrational use.

The strategy of developing and planning of eco-net on the regional level will be defined according to the specific of land use and the level of anthropogenic transformations of regional geosystems. Here is shown the research on the example of Kherson oblast of Ukraine.

On the first step the main task becomes the defining of the level of anthropogenic

nature systems transformations in Kherson oblast and showing the regional regularities in their transformation. Although even at this day there are different approaches to criteria and methods of anthropogenic load and transformation of natural territorial complexes valuation. In our opinion the most useful is usage of such an integral exponent as regional index of anthropogenic transformation of nature systems by K. Goffman (1977), specified in papers of P. Shishenko (1999):

$$Kan = \frac{\sum_{i=1}^n (r_i \times p_i \times a_i)}{100}, \text{ where}$$

Kan – coefficient of anthropogenic transformation; *r* – the rank of anthropogenic transformation by a certain type of land use; *p* – the area rank (in %); *a* – the index of

deepness of agro-landscapes transformation; n – the number of species inside the region.

Table 1

Structural elements of eco-net and their components, defined by the current legislation of Ukraine*

	Structural elements and their functions	List of territories and eco-net objects	Possible components of the structural elements of the eco-net
Structural elements of the econet	The key ones (preservation of the most valuable and typical for the region component of landscape and biodiversity)	Territories and objects of protected areas, wetlands of international importance, other territories within which preserved the most valuable natural complexes.	– areas and objects of nature reserve fund; – ground water resources; – (employed seas, rivers, lakes, reservoirs, other water bodies, swamps and islands, coastal protection strips along seas, rivers and around ponds, hydraulic, water facilities and other channels, as well as land allocated for the easement for them; coastal strips of waterways);
	The joining ones (combine together key areas, providing migration of animals and exchange of genetic material)	Areas that provide connections between key areas and eco-net integrity.	– forest lands; – shelter belts and other protective plantings that are not classified as forest land;
	The buffer ones (providing protection and connecting key areas of external influences)	The area around the key areas of the eco-net that prevent the negative impact of economic activities in adjacent areas.	– land for health improvement on the basis of its natural resources; – recreational land used for the organization of mass recreation and tourism and sport events; – areas of steppe vegetation, pasture, hay, stone deposits, sand, salt marshes, land, within which are the natural objects of particular natural value;
	The renewable ones (ensuring the formation of spatial integrity of the eco-net, which should be implemented immediate measures to reproduce the initial state of nature)	Areas that are disturbed land, degraded and unproductive lands and lands affected by the negative processes and natural phenomena, other areas are important in terms of the formation of spatial integrity of the eco-net.	– land on which growth of natural plant communities listed in the Green Book of Ukraine and territories that are homebound or growth of species of flora and fauna listed in the Red Book of Ukraine; – part of extensive agricultural land use - pastures, meadows, grasslands, etc.; – contaminated lands that is not used and are subject to a separate protected as natural areas with separate status.

* Compiled by the author according to the Law of Ukraine "On eco-nets of Ukraine", the Water Code of Ukraine, the Forest Code of Ukraine.

Division on 100 is used for comfortable using of coefficients that are changing in range $0 < Kat < 10$. Every type of land use has its own rank of anthropogenic transformation and index of transformation deepness (table 2). During the calculation of index of transformation landscapes deepness by expert way, the "weight" of every type of nature usage in their sum transformation is defined.

For defining the area of nature use ranks, the structural data of land resources of a particular part of land and the structure of land use is used.

A specific feature of land use in Kherson oblast is reclamation work of long-acting (irrigation) usage, which defines regional

and local features of land use and, in addition to the nature characteristics, causes the high level of their degradation. It is mentioned that in the structure of Kherson land use about 15% of irrigated lands are observed – this is the largest figure in Ukraine. So, this category of land demands different valuation and approaches. The researching of irrigation influence on the territorial systems of the region (D. Malchykova (2005)) and expert valuation of specialists allow giving to the irrigated land the 7-th rank of anthropogenic transformation and 1.3 according to the index of transformation deepness. According to these data the final calculation was done.

Table 2

Ranks and indexes of transformation deepness of nature systems by different land use types (P. Shishenko (1999))

Rank of anthropogenic transformation	Index of transformation deepness
1) natural reservations;	1,0 – natural reservations;
2) forests;	1,05 – forests;
3) swamps and wetlands;	1,1 – swamps, marshes, wetlands;
4) meadows;	1,15 – meadows;
5) orchards and vineyards;	1,2 – orchards and vineyards;
6) arable land;	1,25 – arable land;
7) rural development;	1,3 – rural development;
8) urban development;	1,35 – urban development;
9) reservoirs, canals;	1,4 – reservoir;
10) industrial lands.	1,5 – industrial lands.

The final results of anthropogenic transformation coefficients are given below (table 3).

Table 3

The structure of land use and the anthropogenic transformation coefficients in Kherson oblast*

Administrative units	Share of land use type, in %											Kat
	arable rainfed	Perennial plantation of rainfed	Measures and rainfed pastures	Irrigated - in summary	Forests	Rural development	Urban development	Industrial lands	Reservoirs, canals	Болота, плавні, Wetlands	Nature reservations and nature lands	
Administrative regions												
Beryslavskiy	64,0	1,3	5,7	8,1	3,7	3,9	2,0	0,10	8,0	0,5	2,8	7,59
Bilozerskiy	48,5	0,9	4,0	17,4	2,8	2,2	2,7	0,20	0,7	3,5	17,1	6,41
Velykolepetykhskiy	74,6	0,5	2,8	6,6	2,7	2,0	1,7	0,05	8,3	0,0	0,7	7,84
Velykoalexandrivskiy	80,3	0,6	7,7	0,8	4,3	3,0	1,7	0,16	0,1	0,0	1,3	7,08
Verkhnerohachyyskiy	68,2	0,5	5,7	3,0	3,0	1,7	0,9	0,20	16,4	0,0	0,5	8,10
Vysokopilskiy	80,6	0,6	8,4	0,2	3,8	2,2	1,9	0,34	0,2	0,0	1,8	7,07
Genicheskkiy	36,9	0,3	2,8	9,4	1,0	1,3	1,7	0,38	0,2	0,1	46,0	4,64
Holoprystanskiy	19,6	0,6	6,6	10,0	13,6	1,2	1,3	0,30	0,4	2,8	43,6	3,88
Hornostavskiy	67,7	0,3	1,4	16,4	2,5	2,1	1,5	0,07	7,1	0,0	0,9	7,97
Ivanivskiy	67,2	0,3	8,9	17,6	1,2	2,3	1,4	0,05	0,4	0,1	0,6	7,52
Kalanchakskiy	58,3	0,5	10,2	18,9	1,5	3,2	2,7	0,32	4,7	0,6	10,3	7,97
Kakhovskiy	40,7	1,1	4,6	40,9	2,0	2,6	2,0	0,07	5,2	0,2	0,6	8,22
Nyzhnesirohozskiy	87,8	0,2	3,2	2,3	1,7	2,1	1,8	0,06	0,1	0,0	0,7	7,40
Novovorontsovskiy	67,5	0,6	3,6	5,8	5,0	2,0	1,5	0,16	12,6	0,0	1,3	7,87
Novotroitskiy	34,1	0,2	11,8	31,7	1,1	2,0	1,4	0,05	0,4	0,0	17,3	6,58
Skadovskiy	28,2	0,4	7,2	26,6	3,1	2,0	2,3	0,13	1,8	1,1	27,0	5,94
Tsiurupynskiy	28,5	2,0	5,7	10,2	26,2	2,7	5,5	0,21	0,4	3,3	15,3	5,18
Chaplynskiy	44,8	0,4	4,1	29,2	1,4	2,1	1,9	0,04	0,9	0,0	15,2	6,93
City regions												
Kakhovka	14,8	4,4	1,9	13,2	18,2	6,4	12,3	1,48	3,6	2,0	21,6	5,91
Nova Kakhovka	24,7	3,2	1,6	15,2	4,5	2,2	17,6	3,07	0,7	14,6	12,6	6,85
Kherson	47,8	0,7	5,8	14,9	5,3	2,2	2,3	0,23	2,8	1,1	16,8	6,40

* Calculated by the author according to the Department of Lands in Kherson region.

Calculated anthropogenic transformation coefficient ranges from 0 to 10 and characterizes the next regularity: the more is the area of land use type and the higher is the

index of transformation deepness – the higher becomes the level of agricultural changes in the region.

Table 4

Grouping of Kherson oblast territories according to the level of anthropogenic transformation

Level of anthropogenic transformation of rayons territories	Transformed	Middle level of transformation	High level of transformation	Extremely transformed
Kat fluctuations	3,81 – 5,30	5,31 – 6,50	6,51 – 7,40	7,41 – 8,00
Share (in %) that occupies these territories from the total area	29,57	11,53	26,52	32,38

According to cluster results (fig. 3) was conducted classification of Kherson’s administrative and territorial units in land usage structure (fig. 4).

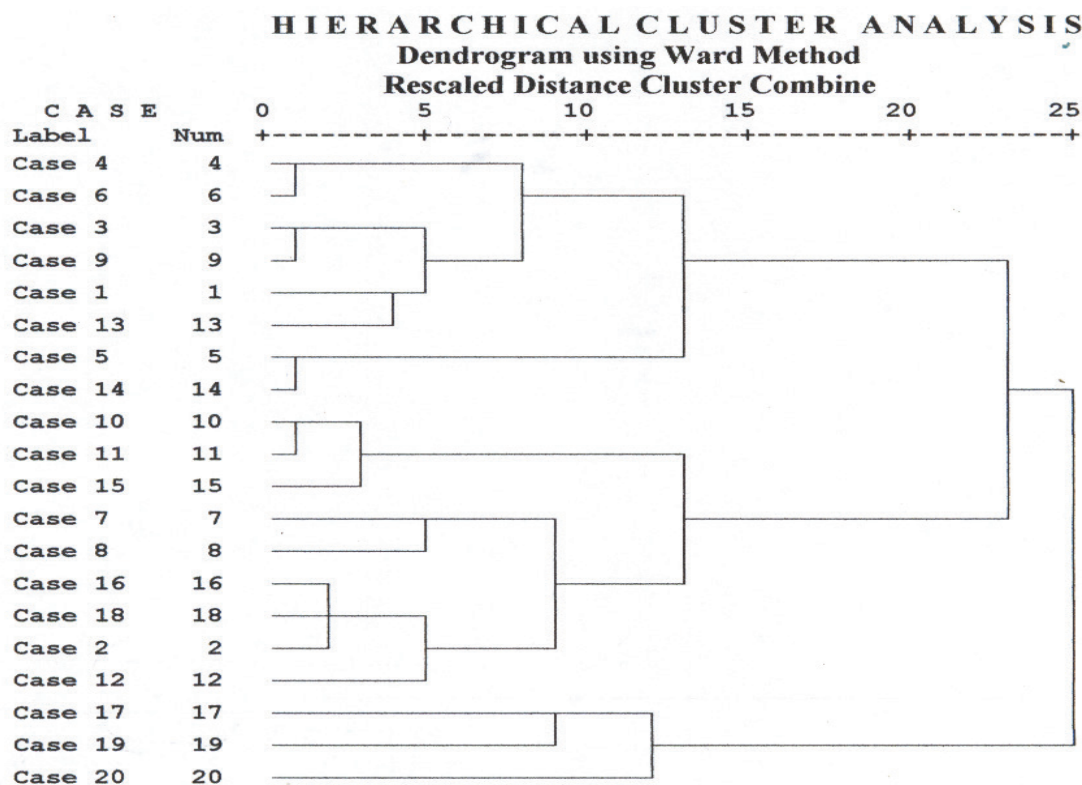

Fig. 3. Clusterization of Kherson’s administrative districts by structural indices of land usage

Taking into account the large Kat range of fluctuations, the five-staged scale of its interpretation is used. It should be mentioned here that slightly transformed landscapes (Kat 2,00 – 3,80) in Kherson oblast are absent, and only Gola Pristan region with Kat = 3,88 approaches to this group. The calculation in terms of administrative units gave the opportunity to define certain groups of territories according to the level of anthropogenic transformation (table 4).

The analysis of results single out the following characteristics of the spatial distribution of natural areas that are anthropogenically transformed (Kherson Oblast):

- 1) lower from the expected territorial transformation within Kherson and Nova Kakhovka is due to the high percentage in structure land usage of natural areas, recreations and forests;

2) the majority of the administrative districts with high transformational indices are to the East and North of the area and are characterized by a high percentage of arable land in the structure of land usage;

3) high percentage of forests for the steppe zone (5,3%) obtained by the high

localization of artificial forest plantation Oleshky Sands territory (Hola Pristan, Tsiurypinsk, Nova Kakhovka) Indices of forests for the majority territories is lower.

Types of districts by land usage structure 7,59 – coefficient of anthropogenic transformation.

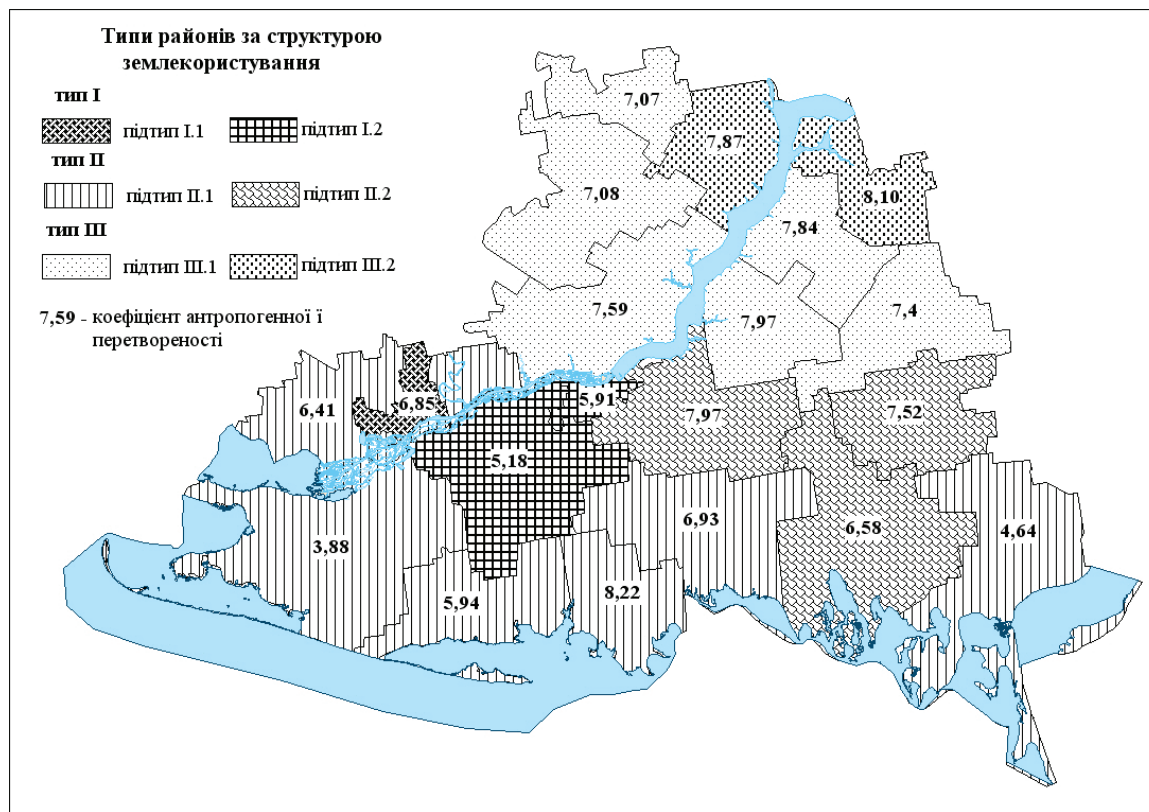

Fig. 4. Classification of Kherson's administrative-territorial units in land usage structure and the level of anthropogenic transformation of landscapes

To determine certain characteristics according to selected types of the land usage structure were defined indices of anthropogenic transformation on selected taxons (table 5) and coefficients of territorial localization of land usage of individual types (types and subtypes):

– $Ctl = Lupts \setminus Lupk$;

- Ctl – coefficient of territorial localization in land usage aspects;
- Lupts – percentage of land usage by types or subtypes;
- Pulk – percentage of land usage in Kherson Oblast.

Table 5

The structure of land usage and the level of territorial anthropogenic transformation within the selected types

Administrative units	Percentage of type land usage											Kat
	Dryland farming	Long term plantation of dryland	Meadows, pasture of dryland	Irrigated – the whole	Forests	Rural development	Town development	Lands of industrial purpose	Storage reservoirs, canals	Bogs, wetlands	Natural preserves and natural areas in the region	
Subtype I.1	24,7	3,2	1,6	15,2	4,5	2,2	17,6	3,07	0,7	14,6	12,6	6,85
Subtype I.2	27,0	2,3	5,3	10,5	25,3	3,1	6,2	0,4	0,8	3,1	16,0	5,27
The average by type I	26,6	2,4	4,6	11,3	21,7	2,9	8,2	0,8	0,8	5,1	15,4	5,55
Subtype II.1	34,1	0,6	4,9	18,9	5,0	1,7	1,8	0,2	1,2	1,4	30,2	5,52
Subtype II.2	45,4	0,3	10,7	25,3	1,2	2,3	1,7	0,1	1,3	0,2	11,5	6,94
The average by type II	37,0	0,5	6,4	20,5	4,0	1,9	1,8	0,2	1,2	1,1	25,4	5,89
Subtype III.1	75,1	0,6	5,0	5,8	3,2	2,7	1,8	0,1	4,1	0,1	1,5	7,48
Subtype III.2	67,8	0,5	4,6	4,5	4,1	1,9	1,2	0,2	14,4	0,0	0,9	7,98
The average by type III	73,6	0,6	4,9	5,5	3,4	2,5	1,7	0,1	6,3	0,1	1,4	7,59
In summary	47,8	0,7	5,8	14,9	5,3	2,2	2,3	0,23	2,8	1,1	16,8	6,40

Table 6

Coefficients of territorial localization of land usage types within selected types

Administrative units	Coefficients of territorial localization of land usage type										
	Dryland farming	Long term plantation of dryland	Meadows, pasture of dryland	Irrigated – the whole	Forests	Rural development	Town development	Lands of industrial purpose	Storage reservoirs, canals	Bogs, wetlands	Natural preserves and natural areas in the region
Subtype I.1	0,52	4,57	0,28	1,02	0,85	1,00	7,65	13,35	0,25	13,27	0,75
Subtype I.2	0,56	3,29	0,91	0,70	4,77	1,41	2,70	1,74	0,29	2,82	0,95
The average by type I	0,56	3,48	0,80	0,76	4,09	1,33	3,58	3,63	0,28	4,67	0,92
Subtype II.1	0,71	0,86	0,84	1,27	0,94	0,77	0,78	0,87	0,43	1,27	1,80
Subtype II.2	0,95	0,43	1,84	1,70	0,23	1,05	0,74	0,43	0,46	0,18	0,68
The average by type II	0,77	0,72	1,10	1,38	0,76	0,86	0,78	0,85	0,43	0,96	1,51
Subtype III.1	1,57	0,86	0,86	0,39	0,60	1,23	0,78	0,43	1,46	0,09	0,09
Subtype III.2	1,42	0,71	0,79	0,30	0,77	0,86	0,52	0,87	5,14	0,00	0,05
The average by type III	1,54	0,89	0,84	0,37	0,64	1,15	0,72	0,57	2,24	0,09	0,08
In summary	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

Table 7

Regional potential of the eco-nets creation in Kherson region*

Administrative units	The total area of land, ha	The area of land (NRF), ha	Regional potential of the econet: the area of land which can be used as elements of the econet, ha	Structure of regional potential of econet, percentage of the total area which are suitable for building of land econet										Percentage of territory which could be covered by econet	Percentage of territory (NRF) from the total area in region
				grassland	pastures	degraded and contaminated land for preserving	forests and forest covered areas	green covered lands for general usage	lands under camping, recreation's house and for vacations	Bogs, wetlands	dry open land with special plant covering	open lands without plant cover or with minor plant cover	Land of water fund		
Administrative regions															
Beryslavskiy	172059,4	0,0	39633,6	0,0	24,5	10,0	16,1	0,15	0,07	2,2	0,0	6,6	40,3	23,0	0,00
Bilozerskiy	153408,8	4124,5	43248,3	0,3	13,8	0,0	10,1	0,11	0,14	12,4	0,0	2,2	61,0	28,2	2,69
Velykolepetykhskiy	99990,6	0,0	18749,8	2,3	12,7	22,2	14,4	0,24	0,00	0,0	0,0	3,7	44,6	18,8	0,00
Velykoalexandrivskiy	154022,5	1286,0	26960,4	2,2	41,9	22,9	24,5	0,29	0,07	0,0	0,0	4,2	3,9	17,5	0,83
Verkhnerohachyskiy	91537,0	0,0	28624,8	0,5	17,9	17,8	9,6	0,03	0,00	0,1	0,0	1,8	52,4	31,3	0,00
Vysokopilskiy	70123,8	30,0	14855,6	1,9	37,5	32,6	17,7	0,26	0,00	0,1	0,0	6,8	3,2	21,2	0,04
Genicheskyskiy	300842,8	31969,0	161879,3	0,2	5,1	6,8	1,8	0,03	0,36	0,1	0,0	10,8	74,8	53,8	10,63
Holoprystanskiy	341130,1	109059,8	230617,0	1,5	8,9	0,0	20,1	0,03	0,16	4,2	2,0	15,4	47,8	67,6	31,97
Hornostavskiy	101770,9	664,9	12139,7	0,0	12,1	0,0	20,7	0,31	0,00	0,0	0,0	7,2	59,7	11,9	0,65
Ivanivskiy	111998,7	25,0	12406,1	0,0	79,9	0,0	11,2	0,01	0,00	0,5	0,0	3,0	5,4	11,1	0,02
Kalanchakskiy	91580,1	1473,9	28213,6	2,3	32,0	14,0	4,8	0,00	0,20	2,0	0,0	23,6	21,2	30,8	1,61
Kakhovskiy	145084,5	177,0	19094,3	0,0	39,1	0,0	15,2	0,40	0,05	1,8	0,0	1,2	42,3	13,2	0,12
Nyzhnesirohovsky	120866,9	636,0	7058,9	0,9	54,5	0,0	29,8	1,86	0,00	0,0	0,0	2,3	10,7	5,8	0,53
Novovorontsovskiy	100505,7	23,0	26025,1	0,0	13,8	12,9	19,4	0,21	0,01	0,1	0,0	4,6	48,9	25,9	0,02
Novotroitskiy	229777,0	20185,0	76340,9	2,2	33,4	7,6	3,2	0,09	0,00	0,1	0,0	9,9	43,6	33,2	8,78
Skadovskiy	145610,7	10012,0	59739,6	0,0	18,6	0,0	7,5	0,07	0,70	2,7	0,0	9,7	60,7	41,0	6,88
Tsiurupynskiy	175937,5	9198,6	89942,5	1,5	9,8	0,0	51,3	0,12	0,13	6,4	0,0	26,3	4,5	51,1	5,23
Chaplynskiy	172196,3	33307,6	41450,8	2,3	14,6	8,8	5,8	1,40	0,04	0,1	26,6	7,7	32,7	24,1	19,34
City regions															
Kakhovka	3130,7	15,0	1558,4	0,0	0,0	0,0	1,8	1,55	0,00	0,0	0,0	0,0	96,7	49,8	0,48
Nova Kakhovka	22274,5	1955,4	10665,5	1,7	2,3	0,0	38,1	0,95	0,15	4,1	0,0	24,1	28,6	47,9	8,78
Kherson	42286,5	28,3	14711,1	0,1	4,4	0,0	13,1	1,47	0,49	41,9	0,0	6,3	32,3	34,8	0,07
In summary	2846134,9	224171,0	963915,0	1,1	16,2	5,4	15,7	0,19	0,18	3,2	1,6	11,7	44,6	33,9	7,88

*Computed by author

Due to explored indices, a comparative analysis of selected types and subtypes permits to note specific features of the structure land usage and transformation of geosystem into its limits:

1) Type I is characterized by a high concentration in the structure of usage long term dryland's, an extremely high

concentration of forests, rural and urban development, lands of industrial usage and owing to seaside location, the high percentage of wetlands, natural areas, unaltered by human activity;

2) Within II type features of type's differentiation in land usage permits to mark the following main features: regional highest con-

centration of natural preserves, irrigated lands, and dryland's meadows, pastures. It should be noted that the northern border of the type conducted by the boundaries of the administrative-territorial units, almost completely coincide with the medium-steppe's and south-steppe's bounds of steppe areas in the East European plain;

3) III type is characterized by the highest indices in the structure of farmland, rural development, water reservoirs and channels (only at the expense of subtype III.2 and its location and the banks of the Kakhovka reservoir). At the expense of land usage features, this type has the greatest indicators of anthropogenic transformation of natural geosystem.

The next research stage presupposes the identification of regional potential for forming an eco-net, its structure, regional peculiarities, problems and prospects of usage. Systematization of materials by the distribution of land fund (according to the conventional form 6-lem in Ukraine) gave the opportunity to identify possible reserves and regional potential of the eco-net's creation, to describe its structure (table 7).

Prepared computations show that land part of eco-net in Kherson oblast comprises almost 34% of the territory (from 5,8% to 67,6% in separate areas of the region).

Systematization of materials by the distribution of Land Fund (according to the conventional form 6-zem in Ukraine) gave the opportunity to identify possible reserves of the eco-nets creation and to characterize regional potential of eco-nets creation, possibilities of its realization:

1) firstly, these lands belong to natural-reserved Fund (NRF) which can become the nuclei of eco-net. In Ukraine established a norm of land areas NRF at the level of 5% of the territory. Within the arid, dry areas of Kherson, this standard should be increased to 7–10%. The current system of natural-reserved Fund is insufficient not only by the area, but

also by the representativeness. It does not cover even all the typical zonal cenosis, types of plant, most of rare cenosis, most of old species diversity. Only 35% of rare plant kinds are located in preserved areas. Kherson oblast is one of the richest areas in Ukraine for its specific structure of living organisms. In the area are 40% of living organisms, which are known in Ukraine. Also noticeably that irregularity and ambiguity of objects location in natural-reserved fund on the territory: any preserved object in 2 regions, only about 1 in five areas;

2) to the part of eco-net should be included forest lands (forests of first group) and recreational areas;

3) the main problem is the legally uncertain in many cases, the status of recreational areas. For example, considerable area land of Black and Azov Seas, Kakhovka reservoir used for purposes of "unorganized" recreation on places not adapted for this type of activity. The main component of the eco-nets future should be lands of water fund, a special status which already defined on the usage of Land and Water codes of Ukraine. New categories of lands (water protective zones, coastal protective strips) which are statutory in the 1990s has not selected on districts and on land usage plan. Special land-designed work, appropriate organizational measures and significant resources are required;

4) the considerable reserve for forming eco-net is underproductive agricultural lands. Parts of truncated saline lands of Kherson oblast are unacceptably high. However, questions of its inventory and output from agricultural cultivation are problematic, "canning" and rotating to the condition of natural lands – pastures, bushes, forests, and wetlands.

It is impossible not to note that such simple and optimistic calculations in real life are complicated by a significant number of undefined and problematic issues, including:

1) according to the legislation, territories of NRF must become as regional key areas and

national eco-net. The high complexity and cost of works concerning the output of borders caused a situation, where in most cases there is no real border of territories NRF on a district (lands NRF "blurred" among the lands of the forest, water fund for agricultural purpose), a significant number of conflicts between land users is present here;

2) some of the objects and territories NRF of the local level are not marked on the map and it is difficult to define (for example, hydrological memorial of nature "Spring of Shilov Balka") on the district;

3) separated areas NRF due to the presence of errors and contradictions in the legal – normative base are actively been dividing. We cannot talk about the full implementation by such territories NRF, which stabilize the environmental functions;

4) within the Kherson, Mykolaiv oblasts and AR Crimea are located areas of wetlands, but its actual distribution by regions is absent and legislative status is uncertain.

This list can be continued, and in particular the uncertainty of such important environmental territorial elements as water protected zones and coastal protective strips, land areas, where natural plant grouping grows and which belong to the Green Book of Ukraine and the territory, which are places of stay or the growth of animal species and plant world listed in the Red Book of Ukraine, etc.

In this context it will be better to mention a comprehensive analysis of problems in eco-nets creation at national, regional and local levels, which conducted by the National Institute of strategic researches. Its analysts offer to generalize eco-nets problems:

1) Methodological. It is based on the amorphism and the absence of a consensus understanding of the purpose and structure of the eco-net. The incorrect understanding of the nature and objectives of the establishment and eco-nets development is negatively affects on an efficiency of management struc-

tures and agency that controls the process. Without a clear understanding and articulating of tasks an effective program of eco-nets creation on regional and local level cannot be designed;

2) Legislative. The disparity of Ukrainian law "about the nature reserved fund" to existing realities of the modern environment in part of the interpretation of "naturalness" of those or other territories. This and other laws are based on the principle of dividing territories and objects of natural and unnatural (modified) and conceptually aimed at preserving nature, and not at the optimization of nature management;

3) Management. It is consisted on the institutional weakness of regional structures, which have dealt with the issues of creation and eco-nets development. Considering the systemic nature of the formation's problem of the national eco-net, structural subdivision of oblast State administration should care for this problem, and not a structural unit of the regional public administration of environmental protection. Concerning the eco-nets creation one should accent on not only an environmental problems, but it affects a lot of socio-economic and internal relations. Managing problems also related to methodological principles of eco-nets building;

4) Mental:

– heads of governmental agencies and organizations in their activities are oriented to departmental interests, while eco-net's creation involves the need to care about national benefit;

– mentality of private commercial structures aimed at obtaining economic benefit, and not the environmental effect. Therefore, as a rule, there is strong opposition from the (visible or hidden) land users when it comes to granting permission to create an object NRF;

– mentality of the population in terms of land privatization and restoration of instinct landowner is not conducive to land set under

the elements of the eco-net. In addition, the mass of the population has a steady distrust to any government, including and to the environmental bodies; people have a fear of losing acquired property and means of existence.

5) Financial. Financing of new and existing protected areas is insufficient. It is not provided with proper financing of environmental activities, scientific research, environmental and educational, recreational and tourism activities of national natural parks and reserves. Practically no funds are allocated for capital expenditures;

6) Scientific research. The quantity and quality of scientific developments related to economic evaluation of biodiversity and social benefits from balanced usage of biodiversity, is insufficient. Missing mechanisms and methodologies for the calculation of the real monetary value of natural objects, which do not permit to count up damages for biodiversity harm, and to determine the degree of responsibility for violations of environmental legislation.

Conclusion. On the basis of the research there are highlighted basic features and approaches of developing the strategies of environment and spatial planning of eco-nets in regions with high levels of anthropogenic transformation in landscapes:

1. The practice of regional management and planning in Ukraine closely approached to the need assessment, analysis and planning of the regions as a whole "managerial" of natural-economic local systems. Geo-planning as an integrated territorial planning of regions on the basis of the ideas of ecological and socio-economic equilibrium that can solve most of the problems regarding the formation of a rational territorial organization of nature usage in the nature-society system.

2. The structure of land usage and the level of anthropogenic transformation can be differ on the regional level, which involves further identifying factors of this situation and devel-

opment strategies of environmental protection with differentiation approaches of forming eco-nets. Under conditions of high anthropogenic transformation and specific nature usage by real possibilities of building eco-nets and expansion of protected areas NRF are:

- remove agricultural lands in case of economic loss and environmental hazards;
- remove from the industrial usage of the land, which lost the natural condition and constitute an increased danger for the preservation of the environment;
- providing the benefits of restoring natural landscapes as the most appropriate type of land usage that drop out from agricultural and industrial usage, a securing of the environmental status of the existing territories and objects NRF with the creation of its inventory;
- establishment of water protected zones and coastal protective lines around water objects, increasing of forest areas, forest belts around agricultural lands, industrial and residential zones.

3. By the criteria of selection of structural elements of the regional eco-nets within each of the regional eco-centre should be allocated the most important for the administration of eco-centers functions of natural nucleus-with high environmental status. In the structure of the regional eco-corridors, especially of archipelago form, to ensure the functional connectivity of this structural element of the eco-net it is to mark the key areas that will be environmental centers of the local level. For regional eco-centers it must be such territories NRF, nature protected and water protected areas, which has enough areas for the preservation of ecosystems, minimum viable population – 500 hectares in the steppe regions, 1000 hectares in the forest. For local eco-centers the area of natural zones should be more than 50 hectares.

4. Under the conditions of significant anthropogenic fragmentation of natural landscapes a role of pointed objects (for example, barrows, which are located in the middle of the field and not ploughed), which are able to fulfill the role of the local centers of biodiversity, is still growing. But the same eco-elements can fulfill the various functions, or become multifunctional: protecting forest belts in case of areas delimitation of intensive agriculture play a role of eco-corridors in the case of loca-

tion around the nuclei of eco-net (preserves, sanctuaries) it is belong to the role of buffer zones.

In the conditions of significant anthropogenic load most of the econets elements must be integrated with the elements of the frame of technogenic load – in particular, protecting forest belts often forms a single structure of transport infrastructure, power lines without significant losses of its environmental functions.

REFERENCES:

1. Антипов А. Ландшафтное планирование как инструмент управления природопользованием (на примере Байкальского региона) / А. Антипов, Ю. Семенов // Известия РАН. Серия географическая. – 2006. – № 5. – С. 82–91.
2. Пространственно-временной анализ в территориальном менеджменте : [учебное пособие] : в 2 ч. / В. Боков, И. Тимченко, И. Черванев, А. Рудык ; ТНУ им. В.И. Вернадского. – Симферополь : Б. и., 2005– . – Ч. 1. – 2005. – 182 с.
3. Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації) / за ред. Ю. Шеляга-Сосонко. – К. : Фітосоціоцентр, 2004. – 71 с.
4. Гофман К. Экономическая оценка природных ресурсов в условиях социалистической экономики / К. Гофман. – М. : Наука, 1977. – 336 с.
5. Кузнецов С. Територіальне планування і розвиток міст / С. Кузнецов, І. Ананян, Л. Богак. – Донецьк : Норд-Прес, 2008. – 334 с.
6. Ландшафтне планування в Україні : [методичні настанови] / [Л. Руденко, Є. Маруняк, О. Голубцов та ін.] ; під ред. Л. Руденка. – К. : Реферат, 2014. – 144 с.
7. Мальчикова Д. Регіональний потенціал і проблеми формування екологічної мережі / Д. Мальчикова // Економічна та соціальна географія : збірник наукових праць / ред. кол. : С. Іщук (відп. ред.) та ін. – 2010. – Вип. 60. – С. 167–174.
8. Мальчикова Д. Використання HIS/DZZ-технологій для вивчення територіальної структури землекористування регіону / Д. Мальчикова // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії : збірник наукових праць / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х. : Б. в., 2010. – Вип. 12. – С. 123–128.
9. Перчик Е. Районная планировка (территориальное планирование) : [учеб. пособие для студ. вузов] / Е. Перчик. – М. : Гардарики, 2006. – 398 с.
10. Проблеми формування національної екологічної мережі України : аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor25/01.htm#a1>.
11. Родоман Б. Поляризация ландшафта как средство сохранения биосферы и рекреационных ресурсов / Б. Родоман // Ресурсы, среда, расселение / отв. ред. И. Комар ; Ин-т географии АН СССР. – М. : Наука, 1974. – С. 150–162.
12. Розробка проекту регіональної програми формування національної екологічної мережі Одеської області : [науковий звіт] / О. Топчієв та ін. – О. : Південний науковий центр, 2003. – 67 с.
13. Шищенко П. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании / П. Шищенко. – К. : Фитосоциоцентр, 1999. – 283 с.
14. Топчиев А. Геоэкология: географические основы природопользования / А. Топчиев. – О. : Астропринт, 1996. – 392 с.
15. Топчієв О. Планування території : [навчальний посібник] / О. Топчієв, Д. Мальчикова. – Херсон : ФОРМ Грін Д.С., 2014. – 268 с.
16. Владимиров В. Рациональное использование территории и охрана окружающей среды в районной планировке / В. Владимиров. – М. : Знание, 1979. – 32 с.
17. Исаченко А. Природопользование, ландшафтоведение и ландшафтное планирование / А. Исаченко // Известия Русского географического общества. – 2008. – Т. 140. – Вып. 3. – С. 1–15.

УДК 911.3

ПРИРОДНО-РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ ТЕРИТОРІЇ УЗБЕРЕЖЖЯ ЧОРНОГО ТА АЗОВСЬКОГО МОРІВ У МЕЖАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ОДИН ІЗ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ

Сімченко С.В.,

асистент кафедри екології та географії
(Херсонський державний університет)

*У статті проаналізовано сучасний стан привабливості території узбережжя морів у межах Херсонської області та проведено оцінку для визначення ролі рекреаційної складової в розвитку економіки регіону в умовах зміни адміністративно-територіального устрою (анексія Криму) та, відповідно, виходу з рекреаційної сфери країни потужного (з точки зору атрактивності) регіону. **Ключові слова:** природно-рекреаційні ресурси, атрактивність території (акваторії), менеджмент рекреаційного природокористування.*

*В статье проанализировано современное состояние атрактивности территории побережья морей в пределах Херсонской области и проведена оценка для определения роли рекреационной составляющей в развитии экономики региона в условиях административно-территориальных изменений (аннексия Крыма) и, соответственно, выхода из рекреационной сферы страны мощного (с точки зрения атрактивности) региона. **Ключевые слова:** природно-рекреационные ресурсы, атрактивность территории (акватории), менеджмент рекреационного природопользования.*

Simchenko S. NATURAL AND RECREATIONAL RESOURCES OF THE TERRITORY OF THE BLACK AND AZOV SEAS WITHIN KHERSON OBLAST AS ONE OF THE PRIORITY DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE REGION. This article analyzes the current state of attractiveness coastal seas within the Kherson region and evaluated to determine the role of recreational component in the economic development of the region in the changing administrative-territorial structure (the annexation of Crimea) and, respectively, out of the recreational areas of the country's powerful (in terms of attraction) region. **Key words:** natural and recreational resources, the attractiveness of the territory (area), management of recreational nature.

На сучасному етапі розвитку країни, зважаючи на суттєві зміни адміністративно-територіального устрою, рекреаційна сфера зазнала серйозних втрат, насамперед за територіальною ознакою. Саме тому нині важливе місце має питання зміни вектора розвитку індустрії відпочинку та направлення уваги на інші рекреаційні регіони, що підконтрольні державі, зокрема на узбережжя Чорного та Азовського морів у межах Херсонської області.

На жаль, прогнози, що було зроблено ще в березні 2014 року, знаходять своє

відображення в цій діаграмі, що опублікована на сайті «Крим реалії» і є одним із небагатьох доступних статистичних відомостей із туристичного потоку на півострів Крим за 2014 рік.

Звичайно, відсутність попиту на послуги з відпочинку зумовлює зниження ціни, що у свою чергу призводить до зменшення прибутку, виходу коштів з обігу, зниження якості умов відпочинку та наданих послуг, зменшення надходжень до місцевих бюджетів, що призводить до погіршення інфраструктури, яке надалі знову

стає причиною зниження або повної відсутності попиту на послуги відпочинку та появу нових гравців на ринку рекреаційних послуг, відтоку капіталу, занепаду га-

лузі. Це можна охарактеризувати як замкнуте коло або «принцип доміно», зміни зумовлюють зміни.

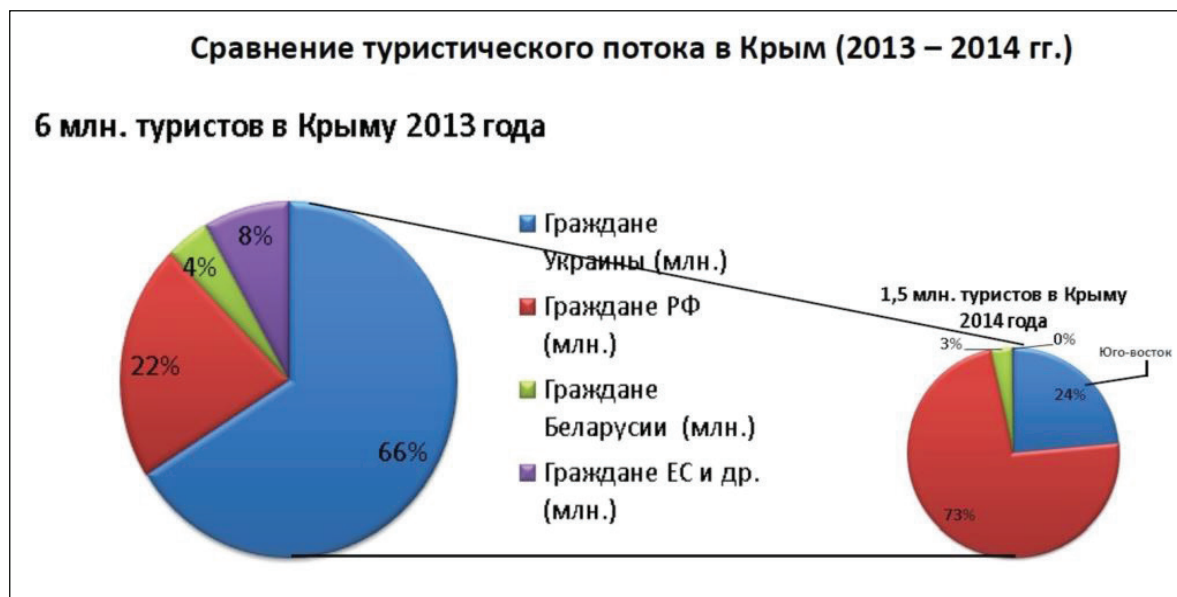

Рис. 1.1 Порівняльна діаграма туристичного потоку в Крим [3]

На сьогодні існує проблема в пошуку рекреантами нових місць для відпочинку. Таким чином, лівова частка відпочивальників, які до сезону 2014 року спрямовували свої погляди й уподобання в напрямі півострова Крим, змушені шукати альтернативні місця для задоволення потреб у рекреації. Це у свою чергу стане причиною масового відтоку коштів закордон, негативно впливаючи на економіку України. У такій ситуації варто мобілізувати всі потужності економіки країни задля створення кращих та доступніших умов відпочинку в порівнянні з аналогічними закордонними.

Однак для отримання результату необхідно мати реальну оцінку проблем та перспектив території, яка може бути задіяна в галузі господарства (рекреації) для виявлення доцільності подальшого її фінансування. Саме таким регіоном в умовах відсутності рекреаційного регіону Криму виступає приморська частина

Херсонської області, яка є підконтрольною державі та має значний природно-рекреаційно-ресурсний потенціал, що потребує дослідження та співставлення з потужністю інфраструктурного забезпечення, що в комплексі дасть можливість розробити план проведення реновації та виведення на новий рівень економіки регіону.

Наразі актуальним і доцільним є дослідження цього регіону в плані рекреаційної привабливості для виявлення прогалин в інфраструктурному забезпеченні, дослідження екологічного стану з метою залучення інвесторів та державного фінансування, що дозволить визначити основні напрями роботи з підвищення ступеня атрактивності регіону.

В організації відпочинку особлива роль належить водним об'єктам. Можливість займатися різноманітними видами спорту, мікрокліматичний комфорт, естетична дія берегових мальовничих ландшафтів – усе

це, діючи в комплексі, сприяє тому, що водойми цілком можна вважати природними оздоровницями. Ось чому більша частина рекреаційних закладів і майже всі заклади короткочасного відпочинку населення розміщуються або безпосередньо на берегах водойм, або поблизу них.

Виявлення та оцінка природно-рекреаційних ресурсів (далі – ПРР) є одним із головних завдань менеджменту рекреаційного природокористування. Тільки після здійснення цих досліджень можна встановити природно-рекреаційний потенціал території (акваторії), на основі якого проводиться розробка планів розвитку рекреації та управління ПРР.

Для правильної оцінки ситуацій, що виникли в районах масового рекреаційного водокористування, розробки й обґрунтування рішень із його оптимізації дуже важливо врахувати, що водні рекреації – поняття неоднозначне. Воно включає в себе різні види відпочинку та спорту, які суттєво відрізняються сезонами максимального розвитку, вимогами до природних й антропогенних факторів, дією на навколишнє середовище. Про це наочно свідчить різноманітність масових видів водного відпочинку. Неоднозначність у системі водного відпочинку вимагає більш диференційованого підходу до вирішення питань рекреаційного водокористування з врахуванням природно-кліматичних особливостей кожного об'єкта та сприятливості погодних умов для того чи іншого виду відпочинку.

Оцінка природних ресурсів та навколишнього середовища має вирішальне значення для сталого розвитку територій. Водночас вона являє собою один із найважливіших напрямів наукових досліджень. Регіони, де використання природних ресурсів є одним із пріоритетних для економічного розвитку, мають особливе

значення. Одним із таких регіонів виступає Херсонська область. Територія області омивається водами двох морів та має значну за довжиною берегову смугу, за таких умов берегова зона області є одним із найважливіших об'єктів навколишнього середовища та базою для розвитку інфраструктурних елементів рекреаційного характеру [2].

Розвиток інфраструктури, що полегшує використання природного рекреаційного потенціалу, являє собою важливу економічну мету регіону. У цьому контексті рекреаційний потенціал варто розглядати як сукупність природних, культурно-історичних та соціально-економічних умов, що, безперечно, є важливим для організації рекреаційної діяльності в цій області. Рекреаційний потенціал Херсонської області, а також будь-які інші типи природних ресурсів мають бути районовані, кількісно визначені інтегральні ресурси задля надання рекомендацій із їх найбільш ефективного використання [1].

Найбільш важливими компонентами рекреаційного потенціалу є рекреаційні ресурси, тобто компоненти навколишнього середовища й об'єктів людської діяльності, які можуть бути використані для різних видів і форм рекреаційної діяльності (відпочинок, туризм, оздоровлення тощо) через наявність таких якостей, як унікальність, історична або художня цінність, оригінальність, естетична привабливість, оздоровче значення. Цей рекреаційний потенціал включає в себе такі елементи:

- лікувальні ресурси (клімат, грязі, гідротермальні джерела);
- оздоровчі ресурси активного відпочинку (річки та водойми, пляжі, лісові райони);
- туристсько-екскурсійні ресурси (природні, культурно-історичні та архітектурні пам'ятки);

– туристично-рекреаційна інфраструктура.

Підвищення атрактивності території зумовить збільшення потоку рекреантів, що стане одним з основних шляхів поповнення місцевого бюджету та розвитку

економіки регіону. Для цього необхідно визначити правильний вектор руху для вдалого використання рекреаційного потенціалу території, що само собою вимагає проведення комплексної оцінки прибережної зони, кадастрової оцінки [4].

Таблиця 1.

Оцінка потенційної атрактивності територій рекреаційних зон досліджуваного регіону за інфраструктурними показниками.

Ділянка Берегової лінії	Показники						Сума балів
	1.Транспортні сполучення	2.Забезпеченість сполучення громадським транспортом	3.Розважальні центри	4.Торгові центри	5.Медицині заклади	6.Лікувальні установи (курорти, санаторії (бальнеологічні, грязелікувальні, термальні тощо)	
4	2	2	3	3	3	1	14
5	1	0	1	0	1	1	4
26	2	1	2	3	2	1	11
8	2	2	2	3	3	1	13
17	3	4	5	5	5	5	27
29*	3*	4*	3	3	5*	5	23

*оцінка даних показників за м. Генічеськ

Для проведення таких досліджень слід проаналізувати сучасний стан і визначити базову оцінку атрактивності та придатність для рекреаційного використання територій узбережжя Чорного та Азовського морів у межах Херсонської області. Провести класифікацію морських пляжів Херсонської області за основними показниками придатності для рекреаційного використання. Отже, методика визначення потенційної атрактивності територій рекреаційних зон досліджуваного регіону за інфраструктурними показниками в рекреаційному відношенні, що була розроблена та апробована в дослідженні пляжів Херсонської області, полягає у визначенні таких показників, як наявність та якість транспортного сполучення, рівень розвиненості інфраструктури (розважальні центри, торговельні центри, забезпеченість медичними закладами, наявність оздоровчих центрів).

Оцінка територій берегової зони в межах ділянок:

Берегова зона Чорного моря (у межах Херсонської області)

Ділянка 4 – Ділянка берегової зони в межах смт. Залізний Порт (3,6 км);

Ділянка 5 – Ділянка берегової зони між смт. Залізний Порт та смт. Більшовик (4 км);

Ділянка 6 – Ділянка берегової зони в межах смт. Більшовик (2 км);

Ділянка 8 – Ділянка берегової зони в межах смт. Лазурне (2,4 км);

Ділянка 17 – Ділянка берегової зони в межах міста Скадовськ (6,5 км);

Берегова зона Азовського моря (у межах Херсонської області)

Ділянка 29 – Ділянка берегової зони коси Арабатська стрілка (41 км);

Оцінювання проводиться за 5-бальною шкалою від низького до високого рівнів.

Таким чином, з таблиці ми бачимо, що серед шести діючих курортних центрів різних за значенням, які були обрані для розрахунку атрактивності в рекреаційному відношенні впевнено займає позицію лідера ділянка 17 (Ділянка берегової зони

в межах міста Скадовськ). І це цілком закономірно, адже в 2011 році указом Президента України В.Ф. Януковича місто Скадовськ було проголошено курортом міжнародного значення. Крім того, місто Скадовськ та його узбережжя є важливим дитячим оздоровчим центром України [5].

За ступенем придатності для рекреації територію узбережжя Чорного та Азовського морів можна охарактеризувати як відносно придатну. У складі берегової зони Чорного моря можна виділити декілька ділянок, що є придатними, та навіть могли б бути визначені як пляжі вищої категорії за природними показниками, але вони належать до природоохоронних територій і не можуть бути задіяні як об'єкти рекреації. Мають місце ділянки з несприятливими геолого-

геоморфологічними характеристиками, що також належать до природоохоронних територій, або просто не придатні для використання як пляжі. Інші території можуть бути задіяні у сфері організації відпочинку як потенційно придатні та придатні для рекреації. Проведено детальну характеристику ділянок узбережжя. Аналогічна ситуація складається й у межах узбережжя Азовського моря в межах Херсонської області. Результати проведення вибіркової оцінки пляжів, територія яких була оцінена за декількома критеріями оцінки атрактивності зон потенційної рекреації, дозволяють здійснити подальший аналіз для проведення кадастрової оцінки, а також визначити подальші напрями у сфері використання рекреаційного потенціалу області.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаман П.І. Вплив інструментів екологічної політики України на ефективність використання природних рекреаційних ресурсів / П.І. Гаман // Держава та регіони. Серія «Державне управління». – 2008. – № 3. – С. 54–58.
2. Давидов О.В. Штормові нагони: їх генезис та методика дослідження / О.В. Давидов, Т.М. Крючкова // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2006. – С. 18–21.
3. Мельник О.В. Методика оцінки рівня туристичної привабливості регіону / О.В. Мельник // Регіональна економіка. – 2006. – № 1. – С. 218 – 236.
4. Лієв О.С. Кримські підсумки: сезон ніякий / О.С. Лієв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.krymr.com/content/article/26692377.html>.
5. Про оголошення природних територій міста Скадовська Херсонської області курортом державного значення : Закон України від 6 вересня 2011 року № 3698-17 // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – 15. – Ст. 94. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3698-vi>.

НОВІТНІ ПІДХОДИ ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩІЙ ТА СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

УДК 371.3:910

МЕТОД ПРОЕКТІВ ЯК ЗАСІБ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ З ГЕОГРАФІЇ

Ковальова К.І.,

кандидат педагогічних наук,
доцент,
доцент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

Нападовська Г.Ю.,

магістрант факультету біоло-
гії, географії і екології
(Херсонський державний уні-
верситет)

*Досліджено особливості застосування методу проектів на уроках географії в загальноосвітніх навчальних закладах. Тема дослідження є актуальною, оскільки сучасна школа висуває низку нових вимог до учнів і потребує оновлення та модернізації. Розкрито сутність проєктивної технології навчання, розглянуто класифікацію методу проектів. Обґрунтовано методичну доцільність, особливості застосування й розробки методу проектів на уроках географії та в позакласній роботі. **Ключові слова:** метод проектів, проєктивні технології, модернізація навчання, методична доцільність, методичні особливості.*

*Исследованы особенности применения метода проектов на уроках географии в общеобразовательных учебных заведениях. Тема исследования актуальна, поскольку современная школа выдвигает ряд новых требований к ученикам и нуждается в обновлении и модернизации. Раскрыта сущность проективной технологии обучения, рассмотрена классификация метода проектов. Обоснована методическая целесообразность, особенности применения и разработки метода проектов на уроках географии и во внеклассной работе. **Ключевые слова:** метод проектов, проективные технологии, модернизация обучения, методическая целесообразность, методические особенности.*

Kovaleva K., Napadovska H.Yu. METHOD OF PROJECTS AS A MEANS OF MODERNIZATION EDUCATIONAL PROCESS IN GEOGRAPHY. We studied the peculiarities of the usage of method of project during the lessons of geography in comprehensive school. The topic of our investigation is relevant nowadays because the modern school demands a number of requirements from students and it needs modernization and updating. in the process of writing the article we revealed the essence of projective technology of studying and examined the classification of the project methods also we have proved the methodological appropriateness, peculiarities of the usage and development of project method at the lessons of geography and extra-curricular activities. **Key words:** project method, projective technologies, methodological appropriateness and methodological features.

Актуальність теми обумовлена необхідністю вдосконалення й модернізації навчально-виховного процесу. Найважливішим завданням реформування освіти в Україні є підготовка освіченої, творчої

особистості та формування її фізичного й морального здоров'я. Одним із засобів вирішення цієї проблеми є використання новітніх методів навчально-виховного процесу.

Вихід української системи на міжнародні стандарти у зв'язку з входженням в європейський освітній і науковий простір зумовлює необхідність поєднання науково-дослідної й навчальної діяльності школярів, що вимагає від школи оновлення змісту освіти та форм організації навчально-виховного процесу, впровадження інноваційних методів і засобів навчання школярів під час підготовки їх до самостійної діяльності.

Провідне місце серед методів, які існують в арсеналі світової й вітчизняної педагогічної практики, належить сьогодні методу проектів. Використання цього методу змінює традиційний підхід учнів до навчання. Проективні технології спрямовані на стимулювання інтересу учнів до нових знань, розвиток навчально-пізнавального інтересу дитини шляхом розв'язання проблемних ситуацій. Застосування сьогодні методу проектів у навчанні є не тільки наслідуванням модного напрямку освіти, а нагальною потребою вчителя, який намагається забезпечити розвиток учня як цілісної особистості.

Метод проектів є ефективним тоді, коли в навчальному процесі поставлено певне дослідницьке, творче завдання, для розв'язування якого потрібні інтегровані знання з різних галузей. У сучасному суспільстві, коли в усіх сферах людської діяльності відбувається стрімке зростання обсягу наукової й технічної інформації, потреба в набутті нових умінь і навичок має особливе значення, вимагаючи від сучасного фахівця збільшення питомої ваги самостійної діяльності дослідницького характеру. Підготовка такого спеціаліста, розпочата в школі, невід'ємно пов'язана із завданням ефективно організації самостійної роботи учнів під час навчання.

Метою дослідження є обґрунтування доцільності та розкриття особливостей

застосування методу проектів на уроках географії.

Виклад основного матеріалу. Метод проектів є одним з активних методів проведення занять, який активізує навчально-виховний процес за допомогою індивідуальної, парної чи групової (проте самостійної) діяльності тих, хто навчається, забезпечуючи гарантоване досягнення спланованого результату. Застосування проективних технологій передбачає відмову від авторитарних і репродуктивних методів навчання, вимагає обміркованого й обґрунтованого поєднання з різними методами, формами й засобами навчання та є однією із чималої кількості інноваційних розробок в українській освіті [1, с. 14].

Метод проектів – це освітня технологія, яка спрямована на здобуття учнями знань у тісному зв'язку з реальною життєвою практикою, формування в них умінь і навичок завдяки системній організації проблемно-орієнтованого навчального пошуку [4, с. 4].

У сучасних умовах вважають, що одним із напрямів модернізації системи географічної освіти в школі є впровадження проективних технологій навчання.

Використання цього методу на уроках географії є доцільним, оскільки за допомогою методу проектів навчальний процес відбувається за умови постійної активної взаємодії учнів. Він ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії. Під час використання цієї технології навчання учні вчать бути демократичними, спілкуватися з іншими людьми, критично мислити, приймати продумані рішення, виховується почуття толерантності.

Існує певна методика розробки проекту, яка включає в себе такі етапи:

– знайомство з прикладами роботи над проектом на уроці;

- визначення того, чого повинні навчитися учні в результаті роботи над проектом;
- ознайомлення з можливими способами презентації;
- ознайомлення зі способами самостійного обговорення в групах методів дослідження, формулювання гіпотез, аргументування висновків, оформлення результатів проекту [2, с. 16].

Основні складові змісту проекту такі: назва теми проекту; актуальність проекту; загальні та проблемні питання; мета й завдання проекту; гіпотеза; форма представлення результатів проекту та відповідно до неї оформлені матеріали; використані джерела; відомості про автора/авторів проекту; проблеми, з якими зіткнулися автори в ході роботи над проектом, як вирішували їх, чому навчилися; лист самооцінки проекту відповідно до критеріїв оцінки (для старшокласників).

Способи представлення проектів можуть бути різними, наприклад: втілення (у роль людини, одухотвореної або неживої істоти); ділова гра; демонстрація відеофільму, виконаного на основі інформаційних технологій; діалог історичних або літературних персонажів; гра із залом; ілюстроване зіставлення фактів, документів, подій, епох, цивілізацій; інсценування реальної чи вигаданої історичної події; наукова конференція; наукова доповідь; прес-конференція; подорож; реклама; рольова гра; змагання; вистава; спортивна гра; телепередача; екскурсія [4, с. 31].

Зміст шкільної географії має багато можливостей для застосування проективної технології. У навчальних програмах із географії для загальноосвітніх установ ставляться завдання навчання школярів оцінювати та прогнозувати позитивні й негативні зміни природних об'єктів під впливом людини на прикладі річок, озер, боліт, підземних вод, зростання населення, змі-

ни співвідношення міського й сільського населення, розвитку системи міських поселень, розвитку господарства окремих районів країни, свого регіону та своєї місцевості.

Для застосування проективної технології в процесі навчання географії використовують підручники, атласи, робочі зошити, практикуми й інші засоби навчання, які містять питання й завдання, розраховані на застосування в навчальному процесі активних методів навчання (проблемного викладу, дослідницького методу). Число питань і завдань на створення навчальних проектів зростає від 8 до 10 класу.

На нашу думку, у шкільному курсі географії метод проектів може успішно застосовуватися на різних етапах роботи: під час вивчення нового матеріалу, закріплення отриманих знань, проведення практичних робіт, для здійснення тематичного контролю, а також у позакласній роботі.

Результати дослідження. Проаналізувавши навчальну програму для 6–10 класів із географії, можна зробити такий висновок: використання методу проектів на уроках географії доцільно впроваджувати, починаючи із 6 класу. У курсі «Загальна географія» учні переходять від пропедевтичного курсу «Природознавство» до систематичних курсів географії, які стають основою для їх подальшого вивчення. У процесі вивчення загальної географії метод проектів дозволяє швидше активізувати навчально-пізнавальну діяльність учнів, розвивати їх комунікативні здібності. Метод проектів може застосовуватися під час вивчення таких тем:

1. Під час узагальнення розділу «Географічне пізнання Землі» учням можна запропонувати поділитися на групи (5–6 чоловік) відповідно до різних епох пізнання Землі та створити міні-проекти на

задані теми; на уроці узагальнення презентувати свій проект (наприклад, у формі телепередачі, доповіді, демонстрації відеоролику тощо);

2. Під час вивчення теми «Народи та держави» учням можна запропонувати створити особисті міні-проекти, розповівши про будь-яку країну світу або про окремий народ. Розробляючи проект про країну, учень має вказати такі основні положення: географічне положення, коротко про природні особливості країни (рельєф, клімат, водні ресурси), про господарство країни, населення, вказати найцікавіші туристичні об'єкти. Якщо учень готує проект про певний народ, то він має розповісти історію цього народу, побут і звичаї, культурні особливості, певні традиції;

3. Під час узагальнення розділу «Людина й географічна оболонка» запропонувати створити проекти у формі реклами, які б, наприклад, закликали людство бережно ставитися до навколишнього середовища тощо.

У курсі 7 класу «Географія материків та океанів» метод проектів узагалі може мати найрізноманітніше застосування, адже курс дуже насичений, цікавий і різноманітний. Використання цього методу можливе як під час вивчення окремих тем стосовно кожного материка або океану (наприклад, під час вивчення населення або природних зон материка), так і під час уроків узагальнення й систематизації знань (наприклад, створення проекту в цілому про материк або океан).

Курс 8-го класу «Фізична географія України» є завершальним для шкільної природничо-географічної освіти, тому значна увага під час його викладання приділяється, крім вивчення нових понять і закономірностей, поглибленню й узагальненню теоретичних знань із фізичної

географії. Метод проектів можна застосувати під час вивчення таких тем:

- 1) «Географічні дослідження на території України»;
- 2) «Річки України»;
- 3) «Озера України»;
- 4) «Ґрунтовий покрив України»;
- 5) «Рослинний і тваринний світ»;
- 6) «Природоохоронні території України»;
- 7) «Фізико-географічне районування» тощо.

У 9-му класі вивчається курс «Економічна і соціальна географія України», у якому розкриваються питання населення та трудових ресурсів держави, розвитку й розміщення господарства. Курс спрямований на формування соціальної та поглиблення функціональної, інформаційної й ціннісно-сміслової компетенцій. Створення проектів є найбільш доцільним із таких тем:

- 1) «Аналіз рівня безробіття в Україні»;
- 2) «Проблеми та перспективи розвитку металургії в Україні»;
- 3) «Вплив хімічної промисловості на довкілля»;
- 4) «Україна на світовому ринку сільськогосподарської продукції»;
- 5) «Розвиток художніх промислів у своєму регіоні»;
- 6) «Транспортний комплекс України»;
- 7) «Економічні райони України» тощо.

Під час вивчення курсу «Соціально-економічна географія світу» в 10 класі окремі питання курсу можна запропонувати учням опрацювати самостійно, використовуючи проективні технології навчання, наприклад, із таких тем: «Транспортна інфраструктура світу», «Особливості міжнародних відносин», «Глобальні проблеми людства», «Гарячі точки планети». Під час вивчення окремих регіонів і країн застосування методу проектів буде дуже вдалим. Учень у своєму проекті має вказати особливості економіко-

географічного положення країни чи регіону, природні умови й ресурси, розвиток господарства, міжнародні відносини, туристично-рекреаційні ресурси.

Застосування методу проектів у позакласній роботі з географії є також доцільним, оскільки проєктивні технології включають в себе теоретичну, практичну, дослідницьку й пошукову діяльність. Поєднання всіх цих видів діяльності в позакласній роботі з географії дає найвищі результати.

Метод проектів має різні форми реалізації дослідження, як активного, так і пасивного характеру. У позакласній роботі більшого пріоритету набудуть саме активні форми реалізації проекту, зокрема екскурсія, подорож, гра, вистава.

У позакласній роботі 6 класу після вивчення теми «Біосфера» учням можна запропонувати розробити проєкт на тему: «Біосферний заповідник Асканія-Нова», формою реалізації якого буде екскурсія до цього заповідника. Також можливе створення проєкту на тему «Вплив людини на природу», формою реалізації якого стане вистава. Учні матимуть кожен свою роль. Один із учнів буде втіленням природи, інші будуть грати ролі різноманітних факторів впливу на природу.

Під час вивчення курсу «Фізична географія материків та океанів», зокрема в кінці року, можна запропонувати створити проєкт у формі уявної подорожі будь-яким материком (за вибором учня), у якому учні зможуть представити найцікавіші, на їхню думку, місця материка й обґрунтувати свій вибір.

У 9 класі після вивчення розділу «Географія своєї області» для узагальнення й систематизації як позакласний захід можна запропонувати створити проєкт на тему «Подорож моїм рідним краєм», який включав би розробку маршруту по визначних місцях. Під час презентації проектів

можна запросити журі (адміністрацію школи) для того, щоб визначити найкращий проєкт та в майбутньому здійснити подорож на основі розробленого маршруту.

Висновки. Модернізація навчально-виховного процесу відбувається завдяки впровадженню новітніх педагогічних технологій, які б давали можливість для розвитку творчих здібностей особистості. Такою новітньою педагогічною технологією є проєктивне навчання.

У шкільному курсі географії проєктивні технології можуть успішно застосовуватися на різних етапах роботи: під час вивчення нового матеріалу, закріплення отриманих знань, проведення практичних робіт, а також для здійснення тематичного контролю. Застосування методу проектів у позакласній роботі з географії є також доцільним, оскільки проєктивні технології включають в себе теоретичну, практичну, дослідницьку й пошукову діяльність. Саме в позакласній роботі більшого пріоритету набудуть активні форми реалізації проекту, зокрема екскурсія, подорож, гра, вистава.

За допомогою методу проектів навчальний процес відбувається за умови постійної активної взаємодії учнів. Це взаємонавчання, де учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними об'єктами навчання. Такий спосіб організації навчання ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії.

Варто зазначити, що проєктивне навчання не тільки спонукає до вмотивованої діяльності відповідно до вікових і навчальних інтересів учнів, а й істотно трансформує роль педагога в керівництві нею. Учитель стає помічником і наставником, здійснює контроль у процесі навчання, надаючи максимальні можливості для самостійної, творчої роботи тих, хто на-

вчається. Проективна технологія передбачає використання педагогом сукупності дослідницьких, пошукових, творчих за своєю суттю методів, прийомів, засобів. Сучасний учитель має бути добре ерудованим, мати навички вільного та критичного мислення, володіти системою психо-

лого-педагогічних знань, вміти застосовувати інноваційні технології навчання. Тому надзвичайно важливим є вирішення проблеми якісної професійної підготовки майбутніх вчителів, оскільки від цього залежить результат навчання й виховання майбутніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ващенко Г. Загальні методи навчання : [підручник для педагогів] / Г. Ващенко. – К. : Укр. видавнича спілка, 1997. – 410 с.
2. Герасимюк Т. Особливості застосування інтерактивних методів та технологій на уроках географії / Т. Герасимюк. – 2009. – № 22(146). – С. 16.
3. Задорожній М. Застосування проективних технологій на уроках географії / М. Задорожній // Географія та економіка в школі. – 2010. – № 10. – С. 4–6.
4. Логвін В. Метод проектів у контексті сучасної освіти / В. Логвін. – 2002. – № 26. – С.4.
5. Шиліна С. Інтерактивні технології навчання на уроках географії / С. Шиліна. – М. : НМЦ, 2006. – 157 с.

УМОВИ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ВІСНИКУ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ «ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ»

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки» – географічний науково-теоретичний фаховий журнал, заснований у 2014 р.

У журналі висвітлюються актуальні питання і результати наукових досліджень з метою ознайомлення географічної спільноти з сучасними регіональними дослідженнями, новітніми досягненнями в галузі географічної освіти в контексті вирішення актуальних і проблемних питань географічної науки..

До друку приймаються статті докторів наук, кандидатів наук, молодих науковців (аспірантів, здобувачів), а також інших осіб, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування і відхилення статей. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Передрук матеріалів журналу дозволяється тільки з дозволу автора і редакції.

Просимо вас дотримуватися правил підготовки, комплектації та оформлення рукописів для **Наукового вісника Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»**. Авторські рукописи мають бути оформленими відповідно до державних стандартів і мати такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невиділених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

1. Вимоги до оформлення тексту рукопису.

1.1. Папір формату А4. Параметри сторінки: всі поля – по 20 мм; шрифт – Times new roman, 14 pt.; інтервал між рядками – 1,5.

Стаття повинна містити наступні елементи: УДК; прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів); назву статті; анотації (до 500 знаків) та ключові слова українською, російською та англійською мовами (анотація англійською мовою має містити переклад прізвищ авторів та назви статті). Далі розміщують текст статті.

1.2. Посилання на джерела необхідно робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідно джерела. Наприклад, [1, с. 12]. Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел **відповідно** до стандартів бібліографічного опису (див. стандарт «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис» (ДСТУ 7.1:2006 та Форма 23, затверджена наказом ВАК України від 29 травня 2007 року № 342). Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання.

1.3. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски.

2. Обсяг авторських рукописів. Обсяг статті – до 20 стор.; наукових повідомлень – до 10 стор., рецензій тощо – до 3 стор.

Наукове видання

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ВІСНИК ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 2

Підписано до друку 23.01.2015
Формат 60x84/8. Папір Офс.
Ум. арк. 11,6. Наклад 300 примірників.

Видання та друк: ФОП Грінь Д.С.,
73033, м. Херсон, а/с 15
e-mail: dimg@meta.ua
Свід. ДК № 4094 від 17.06.2011